

MAGYAR NYELVŐR

ALAPÍTVÁ 1872-BEN

TARTALMÁBÓL

Pethő József: Búcsú Szathmári Istvántól

Heltainé Nagy Erzsébet: Emberséget és tudományt tanultunk
tőle. Emlékezés Szathmári Istvánra, a Tanárra

Veszelszki Ágnes: Fertőző összeesküvés-elméletek
A koronavírus körüli konteók mint mémek

Szili Katalin: Akcióminőség vagy lexikai aspektus? II.
(Problémafelvetések a magyar akcióminőségek kapcsán)

Bóna Judit – Váradi Viola: A beszédtempó és az artikulációs
tempó gyermekek és kamaszok beszédében
a beszédtempó és a mértékegység függvényében

Huszár Anna – Krepsz Valéria: A beszélőn belüli variabilitás
alakulása a beszédtempó, a szövegbeli helyzet és
az életkor mentén

Szabó Éva: Az egyidejű beszéd pragmatikai funkciója
politikai vitaműsorokban

Balázs Géza: A képesfák, szentfák szóhasználatának
faképnél hagy

Rácz János: A harcsák neveinek történeti-etimológiai
vizsgálata

TARTALOM

<i>Pethő József: Búcsú Szathmári Istvántól</i>	1
<i>Heltainé Nagy Erzsébet: Emberséget és tudományt tanultunk tőle</i> Emlékezés Szathmári Istvánra, a Tanárra	6
A nyelvtudomány műhelyéből	
<i>Veszelszki Ágnes: Fertőző összeesküvés-elméletek. A koronavírus körüli konteók mint mémek</i>	16
<i>Szili Katalin: Akcióminőség vagy lexikai aspektus? II.</i> (Problémafelvetések a magyar akcióminőségek kapcsán)	32
<i>Bóna Judit – Váradi Viola: A beszédtempó és az artikulációs tempó gyermekek és kamaszok beszédében</i> a beszédtempó és a mértékegység függvényében	44
<i>Huszár Anna – Krepsz Valéria: A beszélőn belüli variabilitás alakulása a beszédtempó,</i> a szövegbeli helyzet és az életkor mentén	59
<i>Szabó Éva: Az egyidejű beszéd pragmatikai funkciója politikai vitaműsorokban</i>	81
Szó- és szólásmagyarázatok	
<i>Balázs Géza: A képesfák, szentfák szóhasználatának vizsgálata: faképnél hagy</i>	100
<i>Rácz János: A harcsák neveinek történeti-etimológiai vizsgálata</i>	108
Szemle	
Kontra Miklós: Felelős nyelvészet. Felelős nyelvészet, avagy a nyelvészet és nyelvészek felelőssége (Ismerteti: Jánk István)	121
Kemény Gábor: Tanuljunk magyarul is! Válogatott nyelvművelő cikkek 2009 (Ismerteti: Horváth Péter Iván)	123
A Nyelvőr hírei	127

CONTENTS

<i>Pethő, József: A last farewell to István Szathmári</i>	1
<i>Heltainé Nagy, Erzsébet: He taught us humanity and scholarship: Remembering István Szathmári,</i> the Teacher	6
Papers	
<i>Veszelszki, Ágnes: Contagious conspiracy theories: Coronavirus theories as memes</i>	16
<i>Szili, Katalin: Aktionsart or lexical aspect? Part II (Issues raised by Hungarian Aktionsarts)</i>	32
<i>Bóna, Judit – Váradi, Viola: Speech rate and articulation rate in the speech of children</i> and adolescents depending on speech tasks and units of measurement	44
<i>Huszár, Anna – Krepsz, Valéria: The development of variability within the speaker based on type</i> of speech and position in the recordings in a ten-year perspective	59
<i>Szabó, Éva: The pragmatic functions of simultaneous speech in Hungarian political debate shows</i>	81
Etymologies	
<i>Balázs, Géza: The tradition of picture trees and holy trees: faképnél hagy 'leave in the lurch'</i>	100
<i>Rácz, János: A historical-etymological investigation of names of various catfish species</i>	108
Reviews	
Kontra, Miklós: Felelős nyelvészet [Responsible linguistics] (Reviewed by István Jánk)	121
Kemény, Gábor: Tanuljunk magyarul is! Válogatott nyelvművelő cikkek 2009–2019 [Learn Hungarian, too. Selected articles on language cultivation] (Reviewed by Péter Iván Horváth)	123
News	127

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI OSZTÁLYKÖZI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895),
SIMONYI ZSIGMOND (1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940),
BEKE ÖDÖN (1946–1953), LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BALÁZS GÉZA, GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
LACZKÓ KRISZTINA, TÁTRAI SZILÁRD, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:
JASTRZĘBKA, JOLANTA (Groningen), PÉNTEK JÁNOS (Kolozsvár),
SZENTESI-ŽAGAR ORSOLYA (Zágráb), ŽIGO, PAVOL (Pozsony)

A szerkesztőség címe:
ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A

A szerkesztőség e-mail-címe: magyarnyelvor@mnyknt.hu

További elérhetőségek: keszler.b@t-online.hu, kriszta.laczko1967@gmail.com

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c.3.hu/~nyelvor/> és www.mnyknt.hu

Kiadó: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Felelős kiadó: A társaság elnöke

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

Honlap: mnyknt.hu, e-mail: anyanyelvi@mnyknt.hu

Tördelés, arculat: Fancsek Krisztina

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

Előfizetési felhívás

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: +36-1-303-3440. További információ: +36-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel/fax: +36-1-201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Budapest VIII., Múzeum krt. 4/A II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési Lapellátási Irodában (Budapest XIII. Lehet út 10/A), a Penna Bölcsező könyvesboltjában (Budapest V., Magyar utca 41., tel.: +36-1-327-7796).

Előfizethető a kiadóban is: anyanyelvi@mnyknt.hu

Egyes szám ára: 1500 Ft, előfizetés egy évre: 6000 Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

154. **Pethő József:** A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszervezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttére. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.
158. **Dér Csilla Ilona:** Grammatikalizáció. 2008.
159. **Farkas Tamás:** Családnév-változtatás Magyarországon. 2009.
160. **Bene Annamária:** Medialitás jelenségek a magyar nyelvben. 2011.
161. **Kádár Edit:** A kopula és a nominális mondatok a magyarban. 2011.
162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnugri igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközben. Adattár. 2007. 2000 Ft.
- 228/1. **Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. **Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva.** 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. **A nyelvfeldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. Vörös Ferenc.** 2010. 1800 Ft. (Társasági tagoknak 1000 Ft.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnévek térképlapjainak nyelvfeldrajzi vallomása. 2010. 3900 Ft. (Társasági tagoknak 2000 Ft.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: Fekete Csaba. Átdolgozta: C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. **Emléktűlés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.) Szerk. Ördög Ferenc.** 2012. 1500 Ft.
238. **Benkő Loránd emlékezete. Szerk. Juhász Dezső és Kiss Jenő.** 2012. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
Kézírt magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

145. ÉVF.

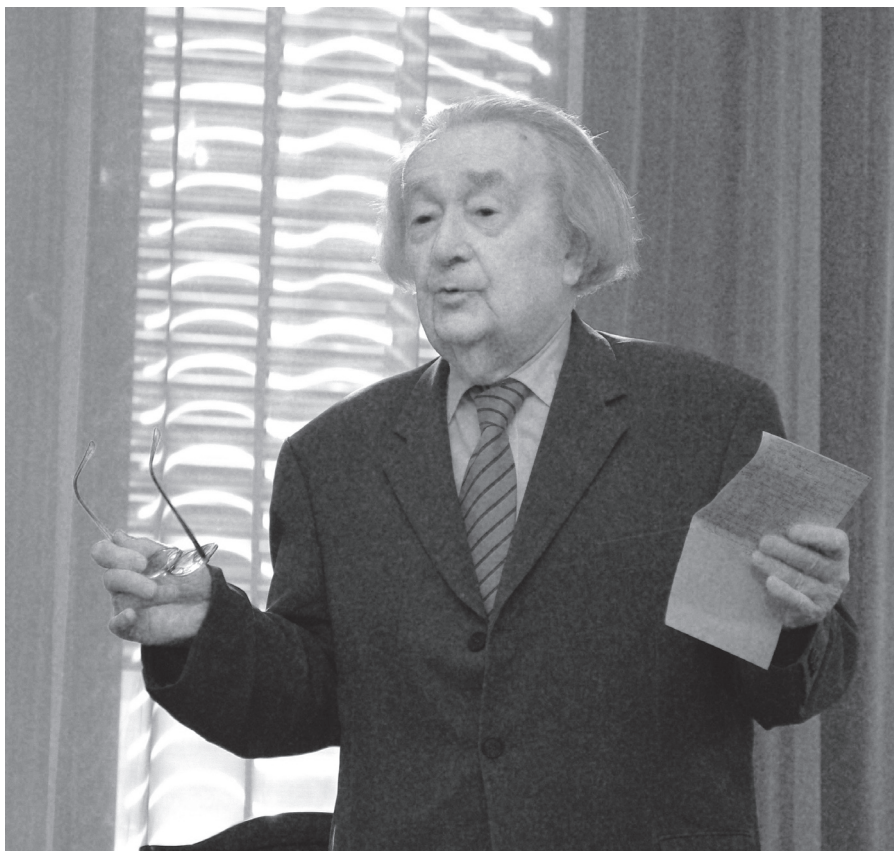
*

2021. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Búcsú Szathmári Istvántól

Szathmári professzor úrral néhány nappal végső távozása előtt beszéltünk utoljára, ekkor már érezte gyengeségét, de miután röviden elmondta, hogy van, mindjárt a munkára tért, legújabb Dayka-tanulmányáról beszélt, aztán, mint ahogyan mindig, lányaimról érdeklődött, a családról. Beszélgetésünknek ez a két pontja egyáltalán nem volt újszerű, sőt ellenkezőleg, mondhatni, állandó, visszatérő motívumok voltak ezek – és úgy hiszem, ismerői közül nem kevesen emlékeznek hasonló „motí-

vumokra”. A legutolsó beszélgetés e két részletét most mégsem megszokottként, hanem egészen másként érteti és őrizteti meg velem a megismételhetetlenség fájdalma, a pótolhatatlan veszteség tudata. Ez az örökké megmaradó két beszélgetéscsomag, ez a két téma szimbólumként ugyanis magába sűríti azt, amiről nemcsak beszélni szeretett, hanem azt is, amit tett, ahogyan élte életét. Az első a gyerekkortól beleivódott és mindhalálig megőrzött kötelességtudatból, a legbensőbb lényeggé vált szakmai-tudományos elkötelezettségéből, végtelen szorgalommal, hallatlan odaadással végzett állandó és megalkuvás nélküli igényességű, színvonalú munka; a másik pedig a családhoz, a tanítványokhoz, a kollégákhoz, az emberekhez csodálatos természetességgel, közvetlenséggel odaforduló szeretet. E kettő jellemezte őt sokunk számára a leginkább.

„Emberséget és tudományt tanultunk tőle...” – mondta egyszer kedves professzoráról, Bárczi Gézáról. Jó tanítványként maga is az igaz emberség, erkölcs és a legmagasabb színvonalú tudomány elhivatott, értő és megértető tanítójává vált. Maga az életútja is, már pusztán tényeivel is, tanít, röviden tekintsünk hát vissza most erre az útra!

Szathmári István 1925. február 20-án született Kisújszálláson, ahogyan ő szerette mondani: „Kisújon”. Az elemi iskolát és a református gimnáziumot itt végezte el, majd – a szülőváros iskoláihoz hasonlóan – mindig nagy szeretettel és tisztelettel emlegetett debreceni egyetemen magyar–francia–német szakon diplomát és még ugyanabban az évben (1948) „summa cum laude” doktori fokozatot szerzett. 1949-ben mindhárom szakjából megkapta a középiskolai tanári oklevelet is.

Pályája elején rövid ideig középiskolai és kollégiumi tanárként, majd igazgatóként Debrecenben dolgozott. Igen fiatalon kapott fontos megbízással 1951-ben Budapestre került, az akkor alapított Idegen Nyelvek Főiskoláján lett a magyar tanszék vezetője. Amikor 1955-ben megszüntették a főiskolát, Szathmári tanár úr volt debreceni, akkor már budapesti professzorának, Bárczi Gézának a tanszékére, az ELTE Bölcsészettudományi Karának 2. Sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékére került. Ettől kezdve pályája ehhez a tanszékhez – amelynek neve 1970-től Mai Magyar Nyelvi Tanszék – kötődött. A tanszéki oktató- és tudományos munka mellett számos más fontos feladatot is ellátott az egyetemen: három évig a magyar nyelvi lektorátust is ő irányította (1962–1965), 1970-től másfél évtizeden át tanszéke vezetője volt. Ezek mellett – és ez is csodálatra méltó munkabírást mutatja – hosszabb ideig a szege-di bölcsészkaron is tanított (1964–1970), és fontos szerepeket töltött be az ELTE Bölcsészettudományi Karának vezetésében, előbb dékánhelyettes volt (1969–1975), majd dékánként (1975–1979) irányította a kart. Meghatározó szakaszt jelentett életében finnországi vendégprofesszorsága (1983–1989), a Helsinki Egyetemen elindította és felvirágoztatta a magyar nyelv és irodalom szakot. Az 1990-es évek elejétől hosszabb időn át oktatott stilisztikát a Kodolányi János Főiskolán és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is. 1996-tól az ELTE professor emeritusaként továbbra is tanított, hiszen Tanár volt, azzal az áldással, hogy számára soha nem volt teher, hanem erőt adó öröm, ha órát kellett tartania. Még dékánként is nagy óraszámban tanított, mert ahogyan mondta „a gyerekektől nem tudok elszakadni, az ad felüdülést, hogyha bemehetek órára”.

A nyelvészet számos részterületével foglalkozott, mindegyikkel egyformán magas színvonalon, jelentős műveket létrehozva. A sokoldalú érdeklődés és tudás kialakulásában az olyan személyes adottságok, képességek, mint a széles körű érdeklődés, a nyitottság és az összefüggések keresése és meglátása mellett itt is szerepe volt kedves mesterének, Bárczi Géznak. Amikor ugyanis a Bárczi vezette tanszékre került, ahogyan ő maga visszaidézte: „nagyon helyesen, minden diszciplínán végig kellett menni”. Így mindegyik nyelvészeti területet megismerte, mégpedig – mint mindent, amihez hozzáfogott – igen alaposan.

Fő kutatási területei az 50-es végére kristályosodtak ki: stilsztika, az irodalmi nyelv története és a magyar nyelvtudomány története. Emellett folyamatosan foglalkozott a mai magyar nyelv grammatikai, helyesírási és nyelvhelyességi kérdéseivel, publikált és előadásokat tartott nyelvtörténeti, dialektológiai, jelentéstani, kontrasztív nyelvészeti, irodalomtörténeti és hungarológiai jellegű témákról is. Rendkívüli méretű, sokoldalú és nagy hatású, különösen a stilsztikában iskolateremtő tudományos munkásságát még vázlatosan sem lehet itt áttekinteni, de legfontosabb munkái közül legalább azokat ki kell emelnünk, amelyek nemzedékek számára jelentettek nemcsak tananyagot, hanem mintát, ösztönzést is egy-egy területen. Ilyen az 1958-ban megjelent szintézis, *A magyar stilsztika vázlata* (Fábián Pál és Terestyéni Ferenc társszerzőkkel), *A magyar stilsztika útja* (1961), a *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk* (1968), a *Stílusról, stilsztikáról napjainkban* (1994), *Három fejezet a magyar költői stílus történetéből* (1995). A 2000-es évek elejétől is nagyobb számban jelentek meg összegző, egyúttal új irányokat mutató, minden szempontból nagy jelentőségű kötetei: *A stíluselemzés elmélete és gyakorlata* (2002), *A szűkebb és tágabb haza nyelve: népnyelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok* (2005), *A magyar stilsztika a kezdetektől a XX. század végéig* (2005), *A magyar nyelvtudomány történetéből* (2006), *Hogyan elemezzünk verset?* (2011).

A szakmai közéletben való részvétel mindig szívügye volt, annak minden releváns formájában vezető szerepet töltött be, így a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (1970-től főtitkárként, 1985-től alelnökként), az MTA Magyar Nyelvészeti Munkabizottságában elnökként, az MTA Nyelvtudományi Bizottságában és egyéb különböző szakmai szervezetekben, testületekben, zsűrikben, konferenciaszervezésben, a tudományos utánpótlás nevelésében és még számos más fórumon.

A tudományos ismeretterjesztésnek is mindvégig fáradhatatlan elkötelezettségként tevékenykedett: évtizedeken át, rendszeresen szerepelt a Magyar Rádió és a Duna Televízió nyelvi műsoraiban, számtalan közép- és általános iskolásoknak szervezett versenyen tartott előadást, és vállalt zsűritagságot, így a Kazinczyról elnevezett Szép magyar beszéd, az Édes anyanyelvünk nyelvhasználati és az Implom József helyesírási versenyeken.

Állandó vezető résztvevője volt azoknak az 1972 és 1999 között kétévenként megrendezett Anyanyelv-oktatási Napoknak, amelyeknek az egész közoktatásra kisugárzó jótékony hatását felbecsülni sem lehet. E rendezvényeken a szakmai értékelő záró előadás megtartásának a tiszte – teljes joggal – mindig Szathmári tanár urat illette meg.

Széles körű szerkesztői tevékenységével pályája során mindvégig hasonlóképpen eredményesen szolgálta a nyelvtudomány előrehaladását. 1970-től szerkesztette

az *Annales Sectio Linguisticát*, 15 éven volt az *Études Finno-ougriennes* magyarországi szerkesztője, évtizedeken át vett részt a *Magyar Nyelv* szerkesztőbizottságának munkájában. Emellett neki köszönhető számos alapvető jelentőségű tanulmánygyűjtemény, szintézis és egyetemi tankönyv megszületése, a nyelvtudomány különböző ágaiban, hiszen egyedüli vagy társszerkesztőként ő kezdeményezte és gondozta ezeket a munkákat. Korszaknyitó jelentőségű volt az általa szerkesztett *Hol tart ma a stilisztika?* (1996) kötet, amelyben döntő, pragmatikai jellegű fordulat történt meg a stílus újraértelmezésével. A Stíluskutató csoport közel egy évtizedes intenzív elméleti és elemző munkásságának szintéziseként az ő irányításával, szerkesztésével készült el a szintén tudománytörténeti jelentőségű *Alakzatlexikon* (2008).

Munkássága elismeréseként rangos kitüntetésekben részesült, így egyebek mellett megkapta a Pais-émlékérmet (1987), a Pro Universitate kitüntetést (1995), a Lőrincze-díjat (1997), a Pais Dezső-díjat (1998), a Bárczi-díjat (2004), a Nagykunságért díjat (2004), az Apáczai Csere János-díjat (2005), a Révai-émlékérmet (2009), a Faludi Ferenc-díjat (2012), a Magyar Érdemrend tisztikeresztjét (2015).

Mindenképpen külön kell szólni itt a szintén Szathmári Istvánnak köszönhető Stíluskutató csoportról, a magyar nyelvtudomány egyik legeredményesebb, a tudományos kutatás „kollektív” szerveződésére sok tekintetben példaértékű modellt adó szellemi műhelyéről. Az 1970-ben megalapított csoportot 2009-ig vezette Szathmári tanár úr. A kutatóműhely kivételes aktivitását, széles körű és jelentős hatását, nyitott, befogadó szellemét a csoport együttesen és külön-külön kiadott kiadványainak nagy száma mellett már önmagában az a tény is igazolja, hogy volt időszak, amikor 35 tag tevékenykedett benne, az ország szinte összes egyetemét képviselve. Az egyéni kutatások sokszínűsége mellett ugyanakkor az is kétségtelen tény, hogy Szathmári Istvánnak, akit joggal nevezhetünk „a magyar funkcionális stilisztika atyjá”-nak, határozott nyelv- és stíluselméleti felfogása, nevén nevezve: a funkcionális stilisztika melletti elkötelezettsége döntő módon formálta, sőt szintézisbe hozta a csoportot. Vagyis bár a Stíluskutató csoport sikerességének egyik legfőbb záloga kétségtelenül mindig az volt, hogy együttműködésre kész és képes, azaz igazi közösségként tevékenykedett, mégis elsősorban vezetőjének személyisége és kivételes teljesítménye volt az, amely évtizedeken át meghatározta e csoport arculatát, eredményeit, a stilisztika határain messze túlmutató tekintélyét, egyáltalán létezését.

Közismert tény, hogy a 20. század közepe táján a középiskolai oktatásból mint önálló tantárgyat törölték a stilisztikát, és a nyelvtudományon belül is háttérbe szorult ez a diszciplína. Így a magyar stilisztika újraélesztésében is meghatározó szerepe volt a Stíluskutató csoportnak, mindenekelőtt pedig Szathmári Istvánnak. Kitartó, következetes munkája nélkül a mából visszatekintve elképzelhetetlennek tűnik a magyar stilisztika megtartása és felvirágzása. A kutatócsoport alapítása óta eltelt fél évszázad részben kézzelfogható, azaz egyéni és közös kötetekben, tanulmányokban megjelenő, részben csak közvetve érzékelhető, így a ma is aktív csoport tagjainak szakmai elkötelezettségében, szellemiségében megjelenő eredményeiből az is kiolvasható, hogy Szathmári István csoportszervező, -megtartó és -irányító szerepe mekkora mértékű hajtóereje is volt a 20. század második felében és a 21. század elején a magyar stilisztika felemelkedésének, illetve a mai helyzet megalapozásának.

Szathmári István tudományos örökségét, hatását most még megközelítőleg sem lehet felmérni, már csak azért sem, mert ez az örökség új és újabb hullámokban növekszik, tovább él a számos tanítvány, őt követő nyelvész jelen- és jövőbeli munkásságában. A múltban nemzedékek tanultak tőle, de munkái, egy-egy belénk rögzült mondata, tömören a lényeget találó szava által ezután is élni fog szellemisége, így majd újabb és újabb tudós- és tanárnemzedékek, általuk pedig az egész anyanyelvi közösség kapja és őrizheti örökölni azt a szellemi kincset, amelyet Tőle kaptunk.

„Ha még egyszer születnék, akkor is tanító-tanár lennék...” – mondta önmagáról. Az volt, valóban: Tanító, Tanár. Jó tanítványként emlékéit úgy őrizhetjük meg – és őrizzük meg! – igazán, ha megpróbáljuk az övéhez hasonlító odaadással és igényességgel folytatni a munkát, a magyar nyelv és stílus vizsgálatát, a tudomány tanítását, mégpedig úgy, ahogyan ő mondta és tette: „emberségre, erkölcsre is példát mutatva”.

Pethő József

főiskolai tanár

Miskolci Egyetem BTK

Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

<https://orcid.org/0000-0002-5680-6738>

Emberséget és tudományt tanultunk tőle **Emlékezés Szathmári Istvánra, a Tanárra**

1. Bevezetés

Az elmúlt esztendő őszén, 2020. november 3-án, életének 96. évében elhunyt Szathmári István professzor, a magyar nyelvtudomány, a stilisztika meghatározó alakja, iskolateremtő egyénisége. Nyelvészek és tanárok nemzedékeinek szeretett és mélyen tisztelt Szathmári tanár ura. Az őszi-téli járványhelyzetben munkatársai és tanítványai közül csak néhányan kísérhették el utolsó földi útján, csak lélekben és gondolatban vehettünk búcsút tőle. Szathmári tanár úr értékes örökséget hagyott ránk. Tudósi és tanári munkássága, pedagógiai hatása egyedülállóan gazdag és sokrétű. Érdemes, sőt szükséges továbbvinni és kamatoztatni.

„Tulajdonképpen emberséget és tudományt tanultunk tőle” – írta ezt ő maga saját mesteréről, Bárczi Gézaról (Szathmári 1998: 5). Mi is ezt tanultuk Szathmári tanár úrtól, ezt adta nekünk tovább. Most, amikor erre a megtisztelő, de nehéz feladatra készültem, hogy arról írjak, milyen volt Szathmári István, a tanár, újra és újra átgondoltam, mit is tanultam én tőle. És ha egy mondatban kellene megfogalmaznom a választ, ennél jobban és igazabban nem tudnám: emberséget és tudományt tanultam tőle. S bár nem egyeztettem most másokkal, de azt hiszem, nyugodtan, sőt biztosan mondhatom többes számban, sokunk nevében: *emberséget és tudományt tanultunk tőle*.

Ennek a tanulási folyamatnak a jellegét és néhány állomását kívánom emlékezésemben fölidézni, előre bocsájtva, hogy a pedagógiában és a pedagógiai hatásban legfontosabb az egész, a teljesség, a teljes ember, a teljes és kölcsönös emberi viszonyulás, a személyes hitelesség és a példaadás. Megnyilvánulási módja pedig minden életkorban, minden életszakaszban más-más, formája a közös munka, kerete pedig a munkaközösség.

2. A tudomány és a tanítás szolgálatában

Szathmári István több mint hét évtizedes tudományos és pedagógiai tevékenységét, gazdag pályájának eredményeit most meg sem kísérem összefoglalni. Munkásságát az életút egyes állomásain bemutatták munkatársai, több alkalommal is. Ezekre az összefoglalásokra, értékelésekre utalva, pár mozzanatukat kiemelve jelzem, hogy Szathmári professzor úrról, a tanárról lehetetlen szólni a nyelvtudós méltatása nélkül. Hiszen a kettő, a nyelvtudós és a tanár természetesen egy, egyik erősíti a másikat, másik az egyiket, együtt adják az egészet.

1995-ben a Magyar Nyelvtudományi Társaságban Keszler Borbála köszöntötte a 70 éves Szathmári Istvánt, méltatta addigi tudományos és pedagógiai tevékenységét az ünnepelt tiszteletére készült kötetben is (Keszler 1995). Egy évtizeddel később, ugyancsak a Társaságban Balázs Géza jellemezte az akkor 80 éves Szathmári István sokoldalú tevékenységét, tanári, alkotói és tudományszervezői aktivitását

(Balázs 2005). Ekkor jelent meg a munkatársak által összeállított újabb kötet, a *Szűkebb és tágabb haza nyelve*, amely Tanár úr népnyelvi és irodalmi nyelvi tanulmányait tartalmazza, régi nyelvtanainkkal, a nyelvi egységesüléssel, a nyelvi norma alakulásával foglalkozó munkáival együtt (Szathmári 2005). Majd pedig 2015-ben a Nyelvtudományi Társaság ünnepi ülésén, az ELTE zsúfolásig megtelt Tanácstermében köszönthettük a 90 éves Szathmári tanár urat. Itt mutatta be frissen megjelent tudománytörténeti munkáját, szeretett szakmai közössége, a Magyar Nyelvtudományi Társaság történetét feldolgozó könyvét (Szathmári 2015), és a tőle megszokott derűvel vázolta fel további terveit.

És mint tudjuk, dolgozott, publikált tovább. Például itt, folyóiratunk, a Magyar Nyelvőr hasábjain is: Dayka Gábor nyelvészeti munkáiról írott két tanulmányát a korszak kutatásában a későbbiekben nem lehet figyelmen kívül hagyni (Szathmári 2018, 2019). A páratlanul gazdag és sokoldalú életmű az elmúlt évben emberileg, fizikailag lezárult, de tudományos értéke és hatása él, velünk maradt.

3. A tanítványok széles köre

3.1. Most, amikor ebben a különös, járványos időszakban személyes találkozásokban nem lehetünk együtt, legfeljebb csak a virtuális térben, magunkban, lélekben és gondolatban emlékezhetünk. Így emlékezem én is Szathmári tanár úrra. Felidézem, diákéveimet, vizsgáimat, pályakezdetemet, a Stíluskutató csoport összejöveteleit, a szakmai rendezvényeket, beszélgetéseket, és hálás szívvel gondolok mindarra, amit kaptam, amit – többes számban mondom – kaptunk tőle. Nyelvi és irodalmi ismereteket, a nyelvtudomány és a munka tiszteletét, a stilsztika szeretetét, de mindezekelőtt szemléletmódot, az ember, a másik ember, a közösség, a szűkebb és tágabb haza népének és nyelvének a megbecsülését.

3.2. De bizonyára nem csak mi, közvetlen tanítványai és munkatársai érezhetjük ezt így, hanem sokan mások is, közelebbi, távolabbi kollégák, hiszen a Tanár úr magyar-tanárok, nyelvészek és irodalmárok nemzedékeit oktatta, tanította, nevelte filológiai igényességre, az értékek tiszteletére és megbecsülésére, hét évtizeden át. Tudjuk, hogy 1948-tól kezdve tanított, előbb Debrecenben, majd az ELTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén, itt tanárként, tanszékvezetőként, dékánként is teljesítette feladatát. Közben vendégtanár volt Helsinkiben, később tanított még rendszeresen a Kodolányi János Főiskolán is. És tanított akkor is, amikor előadásokat tartott szerte az országban és külföldön, konferenciákon, anyanyelvi rendezvényeken, versenyeken, ünnepi és hétköznapi alkalmakon. Tanárok és diákok őrzik magukban és idézik föl a győri kiejtési, a sátoraljaújhelyi nyelvhasználati, az egri és a gyulai helyesírási versenyek megkonferenciák emlékét, Szathmári tanár úr előadásait, biztató szavait. És akkor még nem is említettem a tágabb haza, a Kárpát-medence helyszíneit, Váradot, Kolozsvárt, Nyitrát, Adát meg a további és távolabbi rendezvényeket, amelyekre, míg csak egészsége lehetővé tette, hívásra mindig megérkezett, és előadásával, zsűrielnöki tevékenységével hozzájárult a magyar nyelv és kultúra hagyományának és értékeinek tudatosításához, ezáltal fenntartásához, megmaradásunkhoz.

3.3. De a kör – kiket és hogyan tanított Szathmári tanár úr – még ennél is tágabb. Hiszen nevét nemcsak a szakmabeliek, nemcsak a magyartanárok és a versenyekre eljutó diákok, hanem a rádióhallgatók, tévénezők is megismerték. A Magyar Rádió meg a Duna Televízió nyelvi műsorainak gyakori előadója, munkatársa volt. Az anyanyelvi kultúra ügyét, a nyelvművelést, a nyelvi ismeretterjesztést mindig fontosnak tartotta, és szolgálta, művelte. Szakfolyóiratokban, napilapokban, regionális és helyi folyóiratokban vagy éppen az Édes Anyanyelvünk oldalain közölt verselemzéseiben. Mindezeket könyveivel, magyar és idegen nyelvű tanulmányaival egyidejűleg írta és jelentette meg. Fontosnak tartotta, hogy mind tudományos munkáival, mind az ismeretterjesztéssel a lehető legszélesebb olvasóközönseget elérhesse, és hogy írásait, általuk a nyelv és stílus kérdéseit olvasói megértsék. Tanította egész népét, „nem középiskolás fokon”.

3.4. Szathmári tanár úr szeretett és tudott tanítani, igazi pedagógus volt. De kutatni, a tudományt művelni, legalább annyira. Erről egy 1976-ban készült beszélgetésben például így írt: „De most is azt vallom, hogy ha még egyszer születnék, akkor is tanító-tanár lennék... Ugyanakkor azonban nem tudom elválasztani a tanítást a tudományos munkától [...] Tehát azt mondhatom: tanítani, tudományosan dolgozni – ez a további életcélom” – fogalmazta meg ezt a számára is fontos teljességet (Szathmári 1998: 7).

3.5. Ahogy a bevezetőben utaltam rá, tanítvány volt ő maga is. Konkrét pedagógiai értelemben, meg „amúgy”, magasabb értelemben is. Sok mindent kapott otthon, iskoláiban, sok mindent hozott magával. Munkaszeretetét, erkölcsi tartását, soha meg nem szűnő nyitottságát, hagyományörzését, hazaszeretetét családjából és Kisújszállásról, a református gimnáziumból. Innen, anyanyelvjárásából hozta jellegzetes beszédét is, ahogy ő írt róla: „A kisújszállási embereknek a dallamos hangzású, tisztán és tempósan ejtett, színes, képekben, szólásokban gazdag, tréfára is hajló beszéde a tiszai nyelvjáráshoz tartozik” (Szathmári 1999: 416). A végtelennek látszó, a tekintetet a transzcendenssel közvetlenül összekötő alföldi tágasság meg az ég és föld kapcsolatának, a környezet, a táj megbecsülésének természetességét adhatta számára. A környezet, a külső-belső rend, a tisztaság mindig fontos volt neki, ezt gyakran emlegette, konkrét környezeti és gondolkodásbeli tekintetben is.

A gimnáziumi évek után a tudományos és tanári pályához mesterétől, Bárczi Gézától kapta a közvetlen indítást és az útvalót, amelyre azután nyelvészpályáját építhette, tanári munkáját, pedagógiáját alapozhatta. A debreceni egyetem magyar–német–francia szakos hallgatójaként lett diákja annak a Bárczi-iskolának, amely a későbbi nagy nyelvészemzedék tagjaival együtt őt is útjára indította. Ebben a munkaközösségben szegődött el életre szólóan a bölcsészet, a filológia, a nyelvtudomány mellett, és hívatott el a nyelv, az irodalom, a kultúra – és mindezekben keresztül – a magyar nyelvközösség, a magyar nemzet szolgálatára.

4. Egy volt diák emlékezése

Szathmári tanár úr – így neveztük, így nevezték őt diákjai, tanítványai, munkatársai, nyelvészek és magyartanárok nemzedékei. Így köszöntöttük, így szólítottuk meg, amikor találkoztunk vele, egyszerűen, de mindig a legnagyobb tisztelettel. Így emlékezem rá most én is. Mint minden emlékezés, ez is szubjektív, elfogult, de tartalmaz olyan elemeket, olyan mozzanatokat, amelyek általánosabban is érvényesek. Azt, hogy milyen volt Szathmári István, a tanár, hitelesen a magam példáján keresztül tudom elmondani, de tudom, mert tanúja voltam, hogy mindaz, amit én tanulhattam tőle, az sok pályatársammal közös.

4.1. Nevét először Pakson, a Vak Bottyán Gimnáziumban hallottam, 1971-ben, negyedikben, az egyik magyarórán, amikor stilsztikáról volt szó. A pesti bölcsészszakon végzett tanárom, Gálosi János említette volt tanárát, Szathmári Istvánt, pontosabban Szathmári tanár urat. Azután nem sokkal később, az évzárón kapott jutalomkönyvem címében láttam leírva is: *Szathmári István: A magyar stilsztika útja*. Gondolat Kiadó, 1961. Mindennek immár ötven éve. Most, ahogy levettem a polcról, hogy ellenőrizsem a memóriámat, bepillant, hogy hiszen első nyelvészeti szakkönyvemet kaptam meg akkor. Ebben az évben kezdtem meg egyetemi tanulmányaimat az ELTE magyar–oroszcsoport hallgatójaként. Tanárom, osztályfőnököm, azzal bocsátott utamra, hogy minél előbb keressem meg Szathmári tanár urat, és okvetlenül adjam át neki üdvözlétét.

Mindezeket azért idéztem föl most ilyen részletességgel, mert számomra itt kezdődött Szathmári tanár úr pedagógiája, tanári munkájának, hivatásának a hatása. A folytatás már megint csak többekkel közös vagy legalábbis hasonló lehetett: kissé tétozva, ugyanakkor várakozásteli szeptember a neves pesti egyetemen, az ismeretlen nagyvárosban, az éppen elkészült (eredetileg munkásszállónak épült) diákokthozban, a Budaörsi úton. Minden ismeretlen, minden új, de hoztam magammal az útravalót, a feladatot: fölkeresni Szathmári tanár urat. Névtábláját először nem is a tanszéken, hanem a dékáni hivatal falán láttam meg, és persze nem volt bátorságom oda „csak úgy” bekopogtatni, hívás nélkül beállítani. Így azután megnéztem több alkalommal is a táblát, Tanár úr fölkeresését meg halogattam, mígnem segítségemre jött a „véletlen”. A Ménesi úton lakó csoporttársaimtól megtudtam, hogy Szathmári tanár úr nyelvészeti szemináriumot tart – mint később kiderült, jó szokása szerint – az elsőéves Eötvös-kollégistáknak. No, ide a következő héten én is elmentem, és összeszedve minden bátorságomat, bekéredzkedtem az órára. Nem kellett sokat magyarázkodnom (de azért kellett), Tanár úr kisegített, hát maradjak, ha már idáig eljöttem, mondta. (Azt a bizonyos üzenetet csak jóval később volt bátorságom átadni.)

4.2. A szeminárium, a Magyar nyelvészet Eötvös-kollégistáknak, a nyelvészkönyvtár melletti szobában volt, a Pesti Barnabás utcai épületben. Filológiával, folyóiratokkal, majd szótárakkal ismerkedtünk, úgy, hogy a könyvtárban mindent kézbe is tudtunk venni. A bibliográfiai alapok után szótárak bemutatását kaptuk feladatként, nekem Szinnyei József *Magyar tájszótára* és a „nagy” értelmező szótár egyik kötete

jutott. Később történeti, jelentésbeli és stilisztikai összefüggéseket kellett keresnem az *iromba* 'tarka, foltos, pettyes, pettyegetett' meg az *otromba* 'formátlan, nagy, durva' és a *goromba* 'érdes, durva, darabos' között. Időt és lehetőséget kaptunk, hogy elmélyedjünk a feladatokban, és hogy gondosan készüljünk fel az órákra. És ott volt mögöttünk könyvtár, meg az este 10-ig nyitva tartó Eötvös-könyvtár.

Kapóra jött nekem ez az *iromba*, életemben azután többször is. Először, amikor édesanyám pár hét múlva otthon megkérdezte, hogy „na, mit tanultál lányom azon a pesti »eggyetemen«”. Hát, mit is mondjak gondolkodtam tétován, hogy anyám is értse, hát... *szótárakkal meg tyúkokkal* foglalkoztam, mondtam, a *kendermagos tyúkjainkkal* (felénk így hívták az *irombát*). Édesanyám válaszát nem idézem szó szerint, a lényege az volt, hogy *ezér bizony kár volt annyit tanulni, és főleg kár volt olyan messzire, Pestre menni*. Az is igaz, hogy az én magyarázatom is gyenge volt, mert az *anyám tyúkjá*, vagyis a saját nyelvi világom és az oly áhított magas tudományosság kapcsolata még akkor bennem sem volt meg egységben, egészen. Legfeljebb csak sejtettem valamit abból, hogy a szavak történetéből, a jelentésváltozásokból, a tájszavakból valami olyasmit tanulhatok, valami olyasmire ismerhetek rá, amelyhez nekem magamnak is van közöm.

Most már tudom, hogy a sötétbe hajló délutánokon (Tanár úr hivatali elfoglaltságai miatt későn voltak az órák, de mindig megvoltak) alapkérdések fölött *darvadoztunk*, 'mélázva, beszélgetéssel töltöttük az időt' (ez is egyik vizsgált szavunk volt). Nyelv és múlt, nyelv és identitás volt a téma. Köznyelv és nyelvjárások; írás, hangzás, jelentés; nyelv és stílus összefüggéseit tárgyaltuk. Ma már tudom, hogy *szótárakat lapozgatva* (Kosztolányi szófordulata) valójában filológiát, nyelvtörténetet, stilisztikát, grammatikát tanultunk, és közben azt is, hogy felismerjük, megbecsüljük saját nyelvi világunkat, múltunkat, kultúránkat. Köszönöm ezt ma is Tanár úrnak. Mint ahogy azt is, hogy megkérdezett bennünket gondjainkról, hogy elmondhattuk ügyes-bajos egyetemi, tanulmányi dolgainkat, és hogy biztató szavakat, bátorítást, támogatást kaptunk. Ezek nekem akkor sokat jelentettek, voltak köztük olyanok is, amelyek előkészítették, sőt meghatározták későbbi pályámat. Hogy egy konkrét példát is mondjak ebből az első félévből: nagyon szerettem volna átkerülni az Eötvös-kollégiumba, vonzott a könyvtár, a szakkollégium, a nyelvórák lehetősége, az egyetem és a Duna közelsége, és a második félévben erre, Tanár úr támogatásával, lehetőségem is nyílt. Így azután én is Eötvös-kollégista lettem, és immár „jogerősen” jártam a szemináriumra.

4.3. A közös műhelymunka, mert a kollégisták csoportjából az lett, később is folytatódott, stilisztikai szakszemináriumokon, szakdolgozati szemináriumokon, újabb és természetesen nem csak kollégiumi hallgatókkal kibővülve. *A magyar stilisztika múltja és jelene; A magyar stilisztika útja; Stilisztika; Szakdolgozati szeminárium* – ezek voltak a tárgyak, mostani néven kurzusok, és egyikük-másikuk több féléven át is folytatódott. A leckeönyvem szerint, most megnéztem, és magam is meglepődtem, nem volt olyan félévem, hogy ne jártam volna Tanár úr valamelyik órájára. Az órákon a *hallgatónak* nem lehetett csak hallgatnia, nem lehetett nem megszólalnia: beszélni kellett, kérdezni, hozzászólni, véleményt mondani, aktívan jelen lenni.

4.4. A szakdolgozati szemináriumon például előzetes bibliográfiát kellett összeállítani, abból számos tételt adott időre elolvasni, feldolgozni, majd vázlatot készíteni, fejezeteket megírni, átírni és mindennel határidőre, ahogy mondta Tanár úr, inkább *egy-két héttel előbb* elkészülni. A szakdolgozati témákban való előrehaladásunkat, „eredményeinket”, kérdéseinket előbb közösen, hogy mindenki tanuljon belőle, majd egyen-egyenként beszéltük meg. Tanár úr minden reális témaválasztást támogatott, azt is, ha valaki olyan író, költőt választott, aki az aktuális kánonban nem szerepelt. Készült szakdolgozat akkor a csoportban, ahogy most felidézem, Krúdy stílusáról, kettő is, volt angol–magyar, orosz–magyar szövegstilisztikai tárgyú vagy volt például a hangzó nyelv rádiós változatait vizsgáló szakdolgozó (később rádiós munkatárs) is köztünk.

Szakdolgozati téma lehetett Sinka István költészete is, az én, ugyancsak egyéni témaválasztásom. Sinkáról az Eötvös-kollégiumban az újságíró és riporter Fábán Gyulától hallottam, a népi írókról tartott szemináriumán. Megragadott a *fekete boj-tárnak*, e balladai mélységű, nagyszalontai pásztorköltőnek a stílusa, képi világa, a Sinka-versek tematikája, a költő különös nyelvi érzékenysége, verseinek sok tekintetben számomra ismerős *népi* atmoszférája. Ezért különösen nagy öröm volt számomra, hogy Szathmári tanár úr a legtermészetesebb módon, magától értetődően vállalta el tervezett szakdolgozati témám vezetését. Sőt még örült is neki, mivel – mint később kiderült – ő maga is jól ismerte és nagyra becsülte a népi írókat, köztük is kiváltképpen Szabó Pált, Sinkát meg Illyés Gyulát. Sinka Balladáskönyvére és benne Muhoray Mihály naiv illusztrációira külön is fölhívta a figyelmemet. Szabó Pál prózájának stílusáról, névvilágáról többször is írt (pl. Szathmári 1993), Illyés Gyula verseivel is szívesen foglalkozott, és ő írt utószót Illyés nyelvi írásainak gyűjteményéhez (Szathmári 2002).

4.5. Visszatérve az egyetemi órákhoz, a munka volt a legfontosabb. Ennél csak egy volt még fontosabb, az ember, a másik ember, akkor és ott a hallgató. Kissé más vonatkozásban, de ide kapcsolódóan sejlik föl bennem 1975-ből a kép: ötödéves orosz szakosok leningrádi részképzésen vettünk részt, és éppen Moszkvában töltöttünk egy hetet (a moszkvai csoport meg a mi helyünkön volt Leningrádban). Ültünk, *darvadozva*, egy étterem különtermében, és hallgattuk a hivatalos látogatóba érkezett Szathmári dékán úr szavait. Elmondta az otthoni híreket, mi meg mondtuk friss élményeinket. Kérdezte, hogy milyen az ellátásunk, miben tudna segíteni, hasznosan telik-e az időnk, és intett bennünket, hogy ne a nehézségeket nézzük, hanem a lehetőségekkel éljünk. Még énekeltünk is, előbb orosz, majd magyar népdalokat, később még zsoltárokat, sőt a himnuszt is. Szathmári tanár úr, dékán úr fontosnak tartotta, hogy a hivatalos tárgyalások után szűkre szabott idejében velünk, diákokkal is találkozhasson és beszélgessen. Sokat jelentett ez nekünk akkor.

4.6. Középiskolai tanárnak készültem, de másként alakult az életem és a pályaválasztásom. Az államvizsga előtt engem is, mint ahogy akkoriban többeket elküldött tanár úr a Nyelvtudományi Intézetbe: nézzek körül, keressem föl B. Lőrinczy Éva tanárnőt, ismerkedjek meg a tájszótár munkálataival, ott mindig szükség van új

munkatársakra. (Nocsak, visszatér az életembe az *iromba*?) A „látogatás” az intézetbe tartósnak bizonyult, előbb – ahogy akkoriban lehetett – szerződéses részfoglalkozású ügyintézői, majd teljes óraszámú (segédmunkatársi, munkatársi, főmunkatársi) munkaviszony lett belőle, amely mindmáig tart. Igaz, nem a tájsoztárhoz kerültem, mert akkor ott éppen „felvételi zárlat” volt, és Lőrinczy Éva tanárnő tovább küldött Grétsy tanár úrhoz a nyelvművelő osztály vezetőjéhez. Megtapasztaltam, hogy ott is „jó ajánlás” volt Szathmári tanár úr diákjának lenni.

Nyelvműveléssel én addig nem foglalkoztam. Próbacikkeket kellett írnom, rövid, érdekes nyelvművelő cikkeket, az Élet és Tudomány nyelvi rovatába. Új, ismeretlen feladat volt ez számomra, és megint csak kisegített az *iromba* meg a nyelvészeti, a stilisztikai szemináriumokon szerzett tudásom, tapasztalatom. Mindez 1976-ban volt, az intézet helye, az osztály neve, összetétele közben többször is változott. Máig megmaradt része, a Nyelvművelő és nyelvi tanácsadó kutatócsoport (a Nyelvtchnológiai és alkalmazott nyelvészeti osztályhoz tartozva) látja el az intézeti nyelvi tanácsadó szolgálatot. És – ha nem is a pályám elején, de tanár is lehettem, a Károli Gáspár Református Egyetemen stilisztikát, jelentéstant, retorikát, helyesírást, nyelvművelést, írói nyelvművelést taníthatok mind a mai napig.

4.7. Most, ahogy felidéztem egyetemi éveimet, pályakezsdésemet, látom, hogy a stilisztika mint kutatási terület és Szathmári tanár úr pedagógiája egész pályámra nézve meghatározó volt. A már említett szakdolgozat, *Az elmúlás metaforái Sinka költészetében*, majd az egyetemi doktori dolgozat, a *Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban* voltak az első állomások, témavezetőm mindkét esetben Szathmári tanár úr volt. A vizsgákra, a doktori vizsgára, az egyes résztárgyakra (stilisztika, jelentéstan, 20. századi erdélyi irodalom, filozófia) nagyon föl kellett készülni. Szathmári tanár úr köztudottan igényes és szigorú volt. A tárgyi tudás, a felkészülés az alap, a minimum, mondta gyakran, de be is kell ám tudni mutatni a tudást, a tájékozottságot! Nem szabad hallgatni, nem lehet megijedni a váratlan kérdésektől sem, és *beszélni, beszélni, beszélni*, mondta jó tanácsként az ilyen alkalmak előtt.

Később évek, évtizedek követték egymást. Család, munka, újabb és újabb feladatok, de érdeklődési és kutatási területemként megmaradt a stilisztika, a nyelvműveléssel kiegészülve. Ebből a „találkozásból” lett későbbi kedves témaköröm és kandidátusi disszertációm, az írói nyelvművelés 20. századi ágainak és sajátosságainak kutatása. A bizottság elnöke, Szathmári tanár úr külön figyelemmel köszöntötte a nyilvános védésen megjelent családomat, iskolás és óvodás gyermekeimet, akiknek így ez az alkalom hosszú időre szóló, jó élményt jelentett. Szathmári tanár úr a szó legnemesebb értelmében, mai szóval *családbarát* volt. Tudta, és mindig mondta is, hogy a család a legfontosabb, hogy a család az a hely, ahol az ember *otthon* lehet, ahova *hazamehet*.

4.8. Ez neki magának is nagyon fontos volt, konkrét és tágabb értelemben is: „»Hazamenni« mindig Kisújszállást jelentette nekem és családomnak is. Mennyi melegség, mennyi biztonság és erő van ebben a kedves igekötőben: *haza*-. Azt szimbolizálja, hogy tartozunk valahová, hogy számon tartanak bennünket, hogy a gyökereink oda-

kötnek egy meghatározott helyhez. Nyilván nem véletlenül alakult *haza* határozószavunk, illetve igekötőnk az élet alapvető feltételét megtestesítő *ház* szóból. És nem véletlenül vette fel ez a szó mint főnév annak az országnak, népközösségnek a jelentését, amelyhez ki-ki tartozik” – olvassuk a *Szülőföldem, a Nagykuság* című írásában, *A szűkebb és a tágabb haza nyelve* kötetének bevezető tanulmányában (Szathmári 2005: 15).

Igen, ezt is láttuk Szathmári tanár úrtól, a szülőföldhöz, a miénkhez, a sajátunkhoz való ragaszkodást, az önazonosság tartást adó, megtartó erejét. Láttuk, hogy a nép nyelve (és zenei anyanyelve) a legősibb forrása, a legarchaikusabb rétege az adott közösség nyelvének és közös emlékezetének, az irodalmának, sőt az egész kultúrájának. A népnyelv ezért fontos, ezért érdemes ismerni, ezért becsülje meg az, aki egyik vagy másik változatába, nyelvjárásába beleszületett. Mert ez létünk kerete, visszatérve az előbbi metaforához, ez az ember lelki és szellemi *háza*. Tudjuk a lét és idő filozófusától, Heideggertől, hogy *a nyelv a lét háza*. Amíg megvan a *ház*, addig élhet benne a *ház népe* is. A magyar nép a magyar nyelvben.

4.9. A stilisztika meg a retorika pedig – tudjuk a retorika elméletéből és hagyományából – ezt a létet szolgálja. Azzal, hogy gondolkodni és beszélni tanít, ahogy Babits Mihály fogalmazta meg *Irodalmi nevelés* című esszéjében. A tudománynak, a nyelvtudománynak is ez a lényege, a tudósnak, a nyelvtudósnak is ez a feladata: gondolkodni és beszélni tanít – műveivel és személyiségével, hatásával. Ezt láttuk, ezt tanulhattuk Szathmári tanár úrtól is. Munkáján, példáján keresztül, és sokszor az olyan apró részleteken át is, ahogy verselemzésein keresztül bemutatta, hogy a *megértés* és a *megértetés* a legfontosabb. Kányádi Sándor szavait idézte: *aki megért / és megértet / egy népet megéltet*, és megmutatta, hogy a világos gondolat és a világos beszéd, és persze itt a költészet, az irodalom, jó a léleknek, és megtartó erejű, megtart egyént, családot, közösséget, magyarságot.

4.10. Hogy megmaradhatott és megerősödhetett számomra a stilisztika mint kutatási terület, az igen nagy mértékben annak a szakmai és emberi háttérnek köszönhető, amelyet a *Stiluskutató csoport* munkaközössége jelentett számomra, mondhatom többes számban is, számunkra, pályatársaimmal együtt. Ez a műhely 1970-től működik (folytatólagosan jelenleg is) az ELTE Mai Magyar Nyelvészeti Tanszékén. Előbb a tanszék stilisztikával foglalkozó akkori munkatársainak részvételével jött létre, majd kiegészült a későbbi tanszéki oktatókkal. 1979-től pedig fokozatosan kibővült a Nyelvtudományi Intézet stilisztikával foglalkozó munkatársaival, a hazai, majd a határon túli egyetemek, főiskolák stilisztikaoktatóival és -kutatóival. A Szathmári tanár úr alapította és négy évtizeden át az általa vezetett Stiluskutató csoport létével és eredményeivel beírta magát a magyar és a nemzetközi nyelvtudomány történetébe. Életre hívása és életben tartása kiemelkedő és szinte egyedülálló szakmai és pedagógiai teljesítmény volt a 20. századi „rohanó” világban.

A csoport vezetőjéből, tagjaiból és a rendszeresen meghívott vendégekből álló, szerves rész-egész viszonyrendszerben, mai szóval „hálózatban” minden egyes rész, minden egyes tag fontos volt, mindenki megtalálhatta és magas színvonalon végez-

hette el a maga feladatát. Ha ezt jól tette, a közöset, az egészet is építette, az egész-
ből pedig a részek is gyarapodtak. Kandidátusi, nagydoktori értekezések, később
PhD-disszertációk, akadémiai doktori értekezések, habilitációs dolgozatok születtek
a legkülönbözőbb stilisztikai témákból, és kutatói, tanári életpályák teljesedtek ki.
Az eredményeket itt nincs mód részletezni, csak jelzésként utalok néhány közös
munkára: *Tanulmányok a századforduló stilstörékvéseiről* (1989), *Hol tart ma
a stilisztika* (1996), *Stilisztika és gyakorlat* (1998). Később az *Alakzatok világa* so-
rrozat füzetei, amelyek előkészítették a szintézist, a 2008-ban megjelent *Alakzatlexi-
kont*, az akkor több mint harminctagú munkaközösség legjelentősebb eredményét.
A munkát vezetője, szervezője, a kötet főszerkesztője: Szathmári István.

5. Befejezés

Szathmári István nyelvtudós, pontosabban nyelv- és irodalomtudós volt. Stilisztika-
történetet írt, nyelvi és irodalmi tablókat készített a magyarság évszázadaiból,
eleinktől kezdve máig: *A magyar nyelv tudatosodásának útja a Halotti beszédtől
a felvilágosodás kezdetéig*, *Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk*, *A reformáció
és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása*, *Kazinczy és irodalmi nyelvünk*, *Vörösmarty
reprezentatív verse*, „*A vén cigány*”, *Alakzatok Márai Sándor Halotti beszéd
című versében*. Ha ezeket az írásait olvassuk, megtapasztaljuk azt az egységet, azt az
egész-séget, amely valaha természetes volt nyelv és irodalom, nyelv- és irodalom-
tudomány viszonyában. Ezzel is tanított, szemléletet formált, kapcsolatot, átjárást,
hidat teremtett a „két testvértudomány” között. Hogy sikeresen, ezt magam is lát-
hattam, amikor Tanár úr, először nyelvészként, az irodalomtudományi Faludi Ferenc
alkotói díjat átvethette (Heltainé Nagy 2012).

Szathmári István professzor volt, tudós és tanár. Az egyetemes és a magyar
nyelvtudomány, a stilisztika, a retorika művelője, a magyar irodalmi nyelv, a nyelvi
norma történetének és elméletének komplex látásmódú, interdiszciplináris szemlé-
letű kutatója.

Szathmári István kiváló pedagógus, igazi, nagybetűs Tanár volt. Tudást, mód-
szert, szemléletet, erkölcsi tartást és emberi törődést tanulhattunk tőle. És persze
szaktudást is, konkrétumokat, a stilisztika elméletét és gyakorlatát, a tudomány
művelésének a fontosságát, ezáltal pedig végső soron az anyanyelvi művelődés,
a magyarság megmaradásának szolgálatát. Erre mutatott példát, erre (is) tanított.
Ezt próbáltam és próbálom én is megérteni és megértetni, amennyire tudom, és
a magam módján és helyén továbbadni olvasóimnak, hallgatóimnak, gyermekeim-
nek, unokáimnak.

Szathmári tanár úr példát adott a tudomány és az ember iránti nyitottságra,
igényt a szintézisre, a munka, a hivatás megbecsülésére, szeretetére. Olyan harmóni-
át, megelégedettséget és békességet sugárzott, amelyet a hivatás öröme, a szolgálat
felelőssége teremthet meg, de csak a hűség, a szeretet, a hit és az engedelmesség
tarthat meg, a földi élet olyan időbeli teljességében, amely Szathmári tanár úrnak
megadott. Ez is hatott, ez is hat ránk, talán még a stilisztikát is felülmúló hatással.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2005. Szathmári István 80 éves. *Magyar Nyelv* 101: 120–2.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2012. Laudáció Szathmári Istvánról a Faludi Ferenc Alkotói Díj átadása alkalmából. *Magyar Nyelvőr* 136: 240–4.
- Keszler Borbála 1995. Szathmári István 70 éves. In: Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István 70. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 9–11.
- Szathmári István 1991. *A nyelvészetről egyes szám első személyben*. ELTE, Budapest, 241–9.
- Szathmári István 1993. Szabó Pál a nevekről, a névdivatról. *Névtani Értesítő* 15: 293–5.
- Szathmári István 1998. *Vallomása pályájáról*. Magyar Nyelvész Pályaképek és önvallomások 44. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest.
- Szathmári István 1999. A kisújszállási nyelvjárásról, a kisújszállásiak beszédéről. *Magyar Nyelvjárások XXXVII*: 413–8.
- Szathmári István 2002. Utószó. Illyés Gyuláról és a kötetről. In: Illyés Gyula: *A törzs szavai. Írások az anyanyelvről*. Nap Kiadó, Budapest, 241–50.
- Szathmári István 2005a. *A szűkebb és tágabb haza nyelve – Népnyelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok*. Szerk. Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor. ETE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest.
- Szathmári István 2005b. Szülőföldem, a Nagykinság. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A szűkebb és tágabb haza nyelve – Népnyelvi és irodalmi nyelvi tanulmányok*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 15–24.
- Szathmári István 2015. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szathmári István 2018. Dayka Gábornak Aorthographia címet kapott, kéziratban fennmaradt magyar nyelvű, nyelvészeti jellegű írásáról. *Magyar Nyelvőr* 142: 125–36.
- Szathmári István 2019. Dayka Gábor Grammatikai feljegyzések című, kéziratban fennmaradt, magyar nyelvű, nyelvészeti jellegű írásáról. *Magyar Nyelvőr* 143: 47–57.

Heltainé Nagy Erzsébet
tudományos főmunkatárs –
egyetemi docens

ELKH Nyelvtudományi Intézet –
KRE BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék
<https://orcid.org/0000-0002-6899-8685>

Fertőző összeesküvés-elméletek A koronavírus körüli konteók mint mémek

1. A koronavírus-járvány

2020 szeptemberében a Facebook közösségi oldal elkezdte sorban törölni a magyar vírustagadók, a koronavírussal kapcsolatban szkeptikus nézeteket hirdető (ál)szakemberek oldalait (Index 2020). A 2020 júliusában megjelent *Karanténszótár* (Veszelszki 2020a) azonban még nem tartalmazza a *vírusszkeptikus*, *koronatagadó*, *maszkellenes* kifejezéseket, mivel ez az attitűd és az ezt jellemző lexikai egységek nagy számban a szótár publikálása után jelentek meg. Az összeesküvés-elméletek, az úgynevezett konteók azonban már a vírusszertőzés terjedésével szinte egyszerre megszülettek (vö. *koronakonteó*).

Az új típusú betegség tudományos megismerése és az erről szóló (orvosi, szakmai) kommunikáció a hatékony megelőzés és kezelés érdekében közel egy időben zajlik: éppen ezért lehetséges, hogy a kutatók a legfrissebb eredmények függvényében új és új javaslatokkal állnak elő (lásd például az Egészségügyi Világszervezet, a WHO ajánlásainak változását a maszkviselés fontosságával kapcsolatban). A bizonytalan, szinte napról napra változó, nehezen kiszámítható helyzet¹ összeesküvés-elméletek sorát hozta magával: egyesek úgynevezett *plandémiáról*, azaz megtervezett világjárványról is beszélnek, a fertőzés és annak következményei (a bezárkózás, annak társadalmi és gazdasági hatásai) mögött valamely nagyhatalom szándékos manipulációját sejt(et)ve.

A jelen cikk a koronavírus-járvánnyal kapcsolatos összeesküvés-elméletekkel foglalkozik két nézőpontból: egyrészt a konteókat mémként értelmezve, másrészt pedig az internetes mémekben megjelenő tartalomként.

2. A konteók mint mémek

2.1. A kulturális epidemiológia és az összeesküvés-elméletek

Hátborzongató a mémek terjedését a jelen szituációban éppen a kulturális epidemiológia elméletével magyarázni. Márpedig a kulturális jelenségek járványtani terjedésének elképzelése nem új keletű teória. A mém az eredeti mémelmélet szerint (Dawkins 1993) egy, a génekre hasonlító kulturális egység, amely „önző” replikátorként működik: célja a terjedés, függetlenül attól, hogy igaz-e, és hogy az ezt továbbadó személy profitál-e belőle (Rizeq et al. 2020: 4). Dan Sperber (1996: 57, 100–1; Dawkins 1993 és Dennett 1990 nyomán) azt állítja, hogy az emberi elme fogékony a kulturális reprezentációk befogadására, akárcsak az emberi szervezet

¹ A közbeszéd egyik jellemzőjévé vált (vö. Veszelszki 2020b, c), hogy egyre többen használják a magán- és a közéleti kommunikációban is (kognitív) metaforaként a *háború* forrástartományát a helyzet leírására (vö. *a vírus elleni küzdelem, háborúban állunk, le kell győznünk a fenyegetést, együtt nyerni fogunk stb.*).

a betegségekre. Annak megértéséhez, miért terjednek a reprezentációk a társadalomban, a „kulturális epidemiológia” metaforáját hívja segítségül, két megkötéssel: egyrészt a kulturális reprezentációk a betegségterjesztő vírusokkal szemben nem patológiusak, nem kórosak, másrészt míg a hagyományos vírusok nem minden esetben mutálódnak a transzmisszió során, addig a reprezentációk a terjedésükkor szinte mindig megváltoznak, így sok variációjuk jön létre (Sperber 1996: 24–5, 58). A kulturális reprezentációk terjedhetnek nagyon lassan, generációról generációra (mint a hagyományok), illetve elérhetnek gyorsan egy nagyobb populációt (mint a divat vagy a pletyka, Sperber 1996: 58) – és ez a sor kiegészíthető az összeesküvés-elméletekkel is.

Az összeesküvés-elméletek egy – összetartozó vagy összefüggés nélküli – eseménysort rendszerint jelentős befolyással bíró emberek rossz szándékú tevékenységéhez kötnék (vö. Tanács 2016). „A konspirációs teóriák fontos alkotóelemei [...] az ún. kóbor adatok, amelyek vagy ellentmondanak a hivatalos változatnak, vagy a hivatalos változat keretében, magyarázat nélkül hagyott egyéb” információk (Fehér–Király 2017: 43), amelyek egymástól távol eső, látszólag teljesen különálló eseményeket kapcsolnak össze. A konspirációs elméletek, az úgynevezett konteók további sajátossága, hogy „az ellenük szóló bizonyítékokat a maguk előnyére tudják fordítani” (Fehér–Király 2017: 44). Valójában cáfolhatatlanok, mivel aszimmetrikusan kezelik az érvelésük mellett és az az ellen szóló bizonyítékokat: az alátámasztó bizonyítékokat minden további nélkül elfogadják, de az ellenük szólókról azt állítják, hogy azok éppenhogy félrevezetők, az elmélet tagadása révén megtevesztők, hamis szándékúak, vagy akár nem tudományosak (lásd Veszelszki–Falyuna 2019). Az összeesküvés-elméletek hitelességének látszatához hozzájárul az is, hogy nem izolált állításokat tesznek, hanem komplex (világnézet)rendszert dolgoznak ki.

Blancke és szerzőtársai (2018) az áltudományos nézetek és a velük rokon összeesküvés-elméletek terjedését is a Sperber-féle kulturális epidemiológia (1996) segítségével magyarázzák, és három fő okra vezetik vissza (vö. részletesen Veszelszki–Falyuna 2019; Veszelszki 2021). Ezek közül az első az intuitív vonzerő, miszerint azoknak a nézeteknek van legnagyobb esélyük a népszerűvé válásra, amelyek megfelelnek a nem tudatos, spontán elvárásainknak (Boyer–Barret 2005). Az áltudományok és a konteók is éppen ezekre a hiedelmekre képesek alapozni (Boudry et al. 2015), ezért könnyen megérthetők, megjegyezhetők és továbbadhatók, szemben egyes tudományos meglátásokkal, amelyek ellentmondanak az emberi megérzéseknek, és megértésük nagyobb kognitív erőfeszítést igényel (Blancke et al. 2017). Gelfert (2018: 111) megerősítési torzításként hivatkozik erre a jelenségre, amelyben az információfogyasztó azokat az új bizonyítékokat preferálja, amelyek alátámasztják a meglévő hiedelmeit, vélekedéseit.

A második ok a „tudomány mimikrije”, azaz a tudomány módszertanának, nyelvhasználatának és intézményrendszerének az utánzása (Blancke et al. 2018; vö. a hitelesség látszata, Veszelszki 2017). A tudományos közeg hagyományosan kulturális presztízzsel rendelkező, megbízható információforrás, ezért az áltudományok számára „megéri” magukat tudományként reprezentálni. Mivel a tudomány nagy presztízzsel rendelkezik, de nem mindenki van tisztában a tudományosság kritériumaival, a magukat tudományosnak beállító nézetrendszerek a tudományosság utánzásával

autoritást szereznek (vö. Falyuna 2017, 2018). Az összeesküvés-elméletek terjesztői a saját narratívájuk szerint valamilyen titkos tudásba avatják be a közönségüket (olvasóikat, hallgatóikat). Sperber et al. (2010) episztemikus éberségként nevezi meg azt a képességet, hogy a személy különbséget tud tenni megbízható és megbízhatatlan információ (bizalomra érdemes és hazug források) között. Az episztemikus éberség alapvetően két irányból működik: egyrészt a forrást (megbízhatóságát, hírnevét, esetleges rejtett célját), másrészt a tartalmat (konzisztenciáját, más nézetekkel való koherenciáját) ellenőrzi. Ha működik az első mechanizmus, vagyis az áltudományos nézet vagy összeesküvés-elmélet megfelel az ember intuícióinak, továbbá az áltudományok a tudomány könnyebben hozzáférhető, külső jellegzetességeit is magukon hordozzák, és megbízható forrásként tüntetik fel magukat, az csökkenti az éberséget.

A harmadik mechanizmus pedig a kritikára való immunitás. A kulturális epidemiológiai nézet (Blanke et al. 2018) szerint az áltudományos nézeteknek a túlélésük és terjedésük érdekében ellenállónak kell lenniük a racionális kritikával, az empirikus bizonyítékokkal szemben (vö. Boudry–Braeckman 2011, 2012).

Mindezek mellett segíti az összeesküvés-elméletek terjedését a közösségi média tartalomszűrő algoritmus is: ez határozza meg, hogy a böngészés során milyen információk kerülnek a fogyasztók elé. A Facebook EdgeRank algoritmus is több tényező alapján elemzi a feltöltött tartalmakat, és tárja azokat a felhasználók elé a személyes nyitóoldalon (Zimmer et al. 2019). Az affinitás jelöli a felhasználó korábbi, különböző szempontok szerint rangsorolt interakcióit (megtekintés, lájkolás, megosztás, komment), ezek súlyozva kerülnek a rangsorolásba. Az aktualitás is lényeges szerepet játszik: minél frissebb a tartalom, annál relevánsabbnak tekinti az algoritmus, de számít a felhasználók közötti földrajzi közelség is. A Facebook tartalomrankingje mögött rejlő algoritmust folyamatosan, a platform céljainak megfelelően, de a felhasználók számára nem transzparens módon optimalizálják. A tartalom-rangsorolás miatt lehetséges, hogy a felhasználók a hasonló érdeklődési körrel rendelkező, egymással gyakran interakcióba lépők tartalmaival találkoznak a legtöbbször. A filterbuborék (*filter bubble*; vö. Pariser 2011; Vīke-Freiberga et al. 2013; Bakshy et al. 2015; Fehér 2016: 138, 157) hipotézise szerint, ha a felhasználó csak a saját nézeteinek megfelelő, azokat megerősítő tartalmakkal találkozik, akkor úgy vélheti, hogy mindenki hozzá hasonló módon gondolkodik. A közösségi médiában megjelenő információk perszonalizációja révén kialakuló filterbuborék egyfajta digitális hiedelemkamraként működik: a közösségi oldalaknak az az érdekük, hogy a felhasználó minél több (hirdetések megnézésére is fordítható) időt töltsön a felületükön, ezért a korábbi kereséseinek, preferenciáinak megfelelő tartalmakat szűr és tár elé az algoritmus. Ezt erősíti továbbá, hogy nagy valószínűség szerint hasonló érdeklődési körrel, hiedelmekkel rendelkező személyek tartoznak egy ismerősi körbe. Sőt a közösségi oldalakon a felhasználók egymás ismerete nélkül is tudnak csoportokat, közösségeket kialakítani: a hasonló nézeteket vallók könnyen „egymásra találhatnak”, és igazolhatják, erősíthetik egymást a megalapozatlan, akár szélsőséges nézeteikben is (Falyuna 2018).

A legújabb vizsgálatok szerint a hírfogyasztók kisebb arányban fordulnak a tényellenőrző és -hitelesítő oldalakhoz, ha az információkkal a közösségi oldalakon

találkoznak – még abban az esetben is, ha a hír megosztója nem is közvetlenül ismerősük. Mások jelenléte elaltatja éberségünket – állítják kísérletek alapján a kutatók (Jun et al. 2017), mivel „a megbízható személyes ismerős adott esetben márkázott csatornának számít” (Szvetelszky 2017: 28). Érdemes azonban megjegyezni, hogy a filterbuborék jelenségét empirikus adatok alapján egyes kutatások megkérdőjelezik (pl. Zuiderveen Borgesius et al. 2016); ugyanakkor annyi mindenképpen állítható, hogy az online felületek mögött működő algoritmusok befolyással bírnak arra, milyen információkkal találkozik a böngésző személy az interneten. Ha azonban nem fogadjuk el a filterbuborék-jelenség meglétét, abban az esetben is működik az úgynevezett ismétlési hatás (Gelfert 2018: 112): ha ugyanazzal az információval többször, akár ugyanolyan forrásból, redundáns módon találkozunk a felhasználó, az az ismétlés révén sokkal meggyőzőbb lesz számára. A kommentek is információismétlő, alátámasztó szerepet játszhatnak az áltudományos és konteójellegű tartalmak terjedésében és megerősítésében (Veszelszki 2017: 71; 2021; Falyuna 2018).

Stanovich (2009; Stanovich et al. 2008; Stanovich et al. 2016) „szennyezett elmetartalomként” (*contaminated mindware*) utal azokra a hiedelmekre, amelyek a racionális gondolkodás ellen hatnak. Ezeknek az episztemikusan gyanús nézeteknek három fő területét jelöli ki: a paranormális hiedelmeket, az összeesküvés-elméleteket és a tudományellenes attitűdöt. Az episztemikus racionalitás azt jelenti, hogy az ember a döntéseit és cselekvéseit aszerint tervezi meg, hogy mit gondol igaznak a világról (Stanovich 2016) – az összeesküvés-elméletek és a rájuk épülő álhírek azonban a kritikus gondolkodás és racionális döntéshozatal ellen hatnak. A Stanovich (2009) által leírt „szennyezett elmetartalom” nem azért problematikus, mert egyesek információhiányában nem tudnak megfelelő egyéni vagy a közösséget érintő döntéseket meghozni, hanem azért, mert a téves információk és ellenőrizetlen hiedelmek és attitűdök miatt képtelenek az alternatív megoldási lehetőségek mérlegelésére, a reflexív hozzáállásra (Rizeq et al. 2020: 2). Az összeesküvés-elméletek (ugyan gyakran van igazságtartalmuk) nem rendelkeznek bizonyítékokkal, és a cáfolattal szemben kifejezetten ellenállónak bizonyulnak (Sutton–Douglas 2014; Rizeq et al. 2020).

2.2. Koronavírus-konteók: oltásellenesség, chipbeültetés, 5G

A koronavírus-járvány és a megjelenésével szinte egy időben elkezdett oltáskísérletek új lendületet adtak az oltásellenes mozgalomnak (vö. Veszelszki–Falyuna 2020). Pedig a védőoltásokat megtagadók révén az utóbbi évtizedekben olyan betegségek is elkezdtek újra terjedni, amelyeket elvileg az emberiség már legyőzött. A közösségi médiában gyorsan híveket szerző, a félelemre apelláló és az összeesküvés-elméletekhez kötődő mozgalom áltudományos érvelésre, illetve nem megalapozott vizsgálati eredményeket közlő publikációkra épít.

Oltásellenes mozgalom azóta létezik, amióta elérhetővé váltak az oltások (Kirkpatrick é. n.). A gyengített kórokozóval történő oltásokkal számos, korábban legyőzhetetlennek tekintett fertőző betegség terjedését lehet megelőzni. Mivel a beoltott szervezetet ellenőrzött formában „megfertőzik” az adott betegséggel, ez óhatatlanul is bizalmatlanságot vált ki többekből (vö. Veszelszki–Falyuna 2019, 2020).

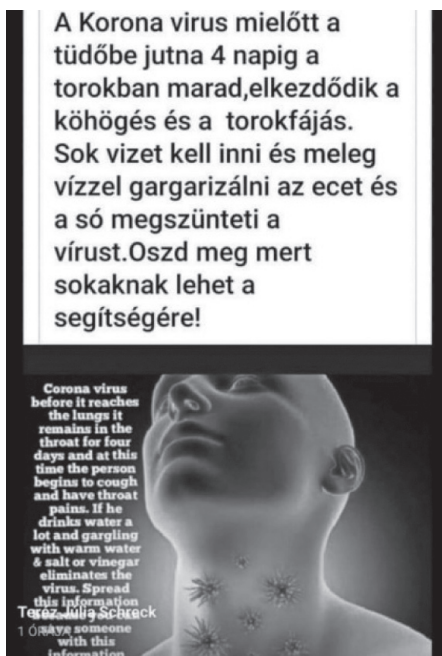
E bizalmatlanság erősödéséhez hozzájárulnak olyan esetek, amikor az oltás valódi károkat okozott (például 1955-ben Kaliforniában gyengítetlen poliovírust adtak be a gyerekeknek, ennek következtében 40 ezren megbetegedtek járványos gyermekbénulásban, és 50-nél többen ténylegesen meg is bénultak).

Az oltások megtagadásához (McKenna 2019) a bizalom hiányán túl hozzájárulhatnak vallási megfontolások, illetve az interneten viharszerűen végigsöprő oltásellenes mozgalom is. Ennek egyik kiindulópontját egy brit kutató 1998-ban megjelent cikke adja, amelyben kétes módszertannal, csekély számú mintán, kontrollcsoport bevonása nélkül azt bizonyította be, hogy az MMR-oltás (*measles, mumps, rubella*) és az autizmus kialakulása között direkt ok-okozati összefüggés van. A „20. század legkárosabb orvosi hoaxának” (Flaherty 2011) nevezett cikk állításait később tételesen cáfolták. Ám hiába vonatták vissza a manipulált adatokat tartalmazó, megalapozatlanul következtetéseket levonó cikket 2010-ben, addigra az (interneten is terjedő) oltásellenesség már széles teret nyert, egyre többen tagadták meg a gyermekük beoltását a tudományos csaláson alapuló tanulmány hatására. Ennek következtében jelentősen megnövekedett (többek között) a kanyarós és a mumpszos esetek száma, előbb Nagy-Britanniában, később szerte a világon. Ehhez hozzájárult az is, hogy ismert, véleményvezérnek számító személyek is a mozgalom mellé álltak, sőt legújabban még csetbotok és Twitter-trollok aktivitása is erősíti az oltásellenesség hatását (Broniatowski et al. 2018; Veszelszki–Falyuna 2019).

Az egyértelmű egészségügyi és pénzügyi következményekkel járó áltudományos mozgalom egyik érveléstechnikai alapját az itt bemutatott intuitív vonzerő (Boyer–Barret 2005) adja. A kórokozóval való beoltás és az ehhez direkt módon kapcsolódó káros következmények ok-okozati összefüggése megfelel a nem tudatos elvárásoknak, ezért az érvelés nagyobb kognitív erőfeszítés nélkül megérthető, megjegyezhető és terjeszthető. Az esetükben a „tudomány mimikrijét” részint a kísérleti módszertanra való hivatkozás, részint pedig a laikus fogyasztók számára nehezen befogadható orvostudományi terminológia teremti meg (vö. Veszelszki–Falyuna 2019). Az oltásellenesek továbbá használják – az egyébként a politikai kommunikációban és a marketingben is gyakran alkalmazott – félelemre építő érvelést (valójában érvelési hibát; vö. *argumentum in terrorem*). A félelem, a pánik a bizonytalan járványügyi helyzetben minden további érvelés nélkül is kihasználható létállapot.

A 2020-as koronavírus-járvánnyal kapcsolatban az Egészségügyi Világszervezet az úgynevezett *infodémia*, vagyis a fertőzés témájában terjedő téves információk, álhírek, összeesküvés-elméletek megjelenésére figyelmeztetett (WHO 2020; Veszelszki 2020a; Vraga et al. 2020). Ebbe a körbe tartoznak az oltásellenesek mellett a vírustagadó, maszkszkeptikus attitűdök is. Összeesküvés-elméletek keringenek a vírus eredetével (miszerint laborban szándékosan előállított, onnan biológiai fegyverként tudatosan elterjesztett kórokozó lenne), a fertőzés terjedésével és a lehetséges gyógymódokkal kapcsolatban is (Brennen et al. 2020).

Spring (2020) összegyűjtötte azt a hét típust, akik különböző motivációval hamis információkat terjesztenek a vírussal kapcsolatban a közösségi médiában. E rendszerezésben mutatom be az általam 2020 januárja és szeptembere között lejegyzett eseteket is (lásd 1–3. ábra is).

1. ábra. A vírusfertőzés elkerülésével kapcsolatos álhír

"A koronavírus margójára...

"A vírusok NAGYON ALACSONY REZGÉSŰEK, kb. 5,5 Hz és 14,5 Hz között. A magasabb tartományban nem aktívak, kb. 25,5 Hz-es rezgésen szétesnek. A magas rezgésű személyek számára nem veszélyesebb, mint egy súlyosabb légzőszervi fertőzés. Az emberi test akinek a lelke jó egészségben van, magasabban rezeg. Sajnos sok ember alacsonyabb érzelmi, hangulati szinten van, ami meghatározza a rezgését. Az okok: fáradtság, érzelmi kiégettség, krónikus betegségek, féltelmek, elfojtott érzelmek, idegi feszültség, stb.

A vírus a természetben a testen kívül nem ellenálló, mivel az átlagos Föld frekvencia rezonancia ma kb. 27,4 Hz. De vannak helyek, ahol ez a frekvencia alacsony tartományban van, kevesebb mint 20 Hz, pl. kórházak, bevásárló központok, irodaházak, adótornyok közelében és elektroszmoggal súlyosan terhelt környezetben. Ez lehet akár egy szoba is mindenféle elektromos berendezéssel, sőt újabban a most bevezetésre kerülő 5G hálózat amely erősen életellenes sugárzás.

Akik nem látnak ki az egojukból, életüket a félelem irányítja, ami rendkívül alacsony rezgésen tart, így a vírus rájuk nagyobb hatással lehet. A félelem hangulatában a rezgés 0,2-től 2,2 Hz, az aggodalom 0,6-3,3 Hz között tart, a míg például a nagylelkűség 95 Hz, a hála rezgése 140 Hz. A féltétel nélküli egyetemes szeretet 205 Hz-től is magasabb.

2. ábra. A vírusfertőzés rezgéssel történő magyarázata, álhír

EL HALGATTÁK !!!!!!!!

Corona igazság:

A vírust áprilisban elhalasztották és okai:

Ez nem vírus, hanem a korona illúziója egy gázkísérlet egy amerikai biológiai laboratóriumban, amelyet 2020. január 1-jén nem irányítottak Afganisztánban (ez az oka annak, hogy 40 éves konfliktus után aláírták az Egyesült Államok együttműködési megállapodását a tálibokkal és Trump féltelme az igazság és a bíróság személyes célokra történő nyilvánosságra hozatalától (Olaszország az Egyesült Államokkal kötött megállapodás) (Trump megkérdezte a német orvost, és megállapodást és pénzületi kísértést kért a német hatóságok elutasításával az Egyesült Államok nyomása és zsarolása miatt) (Az európai országok félnek a magas öregedési arány miatt)

Ez azt jelenti, hogy azokban az országokban, ahol a gázterjedés egy ideje zajlott, az amerikai hatóságok ismerete és döntése nélkül senki sem történt. A modern szarin-gáz az egyik legveszélyesebb gáz, nincs szaga, íze és színe, gáztól folyadékká változik, amelynek súlya nehezebb a levegőnél (a földgáz esésének oka), amely széles körben elterjedt a levegő a föld nagy területein.

Az emberek a bőrön, szemmel vagy belégzéssel érintkezve a szarinak vannak kitéve (a hirdetések megérintésének vagy kezét rázásának oka)

Az első veszteség: Februárban 67 amerikai katona megsebesült egy afganisztáni laboratóriumban, amelyet az Egyesült Államok titokban tartottak. A katonákat Kínába küldték, hogy vegyenek részt a Johananban tartott februári katonai tüntetésen, hogy kiutasítsák haláluk gyanúját, amikor gáz miatt visszatértek és bejelentették a halálukat a vírus hazugságai miatt. Annak érdekében, hogy ne állítsák az amerikai hatóságokat.

Egy nappal a Johananban lezajlott katonai tüntetés után a vírust bejelentette az Egészségügyi Világszervezet és a Johan hely (kifejezetten a Johan választásának oka az, hogy a 67 sebesült katonák részt vettek a Johann felvonuláson, és nem ülték Johananban denevrék és kigyók). az OK)

Tíz nappal a show előtt a gázt egy kínai laboratóriumok orvosa fedezte fel, ám a kínai hatóságok csendben hagyták az ügyet, és hét nappal a haláláig elválasztották az orvost, ezért az orvosok és a család az orvos követelte halálának igazságát, és mivel az orvos videója a YouTube-on és a Facebook-on elterjedt, és az igazságot kiderítette, arra kényszerítette a kínai hatóságokat, hogy hazudjanak és állítsanak egy veszélyes vírust.

Az amerikai hatóságok nyomása arra kényszerítette Kínát, hogy hozzon létre egy

3. ábra. Komplex összeesküvés-elmélet a vírus eredetével kapcsolatban

6. *Politikus (politician)*. Sajnos a közösség hiteles tájékoztatásáért felelős politikusok is terjesztenek – különböző okokból, tudatlanságból, tájékoztatlan-ságból vagy éppen szándékosan rémhírterjesztő, manipulatív céllal – hamis információkat, például hogy az UV-fény vagy a fertőtlenítőszer belsőleges fogyasztása gyógyítja a fertőzést; vagy hogy a vírust az amerikai hadsereg csempészte be a wuhani laborba.
7. *Celeb (celebrity)*. Nemcsak hétköznapi emberek, ismerősök, hanem széles követői körrel rendelkező, ezáltal a nyilvánosságra nagy befolyással bíró emberek is megosztották az összeesküvés-elméleteket. Egy 2020. áprilisi kutatás (Brennen et al. 2020) szerint a top-down jellegű, azaz a politikusoktól, celebritásoktól vagy más közszereplőktől származó hamis információk a mintavételnek csupán 20%-át tették ki, ám a közösségimédia-aktivitás 69%-a ezekhez kapcsolódott. A hamis hírek nagy része hétköznapi emberekől származott, ám sokkal kisebb aktivitást váltott ki.

A vírushoz kapcsolódó konteók veszélye a fentiekén kívül, hogy nyomukban az ezeket a nézeteket követők szembefordulnak a hivatalos intézkedésekkel, és megnehezítik az összefogást a járvány megfékezésében. A másik, konkrét veszélyt a téves gyógykezelések, egészen pontosan félrekezelések jelentik. Vannak ártalmatlan, bár hatástalan kúrák, mint a fokhagymafogyasztás vagy a varázserejű ásványok használata (BBC 2020). De elterjedt az az információ is, miszerint az alkohol megöli a vírust, erre többen is metil-alkoholt fogyasztottak, és megmérgezték magukat (FJ 2020); hasonlóképpen a kezdetben hatásos ellenszernek tartott klorokin is egészségre káros anyagnak bizonyult (Vraga et al. 2020).

Az oltásellenességnek új lendületet adott az az elképzelés, miszerint a koronavírus-fertőzés elleni oltással együtt a háttérhatalom (egyik megtestesítője a milliárdos Microsoft-alapító, az oltások fejlesztését nagy összegekkel támogató Bill Gates) mikrochipet akar ültetni az emberekbe, hogy ily módon kontrollálja a tömegeket (vö. Hanula 2020; Szicherle–Krekó 2020).

A világméretű járvány olyan mértékű félelmet váltott ki a lakosságban, hogy igen sokan a digitális technológiát kezdték el a vírus terjedéséért hibáztatni, és úgy gondolták, hogy a legújabb telekommunikációs hálózatfejlesztés, az 5G felelős a pandémiáért. Arra is magyarázatot adott ez a konspirációs elmélet, hogy azért a kínai Wuhanból terjedt el a világon a vírus, mert ott vezették be elsőként ezt az új mobiltechnológiát. Az 5G-ellenes konteó egyik következménye az lett, hogy egyfajta posztmodern luddita mozgalomként Nagy-Britanniában több csoport mobiltelefonállomás-rombolásba kezdett (Portfolio 2020; HVG 2020).²

3. Koronakonteók a mémekben

A koronavírussal kapcsolatos összeesküvés-elméleteknek az internetes mémek is egyfajta görbétükröt állítanak. Az internetes mém olyan jelenség, fogalom, szöveg,

² 2020. március és május vége között több mint 77 5G-tornyot rongáltak meg a technológia ellenzői az Egyesült Királyságban, és 180 esetben zaklatták a távközlési cégek munkatársait (HVG 2020).

videó, kép vagy kép-szöveg kapcsolat, amely az interneten gyorsan és divatszerűen terjed; tartalma vicc, pletyka, motiváló üzenet, (ál)hír is lehet (Veszelszki 2013). Az internetes mémgyártás célja a legtöbbször valamely aktuális társadalmi-közéleti jelenség kigúnyolása. A mémeknek igen erőteljes közösségalkotó hatásuk van, ezáltal a felhasználók társadalmi, politikai mobilizálására is szolgálhatnak. A mémalkotók – anonim vagy a mémen a forrást megjelölve névhez kötött, személyes márkát építő – népszerűsége tehetnek szert, a szórakoztatás és a humor révén.

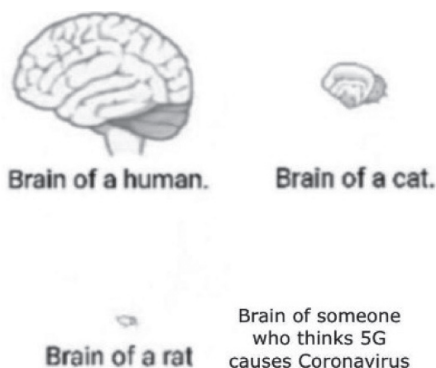
„A humor igen hatékony szabályozó eszköz lehet a kommunikációban, a meta-kommunikáció szerepét is betöltheti. [...] Viszonyszabályozó szerepe is lehet, hiszen negatív indulatokat old fel, közelítheti az embereket egymáshoz” (Buda 1986: 79). A humor fő funkcióit általában három nagy csoportba rendezik (vö. Mulkey 1988; Kuiper et al. 1993; Martin 2007): 1. a jókedély kognitív és szociális hasznai; 2. feszültségcsökkentés, problémakezelés; 3. társadalmi kommunikáció és befolyás. E jellegzetességei (indulatfeloldó és problémakezelő, embereket közelítő hatása) miatt lehet hatékony a humor a fizikai és lelki nehézségekkel való megküzdésben, mint amilyen a járványhelyzet és következményei (betegség és attól való félelem, egzisztenciális szorongás, megváltozott élet- és munkakörülmények stb.). Egy korábbi helyzetjelentésben (Veszelszki 2020c) bemutattam a karanténnal kapcsolatos mémeket; itt kifejezetten a koronakonteók mémleányomataiból mutatok jellemző példákat (4–9. ábra).

A (külsőleg, fertőtlenítő- és tisztítószerként alkalmazott) alkohol elpusztítja a vírust – ám többen ezt úgy értelmezték, hogy a több alkoholos ital fogyasztása megvéd a fertőzéstől; ezt összekapcsolja a hírhedten sok alkoholt fogyasztó kelet-európaiak sztereotípiájával (4. ábra). Az 5., 6. és 7. ábra mémje arra a konteóra reflektál, miszerint az 5G terjeszténé a fertőzést. A 8. és 9. ábra a jelenleg keringő áltudományos nézeteket mutatja be ironikus formában.

Scientists: "Alcohol
kills corona virus"
Eastern Europeans:

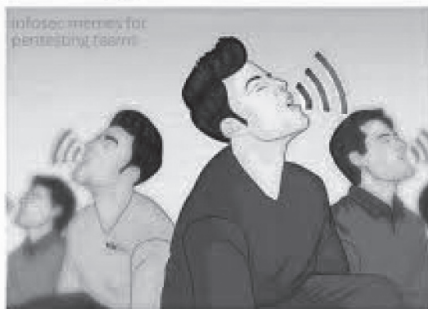

4. ábra. „Tudósok: »Az alkohol megöli a koronavírust«
Kelet-európaiak:”

5. ábra. „Emberi agy. Macskaagy. Patkányagy.
Annak az agya, aki azt hiszi, az 5G okozza a koronavírust”

When the 5G towers give you
COVID-19 and you begin
emitting your own WiFi.

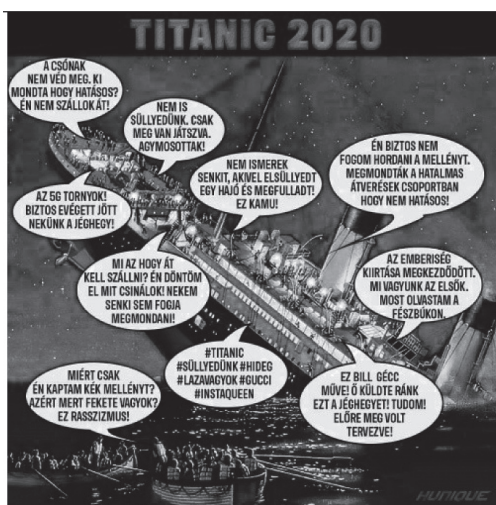
6. ábra. „Ha az 5G-től el lehet kapni a covid19-et, és wifit kezdesz kibocsátani”

7. ábra. „Konteóhívő nem tartja be a társas távolságtartást. Elkapja a koronavírust. Az 5G-t hibáztatja”

8. ábra. „Tudósok régebben: »Birkát klónoztunk«, »Hamarosan felfedezzük az életet az űrben«, »Megtaláljuk a HIV gyógymódját«, »Robotot küldtünk a Marsra«.” „Tudósok most: »A Föld nem lapos«, »Komolyan, a gyerek meghal, ha nem oltják be«, »Hordjunk maszkot« »Igen, a Hold létezik«

9. ábra. Összefoglaló konteómém

4. Összegzés

A 2020-ban kibontakozott, új, korábban nem tapasztalt pandémia globális léptékben is bizonytalan, kiszámíthatatlan egészségügyi, társadalmi, gazdasági helyzetet okozott. Az információs hiánnyal is együtt járó krízishelyzetekben rendszerint megerősödik az alternatív magyarázatok, a konspirációs teóriák jelenléte, mivel az összeesküvés-elméletek a valóságot fekete-fehérre színezik, gyors, egyszerű és könnyen elérhetőnek tűnő megoldásokat kínálnak a komplex problémákra. Ez a tanulmány a 2020 januárja és szeptembere között, a koronavírus-fertőzéssel kapcsolatban megjelent összeesküvés-elméleteket összegezte, miközben terjedésük, „népszerűségük” magyarázatát a kulturális epidemiológia keretébe helyezte – és kitekintett a koronakonteókra reflektáló, azokat kifigurázó mémekre is.

FORRÁSOK

(utolsó ellenőrzés minden forrás esetén: 2020. 09. 25.)

- BBC News Reality Check team 2020. Coronavirus: The fake health advice you should ignore. *BBC*, 2020. 03. 08. <https://www.bbc.com/news/world-51735367>.
- FJ 2020. Iránban hétszáznál többen haltak meg azért, mert metil-alkoholt ittak a koronavírus ellen. *Index*, 2020. 04. 27. https://index.hu/kulfold/2020/04/27/iran_koronavirus_metilalkohol_mergezes_700_ember_meghalt/.
- Hanula Zsolt 2020. Hiába a kormány figyelmeztetése, burjánzanak a koronavírusos álhírek. *Index*, 2020. 02. 29. https://index.hu/techtud/2020/02/29/hiaba_a_kormany_figyelmeztetese_burjanzanak_a_koronavirusos_alhirek/.
- HVG 2020. Szomorú fordulatot vett az 5G-ellenesek háborúja. *HVG*, 2020. 05. 11. https://hvg.hu/tudomany/20200511_5g_halozat_torony_berendezes_szabotazs_rongalas_egyesult_kiralysag_zaklatas.
- Index 2020. Sorra törli a magyar vírustagadók oldalait a Facebook. *Index*, 2020. 09. 24. https://index.hu/belfold/2020/09/24/sorra_torli_a_magyar_virustagadok_oldalait_a_facebook/.
- Kirkpatrick, Mark é.n. The anti-vaccination movement. *Measles and Rubella Initiative*. <https://measlesrubellainitiative.org/anti-vaccination-movement/>.
- McKenna, Maryn 2019. The True Dollar Cost of the Anti-Vaccine Movement. *Wired*, 2019. 03. 26. <https://www.wired.com/story/anti-vaccine-movement-true-cost>.
- Molnár Csaba 2020. Veszélyes „jótanácsok” terjednek a koronavírusról a Facebookon. *Index*, 2020. 02. 27. https://index.hu/tech/hoax/2020/02/27/veszelyes_orultseg_terjed_a_koronavirusrol_a_facebookon_ne_higgyen_neki/.
- Portfolio 2020. Már gyűjtogatnak és emberekre támadnak a legújabb koronavírusos összeesküvés-elmélet miatt. *Portfolio*, 2020. 04. 06. <https://www.portfolio.hu/uzlet/20200406/mar-gyujtogatnak-es-embekre-tamadnak-a-legujabb-koronavirusos-osszeeskuves-elmélet-miatt-424400>.
- Sáringer Viktória 2020. Hamis információk a közösségi oldalakon a koronavírus kapcsán. *Közösségi média mindenkinek blog*, 2020. 03. 16. https://kozossegi-media-mindenkinek.blog.hu/2020/03/16/s_v_hamis_informaciok_a_kozossegi_oldalakon_a_koronavirus_kapcsan.
- Spring, Marianna 2020. Coronavirus: The seven types of people who start and spread viral misinformation. *BBC Trending*, 2020. 05. 04. <https://www.bbc.com/news/blogs-trending-52474347>.

- Szicherle Patrik – Krekó Péter 2020. Burjánzanak az álhírek a koronavírus nyomában. *PC blog*, 2020. 02. 28. <https://pcblog.atlatszo.hu/2020/02/28/koronavirus-a-dezinformacios-univerzumban/>.
- WHO 2020. Infodemic management: Infodemiology. *World Health Organization*. <https://www.who.int/teams/risk-communication/infodemic-management> <https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200202-sitrep-13-ncov-v3.pdf>.

SZAKIRODALOM

- Bakshy, Eytan – Messing, Solomon – Adamic, Lada A. 2015. Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook. *Science* 348/6239: 1130–2. <http://education.biu.ac.il/files/education/shared/science-2015-bakshy-1130-2.pdf>. <https://doi.org/10.1126/science.aaa1160>
- Blancke, Stefaan – Boudry, Maarten – Braeckman, Johan 2018. Whence pseudoscience? An epidemiological approach. *Monograph, Méthode Science Studies Journal* 8: 133–9. <https://doi.org/10.7203/metode.8.10007>
- Blancke, Stefaan – Boudry, Maarten – Pigliucci, Massimo 2017. Why do irrational beliefs mimic science? The cultural evolution of pseudoscience. *Theoria* 83/1: 78–97. <https://doi.org/10.1111/theo.12109>
- Boudry, Maarten – Blancke, Stefaan – Pigliucci, Massimo 2015. What makes weird beliefs thrive? The epidemiology of pseudoscience. *Philosophical Psychology* 28/8: 1177–98. <https://doi.org/10.1080/09515089.2014.971946>
- Boudry, Maarten – Braeckman, J. 2011. Immunizing strategies and epistemic defense mechanisms. *Philosophia* 39/1: 145–61. <https://doi.org/10.1007/s11406-010-9254-9>
- Boudry, Maarten – Braeckman, J. 2012. How convenient! The epistemic rationale of self-validating belief systems. *Philosophical Psychology* 25/3: 341–64. <https://doi.org/10.1080/09515089.2011.579420>
- Boyer, Pascal – Barrett, H. Clark 2005. Domain specificity and intuitive ontology. In: Buss, David M. (ed.): *The handbook of evolutionary psychology*. Wiley, Hoboken, 96–118. <https://doi.org/10.1002/9780470939376.ch3>
- Brennen, J. S. – Simon, F. M. – Howard, P. N. – Nielsen, R. K. 2020. Types, sources, and claims of Covid-19 misinformation. *Reuters Institute*. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/typessources-and-claims-Covid-19-misinformation>.
- Broniatowski, David A. – Jamison, Amelia M. – Qi, Si Hua – Al Kulaib, Lulwah – Chen, Tao – Benton, Adrian – Quinn, Sandra C. – Dredze, Mark 2018. Weaponized Health Communication: Twitter Bots and Russian Trolls Amplify the Vaccine Debate. *Am J Public Health* 108/10: 1378–84. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2018.304567>
- Buda Béla 1986. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Harmadik, bővített kiadás. Animula Kft., Budapest.
- Dawkins, Richard 1993. *Viruses of the mind. Dennett and his critics: Demystifying Mind*. Szerk.: Bo Dahlbom. Blackwell, Cambridge, MA.
- Dennett, Daniel C. 1990. Memes and the exploitation of imagination. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 48: 127–35. <https://doi.org/10.2307/430902>
- Falyuna Nóra 2017. Az áltudományos szövegek pragmatikai vizsgálata. Esettanulmány a lúgosító diéta példáján. *Századvég* 84: 85–107.
- Falyuna Nóra 2018. Az (ál)tudományos ismeretek és az internet. *Jel-Kép* 4: 35–50. <https://doi.org/10.20520/JEL-KEP.2018.4.35>
- Fehér Katalin – Király Olívia 2017. Álhíresülés – a hamis hírek dinamikája a médiában. *Századvég* 84: 39–49.

- Fehér Katalin 2016. *Digitalizáció és új média. Trendek, stratégiák, illusztrációk*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789630597432>
- Flaherty, Dennis K. 2011. The vaccine-autism connection: a public health crisis caused by unethical medical practices and fraudulent science. *The Annals of Pharmacotherapy* 45/10: 1302–4. <https://doi.org/10.1345/aph.1Q318>
- Gelfert, Axel 2018. Fake News: A Definition. *Informal Logic* 38/1: 84–117. <https://doi.org/10.22329/il.v38i1.5068>
- Jun, Youjung – Menga, Rachel – Johar, Gita Venkataramani 2017. Perceived social presence reduces fact-checking. *PNAS* 114/23: 5976–5981. <http://www.pnas.org/content/early/2017/05/16/1700175114.full>. <https://doi.org/10.1073/pnas.1700175114>
- Kuiper, N. A. – Martin, R. A. – Olinger, L. J. 1993. Coping humor, stress, and cognitive appraisals. *Canadian Journal of Behavioural Science* 25/1: 81–96. <https://doi.org/10.1037/h0078791>
- Martin, Rod A. 2007. *The psychology of humor: An integrative approach*. Elsevier Academic Press, Burlington, MA.
- Mulkay, M. 1988. *On humor: Its nature and its place in modern society*. Basil Blackwell, New York.
- Pariser, Eli 2011. *The filter bubble: What the Internet is hiding from you*. Penguin Press, New York.
- Rizeq, Jala – Flora, David B. – Toplak, Maggie E. 2020. An examination of the underlying dimensional structure of three domains of contaminated mindware: paranormal beliefs, conspiracy beliefs, and anti-science attitudes. *Thinking – Reasoning*. <https://doi.org/10.1080/13546783.2020.1759688>.
- Sperber, Dan – Clement, Fabrice – Heintz, Christophe – Mascaro, Olivier – Mercier, Hugo – Origi, Gloria – Wilson, D. 2010. Epistemic vigilance. *Mind – Language* 25/4: 359–93. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.2010.01394.x>
- Sperber, Dan 1996. *Explaining culture. A naturalistic approach*. Blackwell, Oxford.
- Stanovich, K. E. 2009. *What intelligence tests miss: The psychology of rational thought*. Yale University Press.
- Stanovich, K. E. 2016. The comprehensive assessment of rational thinking. *Educational Psychologist* 51/1: 23–34. <https://doi.org/10.1080/00461520.2015.1125787>
- Stanovich, K. E. – Toplak, M. E. – West, R. F. 2008. The development of rational thought: A taxonomy of heuristics and biases. *Advances in Child Development and Behavior* 36: 251–85. [https://doi.org/10.1016/S0065-2407\(08\)00006-2](https://doi.org/10.1016/S0065-2407(08)00006-2)
- Stanovich, K. E. – West, R. F. – Toplak, M. E. 2016. *The rationality quotient: Toward a test of rational thinking*. MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9780262034845.001.0001>
- Sutton, R. M. – Douglas, K. M. 2014. Examining the monological nature of conspiracy theories. In: *Power, politics, and paranoia: Why people are suspicious of their leaders*. Cambridge University Press. 254–72. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139565417.018>
- Szvetelszky Zsuzsanna 2017. Közösségi kételyek. *Századvég* 84: 27–37.
- Tanács János 2016. *Az összeesküvés-elméletek fogságában*. Kézirat.
- Veszelszki Ágnes – Falyuna Nóra 2019. Az áltudományosság leleplezése érveléstechnikai-nyelvészeti eszközökkel. *Médiakutató* 2019/3: 39–51.
- Veszelszki Ágnes – Falyuna Nóra 2020. Kommunikációs és médiatudatosság az áltudományos nézetek feltárásában. In: H. Varga Gyula (szerk.): *Személyközi és médiakommunikációs tudatosság az iskolában*. Hungarovox Kiadó, Budapest, 131–44.
- Veszelszki Ágnes 2013. Humor a digitális kommunikációban: az internetes mémek. In: Vargha Katalin, T. Litovkina Anna, Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó – ELTE Bölcsészettudományi Kar – Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 11–25.

- Veszelszki Ágnes 2017. Az álhírek extra- és intralingvális jellemzői. *Századvég* 84: 51–82.
- Veszelszki Ágnes 2020a. *Karanténszótár. Virális tartalom*. IKU, Budapest.
- Veszelszki Ágnes 2020b. Korlenyomat és korlenyomat – új szavakkal kifejezve. *E-nyelv Magazin*, 2020. 04. 16.
- Veszelszki Ágnes 2020c. „A komment teszi fel rá a koronát”. Humor és mémek a koronavírus idején. *E-nyelv Magazin* 2020/2, 2020. 05. 18.
- Veszelszki Ágnes 2021. Felhasználók az álhírek fogságában. In: Mernyei Ákos – Orbán Balázs (szerk.): *Magyarország 2020. 50 tanulmány az elmúlt 10 évről*. Mathias Corvinus Collegium, Budapest. 1005–21.
- Vīķe-Freiberga, Vaira – Däubler-Gmelin, Herta – Hammersley, Ben – Pessoa Maduro, Luís Miguel Poiars 2013. A free and pluralistic media to sustain European democracy. The Report of the High Level Group on Media Freedom and Pluralism. *Charter of Fundamental Rights of the European Union*, Article 11.2. <https://ec.europa.eu/digital-single-market/sites/digital-agenda/files/HLG%20Final%20Report.pdf>.
- Vraga, Emily K. – Tully, Melissa – Bode, Leticia 2020. Empowering Users to Respond to Misinformation about Covid-19. *Media and Communication* 8/2: 475–9. <https://doi.org/10.17645/mac.v8i2.3200>
- Zimmer, Franziska – Scheibe, Katrin – Schmolý, Lorenz – Dreisiebner, Stefan 2019. Fake News im Zeitalter der Social Media. In: Büttner, Stephan (Hrsg.): *Die digitale Transformation in Institutionen des kulturellen Gedächtnisses. Antworten aus der Informationswissenschaft*. Simon Verlag für Bibliothekswissen, Berlin, 211–39.
- Zuiderveen Borgesius, Frederik J. – Trilling, Damian – Möller, Judith – Bodó, Balázs – de Vreese, Claes H. – Helberger, Natali 2016. Should we worry about filter bubbles? *Internet Policy Review* 5/1. <https://doi.org/10.14763/2016.1.401>

MELLÉKLET³

1. Komment a tájékoztatás hiányával kapcsolatban (forrás: Facebook, ismeretlen felhasználó, 2020. 02. 29.)

Az Index most megint úgy mondta meg a tutit, hogy azzal kábé semmire sem megyünk. Pontról pontra cáfolták a napok óta futótűzként terjedő szöveget, melyben állítólag egy « olasz orvos » magyarázza el, mit is kéne tudni a koronavírusról : hogyan terjed, mire kell vigyázni és mik volnának a fertőzés, illetve megbetegedés fázisai. Egy aprócska dologról megfigyelkedezik az Index über-tájékozott szakértője : hogy az emberek vajon miért kezdték el terjesztetni az első útjukba kerülő gyakorlatias útmutatót. Segítek : nem azért, mert mind hiszékeny hülyék volnának, hanem mert A MAI NAPIG SENKITŐL SEM LEHET RÖVID ÉS GYAKORLATIAS ÚTMUTATÓT KAPNI, HOGY MÉGIS MI A FENÉT TEHETNE AZ EMBER, HOGY NE FERTŐZÖDJÖN MEG VAGY MIK A TŰNETEK, STB. Se a hatóságok, se senki nem áll elő semmi használható, rövid leírással, aminek tényleg gyakorlati hasznát lehetne venni. Mindenfélre megfoghatatlan részinformációkat adnak, meg kábé annyit, hogy mossunk kezet stb. Köszí. Közben megy tovább a kincstári hablaty, hogy mifelénk egyelőre minden nagyon oké, nem tudnak fertőzötttről stb. stb. – de talán már nincs élő ember, aki ebben vakon bízni tudna. Vagy tényleg csak nagyon vakon...

Csak egy példa a használhatatlan infókra : először olyanokat írtak, hogy denevérből került át emberbe, majd a tobzoska került gyanúba, de őszintén ki a fészkes fenét érdekelnek ilyen típusú információk egy konkrét járványveszélénél. Egyébként félig már beismerték

³ A szövegeket eredeti írásmóddal, javítás és módosítás nélkül közöljük.

a kínai hatóságok, hogy a wuhani víruslaborból kerülhetett ki eredetileg a vírus, ami úgy 300 méterre van attól az ominózus állatpiactól... A híradások 99 %-a különböző (folyton változó) véleményekből és kétes statisztikákból áll a járvány terjedéséről – amivel mi halandó emberek konkrétan semmit sem tudunk kezdeni. Gyakorlati útmutatást alig lehet kiszűrni ebből a katyvaszból, amit a professzionális újságírás és a nyilván nem kevésbé profi virológia képes volt megfogalmazni a témában.

Közben az emberek kábé minden országban fokozatosan mennek végig azokon a Kübler-Ross stádiumokon, amivel a halálosnak vélt betegséggel való szembesülés stádiumait szokták jellemezni : 1. Tagadás 2. Düh, harag 3. Alkudozás 4. Depresszió 5. Elfogadás (ez utóbbiba nagyon kevesen jutnak még el).

Emlékszünk még ? Én még emlékszem, mikor egy hónapja még rémhírterjesztő idiótának számítottam azzal, hogy valós veszélyekről beszéltem.

Akik már elkezdtek tartós élelmiszereket és fertőtlenítőt bevásárolni, azok az alkudozásig már minimum eljutottak, de inkább már a depresszió felé tartanak. Illetve reálisan látják a veszélyeket. Reálisabban mint ahogy a média és a hatóságok egyelőre tájékoztatnak a víusról.

2. Egy koronavírus-konteó leírása (forrás: Facebook, ismeretlen felhasználó, 2020. 03. 13.)

Ma este olvastam egy érdekességet, amelytől gyakorlatilag...leesett az állam!

Amikor Amerika – élén Donald Trumpgal – embargózta Kínát, és az egyik mobiltelefongyártó cég Android applikációt szabotálta, akkor valamit kitaláltak adott kínai gazdasági érdekkörök. Elegük lett.

Csak azt sajnálom, hogy mi, a világ nagy alakulásában – jelentéktelen emberi életek vagyunk más, tehetősebb és befolyásosabb emberek szemében...Rögvest összeszorul a szívem ha csak erre gondolok.

Szóval lehet, hogy maguk a kínaiak idítették el ezt a mára világméretűre duzzadt vírus hisztit, mivelhogy a többi „hétköznapi” vírusos megbetegedéstől ámbár többen meghalnak naponta, de jelen esetben felhasználták a média adta tornadót, amely ennyire fel-fújta a híreket, és ennyire betelepedett az emberi elmékbe a félelem, és a „félzs” érzet. Tegnap be is mondtak egy nagy érdekességet a kínai gazdaságot mozgató emberek, pezsgőspohárral. Az elmúlt napokban Kína hatalmas rekordot döntött, amely mentén a saját országában befektetett nyugati társaságok részvényeinek mintegy 30-55% -át megvásárolta, így rengeteg más állami érdekeltséget mutató multicégnél többségi tulajdonos lett. Inkább felvásárolta „bagóért” a konkurenciát – mintsem megvásárolta volna azt tisztességesen (lehet, hogy sok esetben nem is kapott volna 1 részvényt sem), emberi életeket nem veszélyeztetve ebben a manőverben. Ha ez igaz, akkor ez a kommunista ország egy piszkosul remek játékot játszott az egész világ előtt, és felülmúlta az európaiakat, és az okos amerikai demokrátiákat is. A dominót bepüccintették, a hatás elindult, mindenki (egyének, közösségek, állam stb.) beáll a sorba, de részükről a történet teljesen másról szól.

A wuhani helyzet miatt a kínai valuta, a jüan csökkenni kezdett, ám a Kínai Központi Bank nem tett lépéseket a fejlemények megállítására. Nem kompenzált, csak állt, és nem tett semmit.

Emlékeztek, hogy sok pletyka is szólt arról, hogy Kínának pénzügyi gondjai lehetnek még ebből, valamint az is, hogy még elegendő maszkja sem volt a koronavírus elleni küzdelemhez – így a „fejlet” Kína nagy gazdasági gondba ütközött. Stb.

Ezek a pletykák a világsajtóban meglebegtetve, és Xi Jinping kijelentése, hogy kész bármi áron megvédeni Wuhan lakosait a határok blokkolásával – a részvényárak (44-60%) hirtelen csökkenéséhez vezettek a kínai technológiai, vegyipari, és nehéziparban. A külföldi cégek, és a pénzügyi cápák elkezdték eladni az összes kínai részvényeiket, de a vásárlói oldalon (akik eladásra kiállították, nem érdekelte őket, hogy ki vezzi meg – csak vigye, vegye) senki sem

akarta megvenni őket, amíg teljesen le nem értékelődnek. Hiszen egy összeomló Kína – ugye-
bár nem ér sokat. Meg amúgy is... Kínának befellegzett.

Xi Jinping „mesterlépést” tett, amely mentén egy egész hétig várt (mindeközben 3 nap-
ja nem volt Kínában vírusos megbetegedés, szóval pont ennyi ideje rendezték el a modern
korunk legnagyobb tözsdemanipulációját, és már nincs szükségük a gerjesztett médiára), az
egyik sajtótájékoztatókon bombaszám érkező kérdésekre csak símán elmosolyodott (mintha
semmi különös nem történt volna), és amikor az ár a „megengedett” határ alá esett, minden
részvényt megvásárolt Kína. Az európaiaktól és az amerikaiaktól – egyszerre!

Amire többen a kérdőjeleikből felébredtek, akkor jöttek rá, hogy már késő, mert az ösz-
szes részvény Kína kezébe került. Temérdek ismert világmárkának a kínai telepgyárai, termelési
pontjai, adot szakaszoknak Kínában kiépített telepei stb., stb. lettek egycsapásra kínai felügyelet
alatt. Kína nemcsak nyert, hanem a többségi részvényese lett az európaiak és az amerikaiak által
oda épített vállalatoknak. Így váltak a kínaiak további iparágaknak a többségi tulajdonosaivá,
amelytől az EU és Amerika függ. Tehát a jövőben az árat, a brandeket, az irányokat a Kínai
Kommunista Párt fogja meghatározni. A háttérhatalom.

Sakk-Matt!

Veszelszki Ágnes

tanszékvezető egyetemi docens

Budapesti Corvinus Egyetem Kommunikáció és Szociológia

Intézet Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék

<http://orcid.org/0000-0003-2226-0607>

SUMMARY

Contagious conspiracy theories: Coronavirus theories as memes

Veszelszki, Ágnes

Conspiracy theories attribute a series of events, whether they are interrelated or otherwise, to some malignant activity of usually influential people. Such theories are actually irrefutable since they treat evidence supporting and undermining their arguments in an asymmetrical manner: they accept supporting evidence without further ado but they claim that contrary pieces of evidence are misleading, deceptive, or even unscientific. Cultural epidemiology accounts for their widespread acceptance by three reasons: first, their intuitive appeal (claims that fulfil our intuitive, non-conscious, automatic and spontaneous expectations have the most chance of becoming popular); second, the mimicry of scientific statements (they appear to employ scientific methods, language, and system of institutions), and third, their immunity to criticism (they defy any empirical evidence). The paper studies conspiracy theories that spread in the online media with respect to the coronavirus pandemic of 2019–2020 in two respects: it analyses such theories as memes, treating the latter as units of cultural epidemiology, and then it presents a selection of internet memes from 2020 that treat conspiracy theories in a critical perspective.

Keywords: conspiracy theory, memetics, internet meme, pseudoscience, coronavirus pandemic

Akciónőség vagy lexikai aspektus? II.* (Problémafelvetések a magyar akciónőségek kapcsán)

4. Az akciónőség → lexikai aspektus átváltások első lépése: a származtatott aspektustípusok elkülönítése

Dolgozatom I. részének 3. fejezetét azzal a konklúzióval zártam, hogy a 13 akciónőség-típus két csoportra osztható, az akciónőséggel szemben állított feltételeknek minden tekintetben megfelelő igekötő nélküli alakokra és az „akciónőség” egyik-másik, esetleg több kritériumát nem teljesítő igekötősekre. Mivel fő célom az volt, hogy az akciónőségeket az aspektuális osztályok keretén belül helyezzem el, két út állt előttem: az előbbiekre „nosztalgiából” megtartom a régi akciónőség elnevezést, természetesen leszűkítve a fogalmat az események időbeli lefolyására utaló tartalmakra, az utóbbiakat pedig integrálom az aspektuális osztályokba. A másik lehetőség az volt, hogy eltekintek a megállapított eltéréseiktől, és egységesen helyezem el őket az új taxonómiában.

Abban, hogy az első megoldást választottam, döntő szerepe volt Smith rendszerezésének, ő ugyanis a nézőponti és szituációs aspektuson kívül ismer úgynevezett származtatott szituációtípusokat (derived situation types) is, amelyek abban térnek el az első kettőtől, hogy szituációtípus-váltással hozhatók létre: „derived situation type is formed by a situation type shift” – ’a származtatott szituációtípus szituációtípus-váltással jeleníthető meg’ (Smith 1991: 48). Kiefer az átértékelt jelzőt használja rájuk (Kiefer: 2006: 299), jómagam azért az előbbi terminust tartom megfelelőbbnek, mert jobban tükrözi a lényegüket, azt, hogy az öt aspektusfajta valamelyikéből hozhatók létre. A származtatott szituációknak három válfaja van, a szuperlexikális morfémákkal létrehozott lexikális fókuszos (*János megírta a levelet* → *János befejezte a levélírást*), az ismétléshez köthető (*János ebédel* – cselekvés; *János mindennap ebédel* – Smith szerint habituális állapot), valamint a jelölt fókuszos helyzetek, amelyek az eseményeket mint állapotokat mutatják be: *A hajó mozgásban van* (Smith 1991: 48–52). Közülük bennünket a második érdekel. Az ismétlésnek két megtestesülését határozza meg Smith, a többszörös eseményű cselekvéseket (multiple-event activities) és a habituális állapotokat (habitual statives). A magyar nyelvészetben meghonosodott elnevezésük szerint az első az iteratív, az utóbbi a frekventatív jelzőt kapta. A frekventatív eseményeket Smith statikusnak, tehát állapotnak tartja (lásd az elnevezésüket) abból a megfontolásból, hogy egy megszakítás nélküli időszak általános jegyeként mutatnak be ismétlődő eseményszerűségeket, ezért annak minden intervallumára érvényesek a predikátumi szerkezetben foglaltak: *Mindennap telefonálok / írok egy levelet / pihenek*. Kieferrel egyetértve azt vallom, hogy az események ismétlődése csak dinamikus lehet (Kiefer i. m. 300), tehát inkább habituális cselekvésként azonosítanám a hasonló szituációkat. Anélkül, hogy elmélyülnék a kérdésben, meg kell jegyezni, hogy a két szerző mást-mást ért habitualitáson: míg Smith az állapotokat is ide sorolja (*János beteg*), Kiefer kategorikusan kijelen-

* A tanulmány I. része megtalálható: *Magyar Nyelvőr* 144: 265–79.

ti, hogy a „habitualis olvasat elválaszthatatlan az iterativitástól” (i. m. 300), amit az állapotokban ő nem talál meg. Visszatérve a frekventatív szituációkra, főként időhatározókkal tudjuk megjeleníteni őket (ez a magyar nyelvre is igaz): *Will wrote a report every week* ‘Will minden héten írt egy jelentést’ (Smith i. m. 50).

A többszörös eseményű cselekvések, amelyeket Németh Boglárka többszöri eseményszerűségeknek nevez (Németh: 2012: 36) olyan események sorozatából állnak, amelyeknek végpontja tetszőleges. Kiinduló vagy aleseményük Smith szerint minden eseménytípus lehet, megítélésem szerint a magyar nyelvben elsődlegesen a szemelfaktívumok (*nyit* – *nyitogat*; *int* – *integet*), eredmények (*feléz* – *felézeget*) és csak ritkábban cselekvések: *jár* – *járogat*, *száll* – *szállós*.

A nyelvek kifejezőeszközei közötti eltérésekre Smith is utal. Van, ahol – például az oroszban és a magyarban is – az események megsokszorozódását specifikus morfémák jelölhetik, máshol szintén kompozicionális aspektusfajtról van szó, ami azt jelenti, hogy az egyszerű ige és az argumentumai által képviselt aspektuális értéket az NP-k, prepozíciók, adverbiumok stb. hozzáadásával származtatott aspektussá lehet alakítani, de előfordul az is, hogy az aspektuálisan többértelmű formák interpretációját pragmatikai elvek irányítják. A kétféle megjelenítés eltéréseit éppen Smith példái mutatják a legszembéltetesebben: a *The wheel revolved all day* mondat (‘A kerék egész nap pörgött’) állítmánya a cselekvés többszöröződését az időhatározónak köszönheti az angolban, míg a magyar megfelelője e nélkül is jelezni tudja a kerék mozgásának ismétlődését az ige inkorporálódott iteratív képzőjének köszönhetően, sőt szembeállítható vele az egyszerűséget jelölő forma is: ‘*A kerék pörgött egész nap*’ – *A kerék megpördült*. Az ismétlésre utaló morféma jelenlétével magyarázható az is, hogy a magyar anyanyelvű beszélő *A fiú kopogott az ajtón* mondat által leírt szituációban inkább a kopogás többszöriségét feltételezi, míg az angol számára a mondat határozója jelzi egyértelműen az ismétlést: *Guy repeatedly knocked at the door* (‘A fiú újra és újra kopogott az ajtón’).

4.1. Származtatott aspektusfajták a magyar nyelvben

Noha Smith leírásában a származtatott aspektusfajták nem játszanak központi szerepet, kidolgozottságuk sem teljes, arra alkalmasnak bizonyultak számomra, hogy a Kiefer-féle 13 akcióminőség-típusból leváltakat azonosítsam velük. Ehhez össze gyűjtöttem azokat a jellegzetességeket, amelyeket Smith ezekhez az aspektusfajtákhoz rendelt. Jelzem, hogy a cselekmény → teljesítmény átváltással nem származtatott szituációt hozunk létre, mert ez az átváltás a lexikális aspektusok szintjén megy végbe (*János írja a levelet* → *János megírja a levelet*). A származtatott aspektus tehát:

1. az öt aspektuális osztály „fölkötti” kategória;
2. meghatározott aspektuális jegyekkel bíró kiinduló szituációból eredeztethető;
3. az aspektuális érték megváltozása vagy módosulása az alapige jelentését érinti.

A fenti feltételeknek nemcsak az ismétléssel összefüggő frekventatív, iteratív csoportok felelnek meg, de a duratív-deminutív, valamint a delimitatív alakok is. Vizsgáljuk meg részletesen a sajátosságait.

4.1.1. Iteratív, frekventatív aspektusok

Van kiinduló, meghatározható aspektust képviselő szituációjuk (*felnéz, nyit, üt*), amelyből az új létrejön: *fel-felnéz, nyitogat, ütöget*. Mivel Kiefer sokat idézett munkájában kimerítően taglalja őket (2006: 150–62), írásából itt csak azt emelem ki, hogy két egymástól nehezen megkülönböztető jelentésről van szó, de az iteratívumok inkább a rendszeres ismétlődésre utalnak, a frekventatívumok a rendszertelenre. A frekventatívumok jelölői lehetnek szintaktikai elemek (határozók: *hébe-hóba, gyakran, mindennap*), az igeikötők megismétlése (*meg-megáll, fel-felnéz, el-elnez*). Az iteratívumokhoz kizárólag a *-gAt* képzőt rendeli (*nyitogat, ütöget*), amely pillanatnyiságot tükröző, igeikötőtlen alapigékkel tölti be jelen szerepét: *nyitogat, integet, csukogat*. A szóba jöhető alapigék családja nem lehet túl nagy, Kiefer is csak néhány példát sorol fel, azok sem mind punktuális jegyűek: az *int, ver, nyit, csuk, ráz, lép, emel* közül a nyelvérzékem szerint a *ver, ráz* konstitutív ismétlésre utalnak, az *emel* pedig duratív cselekvés, ahogy a máshol említett *csókolgat, ölelget* tövei is. Még ha hozzátesszük, hogy a mozzanatos *-int* markert tartalmazó igéket szintén *-gAt* képzővel látjuk el (*bólingat, legyintget, hörpintget, kacsintgat*), akkor sem kapunk népes tömörülést. (Papp Ferenc szóvégmutato szótárában csak 23 ilyen formát tudtam összeszámolni [Papp 1969]). A nem túl széles kapcsolódási lehetőségeken túl az azonos funkciójú *-dOs* is kétségbe vonja a *-gAt* kizárólagos iteratív képző voltát: a *-dOs* húsznál több származékban van jelen, így akár „teljes jogú” iteratív képzőnek is nevezhetjük: *vagdos, rugdos, sugdos, csókdos, nyaldos, szálldos, dugdos, kapdos, csapdos, mardos, szurdos, repdes, tépdos, csipdes, nyeldes, verdes, köpdös, lökdös, pökdös, szökdös, öldös*. (Az alapigék szemantikailag a testrészek, kéz, láb, száj cselekvéseihez köthetők.)

Megjegyzem, a hangutánzó és fiktív tőhöz kapcsolódó *-Og* a gyakoriságát tekintve felülmúlja mindkét képzőt, de – mint ahogy az I. rész 2.3 részében megállapítottam – inkorporálódott egysége az igejelentéseknek, következésképpen ezekre a formákra a cselekvések osztályának „iteratív mozzanatu cselekvések” alosztályát lehet létrehozni. Az iteratív mozzanatu cselekvések a cselekvésekkel (*tanul, ül, olvas*) megegyezően atelikus duratív jegyekkel bírnak, de esetükben a hasonló vagy azonos cselekvésmozzanatok – amelyek létére morfológiai szerkezetük emlékeztet – egy folyamattá válnak. Az *-int, -An* mozzanatos képzős lexémákat (*koppan, cseppen, legyint*) a szemelfaktívumok közé helyezem.

Mint ahogy volt róla szó, abban, hogy milyen aspektuális alaposztályba helyezhető az események megsokszorozódása, eltérnek a nézetek: Smith állapotként fogja fel őket, Kiefer az imperfektív szemléleti aspektushoz rendeli őket, jómagam, minthogy az aktualitás másik, magasabb szintjéről van szó, eltekintek az alaposztályokba történő „visszaváltástól”.

4.1.2. Duratív-deminutív aspektus

Parafrázisa alapján 'az igében kifejezett cselekvés csökkent intenzitással történő végzését' adja vissza, vagyis kiinduló igéje a cselekvések osztályát alkotja. Termékenynek tűnő képzésmód: „a deminutív akcióminőség minden duratív igekötőtlen cselekvésigéből képezhető” (Kiefer 2006: 162). Ezt csak azzal egészítem ki, hogy a kapcsolódásának mindössze a szemantikai összeférhetetlenség szabhat gátat: a gyors, de tartós mozgások, történések intenzitásának csökkentése például értelmetlen lenne, mivel jelentésük alapelemétől fosztaná meg őket a morféma: **sietget*, **loholgat*, **robogtat*, **trappolgat*. A hangutánzó és fiktív tövekhez ragasztott *-Og* szintén kizárja az intenzitáscsökkenést (**pityeregget*, **nyafogtat*), ami azt bizonyítja, hogy nem klasszikus duratív cselekvések (az iteratív mozzanatú cselekvések alkategória létrehozása az előző alfejezetben máris indokoltnak tűnik). Teljesítményekből, valamint eredményekből szintén nem hozható létre, mert a végpont, kulminációs pont elérése szemantikailag kizárja a cselekvési folyamat középpontba állítását: **Délután elolvastattam a cikket*. Morfológiai jelölője a poliszemantikus, iteratív, frekventatív markerként is funkcionáló *-gat*. A két funkció elkülönítése sokszor pragmatikai tényezők bevonásával lehetséges. A *János nyáron festeget* mondatban jelölhet rendszertelen ismétlődést, a *Délután festegettem* predikátuma pedig csökkent intenzitással történt cselekvésre utal.

4.1.3. Delimitatív aspektus

Az ige típus származtatott aspektusként való értelmezése hosszabb indoklást igényel. A delimitatív jelző mai tudásunk szerint azokra a perfektív procedurális igékre vonatkozik, amelyek a cselekvés rövid vagy meghatározatlan időperiódusban történő lefolyására utalnak: *eljátszik* 'bizonyos ideig játszik'. Kizárólagos morfológiai jelölője az *el-*. Sajátos aspektuális viselkedésű ige csoport, mivel igekötős igeek alkotják ugyan, de nem telikus szituációkat ír le, amit az *x idő alatt* teszttel való összeférhetlensége igazol: **A kisgyerek egy óra alatt eljátszott*. Az alapigéinek morfológiai felépítése háromféle lehet: a legnépesebb tömörülést azok a derivátumok képezik, amelyekben duratív-deminutív képzős tőhöz csatlakozik az *el-*: *eljátszogat*, *eliddogál*, *elálldogál*, *eléldegél*, *elborozgat*, *elsörözget*, *elszundikál*, *elszunyókál*. Második csoportjuk tagjainak egyszerű alapszava duratív cselekvés: *élelnek*, *elrajzol*, *elrepül*, *ellakik*. Általános, hogy ezek is duratív-deminutív képzőt kapnak, vagyis az 1–2. csoport tagjai átválthatók egymásba: *elrajzol* – *elrajzogat*, *élelnek* – *elélelget*. Kisebb hányadukat teszik ki az fiktív tövű iteratív formák: *elandalog*, *elcsavarog*, *elnyammog*, *eltántorog*, *eltöpreng*. A három típus közös jegyeként kell kiemelni intranszitiv voltukat: az elsőben néhány kivételtől eltekintve az alapigék eleve tárgyatlanok, a harmadikban úgyszintén. A második alapigéi tárgyasak (*énekel*, *rajzol*), mégsem engednek meg argumentumként belső tárgyi határolót ebben a szerepben: *elolvasta a könyvet* (telikus teljesítmény). A származtatott jelző megkövetelte aspektuális módosítás, váltás feltételének azért felel meg, mert atelikus cselekvési szituációkból hoz létre atelikus, de terminatív (időhatárokhoz kötött) cselekvést. A terminativitást én az orosz aspektológiában ismert módon (Glovinskaja 1982; Bondarko 1986) a behatároltság legáltalánosabb megjelenésmódjának tekintem.

5. Akcióminőség → lexikai aspektus átváltások

Nézzük azokat az eseteket, jelesül az 5–13. pontok „akcióminőségeit”, amelyeknél megkérdőjeleződtek az alapfogalmuk ismérvei. A két szóba jöhető lexikai aspektusosztállyal (teljesítmények, eredmények) való megfeleltetésük látszólag egyszerűnek bizonyult, köszönhetően azok általános jegyeinek (dinamikusság, durativitás és mindenekelőtt a behatároltsággal azonosítható telicitás). Az, hogy mind a teljesítmények, mind az eredmények telikusak, arra utal, hogy a magyar nyelvben az akcióminőségként eddig elkülönített jelentéselemek aspektuális tekintetben a behatároltsággal hozhatók összefüggésbe. Ez nagyjából (de nem teljesen) így van a szláv nyelvekben is: a behatároltsághoz Seljakin is jóval több akcióminőséget tudott rendelni, mint a határoltság nélküli nesoversennij vidhez (Seljakin 1987: 69–85). A két aspektuális kategória egymásnak történő megfeleltetését a következőképpen végzem el: előbb Kiefert követve (2006: 150–78) bemutatom a szóban forgó akcióminőséget, közben kiegészítésekkel, megjegyzésekkel látom el az általa leírtakat, végül azonosítom a megfelelő aspektusosztállyal. A 2. táblázatban együtt láthatók a származtatott aspektusfajták, illetve az akcióminőség – lexikai aspektus megfeleltetések.

2. táblázat. Az akcióminőség → lexikai aspektus átváltások (összegzés)

Származtatott aspektusok		
1.	frekventatív (<i>fel-felnéz</i>)	állapot (Smith) imperfektív (Kiefer)
2.	iteratív (<i>nyitogat</i>)	állapot (Smith) imperfektív (Kiefer)
3.	duratív-deminutív (<i>olvasgat, dolgozgat</i>)	cselekvés
4.	delimitatív (<i>elsétálgat</i>)	terminatív cselekvés
Akcióminőség → lexikai aspektus átváltások		
	Akcióminőség	Lexikai aspektus
1.	szemelfaktív (<i>megráz</i>)	eredmény (teljesítmény)
2.	ingresszív/inchoatív (<i>elsírja magát</i>)	eredmény
3.	rezultatív (<i>megvarr, lekaszál, megsemmisít</i>)	teljesítmény, eredmény
4.	totális (<i>beken, bejár, kifest</i>)	teljesítmény, eredmény
5.	szaturatív (<i>kisírja magát</i>)	teljesítmény
6.	terminatív (<i>elmond, elénekel</i>)	teljesítmény, eredmény
7.	exhausztív (<i>agyondolgozza magát</i>)	transztelikus teljesítmény
8.	intenzív (<i>agyonporosodik</i>)	transztelikus teljesítmény
9.	szubmerzív (<i>bealszik</i>)	teljesítmény

5.1. Szemelfaktív akcióminőség = eredmény

Sajnos ismételten egy zavaró terminológiai egybeesésről van szó: az akcióminőség-taxonómiákban az egyszerűséggel azonos, Smith ellenben az eredmények közül kiemelt, hirtelen bekövetkező, állapotváltozással nem járó pillanatnyi eseményeknek (*tüsszent, pillant, mozdul*) adta ezt az elnevezést. Jelölője a grammatikalizálódott *meg-*, amely atelikus cselekvésekből telikus eredményeket hoz létre. Alaki-szemantikai jellemzői alapján az igekötős igék közül ez az igecsoport felelne meg leginkább az akcióminőség-feltételeknek, sőt legközelebb áll a származtatott aspektushoz is, de a képzéssel járó atelikus → telikus váltás azonos szintű, az aspektuális alapsztyályok közötti cserével is jár, ami kizárja a származtatott aspektusok közül. Kiefernél a bázisigék jelentésének szerves, konstitutív részét képezi a többszoriség, amely az igekötővel egyszerűséggé lesz. Tucatnyi példájánál (2006: 165) én a *meg-* igekötő funkcióit tárgyaló tanulmányomban nagyságrendileg többet találtam (Szili 2018). Csak néhány a hiányzók közül: *megpödör, megráz, megcsavar, megteker, megkapar, meginog, megborsószik*. A nálam tágabb határú csoportosulásban egyaránt vannak olyan bázisigék is, amelyekben az ismétlés morfémaával hozzátoldott jelentéselem, tehát származtatott aspektusúnak tekinthetjük őket (*ölelget, vakargat, nyomkod, fogdos*), illetve olyanok, amelyekben inkorporálódott iteratív képző van (*suhogtat, kopogtat, lapogat, simogat, cirógat*). Ilyenkor az igekötő az iteratív (*egy órán keresztül nyomkodta a hátát*), vagy az iteratív mozzanatú duratív atelikus cselekvésekből (*tíz percen keresztül kopogtatta a hátát*) a szokásos időhatározói teszt alapján teljesítményeket hoz létre: *egy óra alatt megnyomkodta a hátát; tíz perc alatt megkopogtatta a hátát*. (A hasonló esetek aspektuális viselkedése természetesen további vizsgálatokat kíván.)

5.2. Ingresszív/inchoatív (kezdő) „akcióminőség” = eredmény

Először is kell szólnom a cselekvések, történések, folyamatok kezdetének, a 'V...ni kezd' tartalomnak többféle megtestesüléséről. A kezdet fogalma magába foglalhatja egyfelől az előzmény nélküli, hirtelen bekövetkező vagy a megelőző szakaszt feltételező eseményszerűségeket is, másfelől a megkezdődött állapotváltozást leíró folyamatokat (*melegedik, zöldül, érik*) úgyszintén. (A témáról bővebben Krékits 1977.) Vannak munkák, amelyek külön tárgyalják a kétféle kezdést, az utóbbit az inchoatív, a hirtelen bekövetkező kezdetet pedig az ingresszív jelzővel illetve. Közös jegyük, hogy következményük valamilyen cselekvés vagy valós állapot lesz: *elsírta magát* → *sírt: megutál* → *utál*. Kiefer elsősorban az előzmény nélküli kezdetekre gondolt akkor, amikor kifejezőeszközt az *el... magát* szerkezettel azonosította, amely forma képzését a hangadásához kötődő alapigékkel tekinti termékenynek (Kiefer i. m. 169). Ez a termékenység viszonylagos, jegyzem meg, mivel alig tucatnyi hangadást visszaadó igében van jelen ez a tartalom: *elbőg, elkacag, elkáromkod, elkiált, elnevet, elordít, elröhög, elpityeredik, elsír, elszól, elugat, elvigyorodik*. A *fel-*nek ugyancsak tulajdonít ilyen szerepet, de kevesebb alapigét feltételez mögé: *feldübörög, felharsan, felzendül, felzúg*. A *fel-* funkcióit meghatározó dolgozatomban (Szili

2009) ellenben nagyjából 60 ilyen lexémát találtam, de a *meg-* is bír kezdő funkcióval az érzelmi cselekvésekre utaló alapigékkel: *megsajnál, megutál, megcsömörlik, megszeret*. Ezeket Kiefer azért nem tekinti akcióminőségnek sem, mert nem bővíthető osztályt alkotnak, amely kikötést a hangadást kifejező ingresszívumok sem teljesítik. Lexikális osztályukat tekintve eredményigék: nem duratív, dinamikus és telikus jegyekkel rendelkeznek.

5.3. Rezultatív „akcióminőség” = teljesítmény, eredmény

Kiefer meghatározása szerint „a cselekvés, folyamat (az ige jelentésében lexikálisan rögzült és aktuális) végpontjára, a cselekvés, folyamat befejeződésére vagy eredményességére utal” (i. m. 170). Meghatározó velejárója, hogy a végpont elérése mindig állapotváltozással jár. A funkciót több igekötő (*ki, be, fel, le* stb.) töltheti be. Képzési szabályát a már ismert módon csak az önálló bázisigékre vonatkoztatja: „minden telikus monomorfemikus igéből képezhető rezultatív akcióminőség, és minden rezultatív akcióminőséget kifejező igének megfelel egy telikus ige” (i. m. 171–2). Az előbbieket (*kitakarít, befelhősödik, megvarr*) biztos teljesítmények, az azonos tulajdonságú, de alapigével nem rendelkező vagy egyéb módon létrejött alakokat (*megsemmisít, megsemmisül, megalakít, megőrül, megfilmesít* stb.) én az eredmények osztályába helyezem.

A rezultatívumok bennünket leginkább érdeklő aspektuális vonásairól megjegyezi, hogy ez az akcióminőség áll legközelebb a perfektivitáshoz, vagyis a szemléleti aspektus egyik pólusához. Viszonyukat a következőképpen láttatja: az alábbi igepárok első tagja „tisza” perfektivitást, a második perfektivitást és akcióminőséget jelöl egyszerre: *felmós – felmossa a konyhát; megfőz – megfőzi az ebédet; kitakarít – kitakarítja a lakást; becsomagol – becsomagolja a bőröndjét – meggyón – meggyónja a bűneit* (i. m. 170). Az iménti oppozíciókat feltehetőleg úgy kell érteni, hogy a tárgyas szintagmák által leírt szituációk rezultatív perfektív, az igekötős igékkel megjelenítettek pedig mindössze perfektívek lehetnek. A mérleg nyelve a gyakoriságot tekintve a perfektív rezultatívumok javára billen el szerinte, mert nem minden rezultatív igének (*megír, elolvas, felforral, megjavít*) van „tisza perfektív” párja. Tegyük gyorsan hozzá, a túlnyomó többségüknek nincs: a behatároltságnak, a végpont elérésének ugyanis alapfeltétele az, hogy a cél, a végpont kvantizált legyen (névelővel, határozott számjelzős tárggyal stb. legyen ellátva). Az általa „tisza” perfektívnek mondott formák tehát az igekötős igék használatának atipikus esetei, amikor is a gyakoriság, a szituációs körülmények egyértelműsítik, szükségtelenné teszik az igekötős ige és a tárgya által alkotott szerkezetből az utóbbit: *megettettem, megittattam, elmosogattam*. Az elkülönítésüket ritka előfordulásuk mellett azért is vitathatónak tartom, mert ebben a „tisza perfektív” előfordulásukban is azonosíthatók a rezultativitással, állapotváltozással.

A rezultatív akcióminőség leggyengébb pontját én mégsem az előbbieken, hanem abban látom, hogy túl általános definíciója ellenére (végpont elérése, befejeződés, eredményesség, új állapot) kevés alesetet feltételez, pontosan négyet, a totális, szaturatív, terminatív, exhauszív megjelenésmódokat. Mivel az általános gyakor-

latnak megfelelően ezeket az igeképzés keretében, szemantikai ismérvek, jelesül az alapige és az igekötős jelentésének viszonya alapján határolja el, felmerül a kérdés, valóban „csak” ennyi tartalommal testesül-e meg a befejeződés, eredményesség. Seljakin például öt oldalon keresztül írja le a rezultatívumokat fő- és alfajok tucatjait említve (Seljakin 1987: 73–9). Az általános rezultativitásnak hat altípusa van nála, a rezultativitás speciális megjelenésmódját képviselő mennyiségi rezultativitásnak szintén hat, a mennyiségi-intenzív rezultatívumoknak nyolc, a minőséginek kettő, de ismer rezultatív-határozói alkategóriát is, amelynek ugyancsak két válfaja van. Ez összesen 22 rezultatívumtípus. Noha az orosz és a magyar rendszer nem egyezhet meg teljesen, az igekötők széles kapcsolódási lehetőségeire gondolva jóval több funkciót lehetne találni a magyarban is. Az aspektuális jegyekre összpontosító taxonómia, a teljesítmények és eredmények viszonylag egyszerűen tesztelhető jegyei tehát itt is mentesítenek a szemantikai felosztásból adódó esetlegességektől is (ami nem zárja ki, hogy ne differenciáljunk a kifejezőeszközök funkciói között). Térjünk vissza a négy magyar rezultatívumi „akcióminőséghez”.

5.4. Totális „akcióminőség” = teljesítmény, eredmény

Azt fejezi ki, hogy az igével visszaadott cselekvés vagy történés teljes vagy nagy felületet érint. Kiefer jelölőjének a *be-* igekötőt tekinti, amely a ’tesz vmit valahova’, a ’tesz vmit valamilyenre’ jelentésmozzanatot tartalmazó igékkel termékeny (i. m. 172), de felveti, hogy a *le-* és *ki-* is rendelkezhet ilyen szereppel, sőt szerintem az *össze-* is (*befest, beken, beolajoz, lefest, kifest, összesároz*). Ez a tömörülés is jól példázza azt, hogy a képzett ige vonzatkerete nem szükségszerűen egyezik az alapigéjével. Jelen esetben az iránytárggyal nem, csak a teljes ráhatást biztosító tárggyal dolgozza ki az adott jelentéstartalmat: *keni a lakkot a bútorra* (a tárgy a mozgást végző trajektor, a lativusi ragos határozó a céltartomány) → **beken i a lakkot a bútorra; keni a bútort lakkal* (a határozó tárggyá absztrahálódott, a trajektor eszközhatározói szerepű) → *beken i a bútort lakkal*. Kiefer a rezultativitás egyik al-esetének mondja, én a behatároltsággal járó állapotváltozás egyik változatának, ami teljesítmény- vagy eredményigékben lehet jelen. Az utóbbiakon a jelentésvegyüléssel, metaforizációval keletkezett lexémákat értem: *beereszt, befon, bevon, befuttat, bevonódik*. És most nézzük az elkülönített négy magyar rezultatív „akcióminőséget”.

5.5. Szaturatív „akcióminőség” = teljesítmény

Az igében kifejezett cselekvéssel, folyamattal való betelést jelöli, és a *ki-... magát* szerkezethez, illetve a *be-* igekötőhöz köthető: *kialussza magát, kiordítja magát, beszalonnázik* (Kiefer i. m. 174–5). A képzés feltétele, hogy az alanynek élőlénynek, az igének duratív és intranszitiv cselekvésigének kell lennie, a tárgyasak esetében pedig a tárgyatlan használatot kell figyelembe venni: *kiordítja magát*. A *ki-* jelentése több metaforán keresztül is összekapcsolódik képzetünkben az eredeti irányjelen-téssel (ez akcióminőséget kizáró jegy lenne), a jelen igecsoportot például AZ EMBERI TEST KONTÉNER – AZ ÉRZÉSEK, A GONDOLATOK, A FIZIKAI ÁLLAPOT TÁRGYAK, AMELYEK

A TESTKONTÉNERBŐL KIJUTNAK (*kiordítja magát, kiírja magát, kigyönyörködi magát, kikúrálja magát*). A felsorolt példákban a mozgást végző trajektorok hiányoznak, a forrástartomány (az emberi test) pedig tárggyá lett: *kiordítja magából a gondját* → *kiordítja magát*. Az ellentétes irányú *beszalonnázik, besörözik, berúg* alakok A TEST KONTÉNER, AZ ÉTEL, ITAL TÁRGY, AMELY A TESTKONTÉNERBE JUT metafora létét bizonyítják. Az első kép abból a tapasztalatunkból táplálkozik, hogy érzéseink, gondolataink végét, semmivé válását a forráshelyükről, azaz a testünkbeli való távozásként, onnan történő kikerülésként éljük meg, a második alapja pedig az a mindennapi fizikai tapasztalatunk, hogy a konténerként viselkedő testünk egy idő után megtelik, ha étel, ital kerül bele: *tele vagyok, teleeszi magát*. Ebben a csoportban nem találtam eredményigét, tehát a teljesítmények osztályát gazdagítják. Két okból is megkérdőjelezhető akcióminőség-besorolásuk: a *ki-* igekötős változatai nem teljesítik a szintaktikai megkötéseket (**János alussza magát – János kialussza magát*), és metaforáik mindkettőt erős szálakkal fűzik az irányjelentésekhez.

5.6. Terminatív „akcióminőség” = teljesítmény, eredmény

Kiefer definíciója alapján ugyan semmiben sem tér el a perfektív nézőponti aspektustól (i. m. 176), az alapigében foglalt cselekvés, folyamat befejezését jeleníti meg (*eldúdol, elénekel*), morfológiai jele az *el-*: *elénekel, elfütyül, elrebeg* stb. Az alapigék mondást, valamely zenei hanghatást adnak vissza, tárgyi argumentumuk pedig megfelel a cselekvés által végigjárando útnak, ösvénynek, ezért lehet parafrázisa a 'végig' határozószó: *eljátszotta a szonátát* = 'végigjátszotta a szonátát'. Az ide sorolható igék teljes körét nézve találunk olyan formákat, amelyeknek alapigéje nem eredeti jelentésében vesz rész a szóképzésben, tehát eredményige: *elzúg elszámol, elszámolál*: ?*János számlálta az előtte álló nehézségeket a hallgatóságának; János elszámolálta az előtte álló nehézségeket a hallgatóságának*.

5.7. Exhaustív „akcióminőség” = transztelikus teljesítmény

Az utolsó rezultatív akcióminőség. Parafrázisa szerint azt fejezi ki, hogy 'a cselekvést az ágens kifáradásig végzi' (Kiefer i. m. 176). Morfológiai jele az *agyon-* és *tönkre-* igekötő: *agyonatanulja magát, tönkredolgozza magát*. Miképpen a példák mutatják, az igekötős változathoz kötelezően a *magát* visszaható névmás társul. Kiefer produktív képzési módnak mondja: „minden intranszitiv cselekvésigéből (emberi alany esetében) képezhető exhaustív akcióminőség” (i. m. 177). Tegyük hozzá, hogy hipotetikus műveletről van szó, a feltételezett „termékenységet” a szótárak adatai messze nem erősítik meg. A nyelvhasználat változásait rugalmasabban tükröző interneten is utánanéztem az *agyon-* és *tönkre-* előtagú igéknek: az *agyonbiklizi magát* alakra egyetlen példát találtam, az *agyon sétálja magát* csak az akcióminőségről szóló dolgozatokban létezik (két tárgyas változatára – *agyon sétálta a várost* – találtam idézetet, ami talán totális akcióminőség lenne), de hasonló eredménnyel végződött a *tönkre-* származékai utáni keresésem is: a *tönkreírja magát, tönkrebiklizi magát, tönkretanulja magát* szintén csak nyelvészeti példaként léteznek. Vala-

mivel több adatra leltem a *tönkredolgozza magát* esetében. Nem minden alap nélkül jelenthető ki tehát, hogy a pillanat ihlette jelentésalkotásnak ez a típusa ritkán éri el a lexikalizáció fokát. Akcióminőség volta nemcsak a képzés hipotetikus termékenysége miatt kérdéses, hanem azért is, mert nem teljesíti azt a feltételt, hogy a képzett ige vonzatkerete és szelekciós jegyei az alapigéhez képest változatlanok maradnak: **János tanulja magát – János agyontanulja magát*. Rendszeremben a transztelikus (a feltételezett célon túlnyúló) teljesítmény minősítést kapná. A telicitásnak az orosz aspektusirodalomban (Glovinskaja 1982; Bondarko 1986) ismert két fokozata, a relatív és abszolút telicitás mellé rendszerem egy harmadik létrehozását is szükségessé tette.

5.8. Intenzív „akcióminőség” = transztelikus teljesítmény

Elnevezésének megfelelően a cselekvés vagy folyamat túlzott mértékével egyenlő: *agyonpirosít, agyonkarcol, agyonszárad*. Kiefer szerint jelölője az *agyon-* és talán a *túl-* (*túlhangsúlyoz, túlkomplikál*). Kapcsolódásukat tranzitív (nem eredménytárgyat kívánó) cselekvésigékkel, valamint önmagukban lezajló folyamatokat viszszaadó igékkel képzei el (i. m. 177). Megadott (grammatikai) kritériumai azonban túl tágak, határok nélküli igecsoportokat eredményeznek: az egyértelmű, hogy az eredménytárgyas igék előtt – amelyeknek pontos körét nem ismerjük – helytelen mondatokat kapunk velük (**agyonépíti a házat; *agyonírja a leckét*), viszont a nem eredménytárgyas igék előtt széles családjának sem mindegyik tagjához járulhatnak: **agyonvárja a barátját, *agyonmondja a történetet*. Kiefer magyarázata szerint azért nem lehetséges az igekötő használata ezeknél a formáknál, mert az alapigével jelölt cselekvéseknek nincs hatásuk a tárgyukra. Helytelennek tartott példáinál ennek ellenkezőjét érzem: **agyonolvassa a könyvet, *agyonhallgatja a szonátát, *agyonnézi a filmet*.

Szerintem lehetnének akár rezultatívumok is: Seljakin például a mennyiségi rezultativitás mértéken felüliséget kifejező típusába (cezmerno normativnij sposob dejstvija) helyez hasonló igéket idézett tanulmányában (Seljakin 1987: 78). Aspektuális osztályukat tekintve teljesítmények, de mivel a feltételezett kulminációs ponton túllépő eseményekkel azonosíthatók, a transztelikus jelzővel választottam el őket az abszolút telikus társaiktól. Formai megjelenítőjének tartom még az *el-*t is: *elázik, elfő, elhízik*. Transztelikus aspektuális jegyük azt feltételezi, hogy van egy, a kulminációs pont elérését tükröző igekötős lexéma, amely az abszolút telikus jegy hordozója, hiszen a szóban forgó származékok ezekhez viszonyítva nyerik el túlzó tartalmukat: *kirúszozza magát – agyonrúszozza magát; megázik – elázik; megszárad – agyonszárad; felcicomáz – agyoncicomáz, megfőz – elfőz*.

5.9. Szubmerzív „akcióminőség” = teljesítmény

Az idézőjel ebben a típusban kétszeresen indokolt, Kiefer is kérdőjeles új fejleménynek tartja a *bealszik, berévül, besír, behisztizik, betáncol* és hasonló képzéseket, amelyek azt fejezik ki, hogy „az az alannyal jelölt személy ’valamilyen intenzív/

felfokozott lelki vagy tudati állapotba kerül és abban elmerül” (i. m. 179). A képzést termékenynek tartja az intranzitív cselekvésigékkal (*táncol, smárol*) és a tudati állapotigékkal (*alszik, szomorkodik*). Internetes keresésem alapján ismét csak azt kell mondanom, hogy inkább rétegnyelvi, a szleng szókincsébe tartozó származékok, amelyek mintha eltűnőben lennének ebből a nyelvi rétegből is. Noha a nyelvész tiszte nem az ítélkezés, véleményalkotás, őszintén megvallva nem *szomorkodnék be* elvesztésük miatt.

6. Összegzés

Dolgozatom fő célja az akcióminőség fogalmának, osztályozásának ellentmondásait előtérbe helyezve annak bizonyítása volt, hogy az akcióminőség és az aspektuális osztályok esetében két eltérő szempontrendszert alkalmazó klasszifikációról van szó: az akcióminőségen nagyrészt szemantikai ismérvekkel jellemezhető, de az igeképzésen belül elhatárolt tulajdonságegyüttest ért a szakirodalom, míg a lexikai aspektus az eseményszerűségek időbeliségével szorosan összefüggő jegyek, aspektuális ismérvek szerint osztályoz. Az akcióminőség → lexikai aspektus megfeleltetés első lépéseként a „szűk” akcióminőség-értelmezés kritériumainak számonkérésével a 13, magyar nyelvre megállapított akcióminőség-fajtából leválasztottam a Smith-féle felosztás származtatott aspektus kategóriájába illőket, az iteratív, frekventatív, duratív-deminutív, delimitatív formákat. Az igekötős igékkel kifejezett akcióminőség-típusok és az alapfogalmuk feltételeinek szembesítése több kérdéses jelenségre hívta fel a figyelmet: az egyes típusok nem felelnek meg maradéktalanul a szűk akcióminőség-értelmezés követelményeinek; taxonómiájuk nagyrészt szemantikai szempontokon alapul, és nem aspektuális tulajdonságokon, illetve nem létező határvonalat húz az igeképzésben betöltött és „akcióminőség-képző” funkciói között. Mindezekkel ellentétben a lexikai aspektus-osztályokba való integrálásuk problémamentesnek bizonyult. A dolgozat pozitív hozadéka az egyes származtatott aspektusok, így az iteratív, a delimitatív aspektus jellemzőinek pontosítása, a telicitás fokozatainak újabb, a transztelikus változattal történő bővítése, valamint az ismétlés, mozzanatosság kifejezésének differenciáltabb meghatározása.

Szili Katalin

egyetemi docens

Eperjesi Egyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Intézete

<https://orcid.org/0000-0003-4562-3669>

SZAKIRODALOM

- Bondarko, Alexander, V. 1986. Semantika predela. *Voprosy jazykoznanija* 1: 14–25.
- Glovinskaja, Marija J. 1982. *Szemanticheskije tipy vidovih protivopostavlenij russzkogo glagola*. Nauka, Moszkva.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Krékits József 1977. *Az ingresszív akcióminőségű orosz igék és magyar nyelvi megfelelőik*. *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 1: 95–106.
- Németh Boglárka 2012. *Az aspektus a magyar nyelvben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1969. *A magyar nyelv szövegmutató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Seljakin, M. A. 1987. Sposobi dejstvija v polje limitivnosti. In: A. V. Bondarko (ed). *Teorija funkcionalnoj grammatiki*. Nauka, Leningrad, 63–85.
- Szili Katalin 2009. *A fel, le és egyéb igekötős igék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez*. *Magyar Nyelv* 105: 175–88.
- Szili Katalin 2018. *A meg- funkcióiról másképpen I–II. (A meg- mint lexikai aspektus-képző)*. *Magyar Nyelvőr* 142: 170–86; 428–51.

SUMMARY

Aktionsart or lexical aspect? Part II (Issues raised by Hungarian Aktionsarts)

Szili, Katalin

The paper tries to clarify some terminological, content-related, formal, and classificational issues related to two concepts pertaining to the aspectual characteristics of verbs, Aktionsart vs. situational/lexical aspect. The discussion focuses on the narrower category of the two, Aktionsarts; in particular, on problems and paradoxes of their classification. The idea is to integrate Aktionsarts into lexical aspect, a concept better suited to the determination of the aspectual properties of verbs. The new classification differentiates between Smith's derived aspects, the iterative, frequentative, durative/diminutive, and delimitative aspects, and the kinds of Aktionsarts expressed by prefixed accomplishment and achievement verbs. Such integration of Aktionsarts into the category of lexical aspect is underpinned by the following arguments: the individual types of Aktionsarts do not fully comply with the criteria of being an Aktionsart; their taxonomy is mainly based on semantic considerations, rather than on their aspectual properties; and the dividing line often drawn between the roles of preverbs in word formation and in forming Aktionsarts is a non-existent one.

Keywords: lexical aspect, aspectual classes, Aktionsart, derived aspect

A beszédtempó és az artikulációs tempó gyermekek és kamaszok beszédében a beszéd típus és a mértékegység függvényében*

1. Bevezetés

A beszéd temporális jellemzői egyrészt megmutatják az artikulációs mozgások gyorsaságát, másrészt árulkodnak a beszédtervezési és önellenőrzési folyamatokról is (Gósy 2004). Több beszéd- és nyelvi zavar elsődlegesen a tempó zavarával áll összefüggésben, így például a dadogás, a hadarás, avagy a dizartria is (Ryan 1992; St. Louis–Schulte 2011; Tumanova et al. 2011; Chon et al. 2012). A szupraszegmentális szint temporális jellemzői közé tartoznak az artikulációs tempó, a beszédtempó és a szünettartás sajátosságai. Az artikulációs tempó elsősorban a beszédszervek működésének gyorsaságától függ. Értékét nem, illetve csak kis mértékben befolyásolják a magasabb szintű nyelvi folyamatok (Walker et al. 1992). Kiszámítása úgy történik, hogy a nyelvi jelek számát elosztjuk a kiejtésükre fordított idővel (a jelidővel). A beszédtempót ezzel szemben nagymértékben meghatározzák a beszédtervezési folyamatok, a kiszámításakor figyelembe vesszük a szünettartást is (a nyelvi jelek számát elosztjuk a teljes beszédidővel, vö. Gósy 2004).

A beszéd temporális sajátosságait számos tényező befolyásolja, ezek közül két fontos tényező a beszélő életkora (gyermekekre: pl. Laczkó 1991; Gósy 1997; Amir–Grinfeld 2011; Horváth 2013; 2016; Neuberger 2014; Vakula–Krepsz 2018; Gyarmathy–Horváth 2019; Vakula 2020) és a beszéd típus (Markó 2005, 2014; Váradi 2010; 2011; Bóna 2015). Mindkét tényező hatását számos tanulmányban elemezték már, ugyanakkor a gyermekek beszédének temporális jellemzőivel foglalkozó kutatások vagy csak az egyik paraméterre (pl. csak az artikulációs tempóra vagy a szünettartásra) fókuszálnak, vagy főképp a fiatalabb életkorokban (általában 6 éves korig) vizsgálják a beszédet. A különböző kutatásokban többféle beszéd típust is vizsgálnak, de általában vagy csak az artikulációs tempót, vagy csak a szünettartást vetik össze a beszéd típusok és az életkorok között (Deputy et al. 1982). Kevés tehát az olyan elemzés a gyermeki beszédben, amelyik a beszédtempót is vizsgálná különböző életkorokban és különböző beszéd típusokban összevetve.

A gyermeknyelvvel kapcsolatban a kutatók egyetértenek abban, hogy az életkor előrehaladtával a beszédtempó gyorsul, jóllehet ez a gyorsulás nem egyenletes (Walker–Archibald 2006; Amir–Grinfeld 2011; Horváth 2016), és az iskolai évek alatt is tart (Neuberger 2014; Aoyama et al. 2016). Az artikulációs tempó gyorsulása 13 éves kor után éri el a felnőttekhez hasonló szintet, 17 éves korig még fontos változások történnek a tempót tekintve is (Laczkó 2009; Amir–Grinfeld 2016). Magyar gyermekek beszédét vizsgálva Neuberger (2014) azt találta, hogy a beszédtempóban szótag/s-ot számítva szignifikáns a különbség a 13 évesek, illetve a 6, 7 és 9 évesek között, ugyanakkor a 6, 7, 9 és 11 évesek beszédtempója nem mutatott szignifikáns

* A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-120234 számú pályázata és a Tématerületi Kiválósági Program támogatta.

különbséget. Horváth (2016) az artikulációs tempót vizsgálta 7, 8 és 9 éveseknél, és szignifikáns különbséget talált mindegyik csoport között.

A tempóváltozás egyrészt biológiai tényezőknek, másrészt tanult készségeknek köszönhető. Biológiai tényezők például a beszédszervek növekedése vagy a neurológiai és neuromotoros érés (pl. Vorperian–Kent 2007; Balázs–Bóna 2016); míg a tanult készségekhez tartozik a motoros tanulás, a motoros programozás, tervezés, illetve a nyelvi tudáshoz, így a szemantikai, lexikai és fonológiai szinthez való hozzáférés (pl. Nip–Green 2013). Ezzel összefüggésben kimutatták, hogy a munkamemória teljesítménye és a beszédsebesség is összefüggésben állnak egymással: az idősebb gyermekek beszédtempóját pozitívan befolyásolja a munkamemória tárolókapacitásának a növekedése, illetve a hosszú távú memória jobb működése is (Roodenrys–Hulme–Brown 1993; Henry 1994).

Amint arról már szó volt, az életkor mellett a beszéd típus is befolyásolja a tempóértékeket, hiszen a különböző beszéd típusok eltérő beszédtervezést igényelnek (Krepsz 2016). Az eltérő beszédtervezés megjelenhet a szünettartásban és a tempóértékekben is (Markó 2005; Jacewicz et al. 2010; Bóna 2015; Redford 2015). Magyar anyanyelvű fiatal felnőttek és idősek beszédét elemezve azt találták (Bóna 2015), hogy a beszéd típus szignifikánsan befolyásolja a beszédtempót, a szünetek gyakoriságát és arányát, illetve a szünetek átlagos időtartamát. A leglassabb tempó és a legtöbb, leghosszabb szünet a tartalom-visszamondásban fordult elő, míg a legkevesebb szünet a társalgásra volt jellemző. Markó (2005) spontán narratívákat, képleírást és társalgást hasonlított össze. Az eredményei szerint a képleírásban lassabb, a társalgásban gyorsabb tempóértékek voltak adatolhatók a spontán narratívákhoz képest. A spontán beszéd és a felolvasás összehasonlításakor pedig az utóbbi bizonyult gyorsabb tempójúnak (Váradi 2010; Markó 2014).

Több vizsgálatban elemezték azt, hogy együttesen hogyan hatnak az életkor és a különböző beszéd típusok az artikuláció sebességére különböző életkorú gyermekeknél. Walker és Archibald (2006) egy longitudinális kutatásban azt vizsgálták, hogy hogyan változik az artikulációs tempó angol anyanyelvű gyermekeknél 4, 5 és 6 éves korban, és hogyan befolyásolja mindezt a beszéd típus, a közlés hossza és a beszélő neme. A négy beszéd típus a következő volt: spontán történetmesélés képsorok alapján, mondatok utánmondása, mondóka elmondása, illetve egy mondat ötszöri elismétlése. Ezek az eredményeik is igazolták, hogy az artikulációs tempó növekedése nem lineáris az életkorral. A tempó variabilitása sem csökkent az életkorral, minden életkorban nagy egyéni különbségek voltak adatolhatók. A vizsgált faktorok közül a beszéd típus hatását sikerült csak igazolni, míg a nem és a közlés hossza nem volt hatással az artikulációs tempóra. Amir és Grinfeld (2016) 140 gyermek artikulációs tempóját elemezte hét életkori csoportban: 3, 5, 7, 9, 11, 13, 17 éves korban (mindegyik életkori csoportban 20 gyermek volt). Az életkorok mellett két beszéd típust vetettek össze: spontán társalgást és képleírást.

A tempóértékeket különböző mértékegységekkel szokták megadni. A hazai gyakorlatban a legelterjedtebb a hang/s-os érték használata, de előfordul a szó/perc is (Gósy 2004). A nemzetközi szakirodalom főképp a szótag/s-os vagy a szó/perces értéket használja (vö. Amir–Grinfeld 2016). A hang/s használatát a magyar szakiro-

dalomban általában azzal indokolják, hogy nagyon változatos lehet a szótagszerkezet és a szóhosszúság is, egy szónak számítanak például az *is* és a *mértékegységekben*, egy szótagnak a *tartsd* és az *ül* szavak (Bóna 2009). Nyilvánvaló tehát, hogy a szavak és a szótagok egységként való alkalmazása csak egy kevésbé pontos, megközelítő értéket mutathat. A hang/s-os érték kiszámításánál ugyanakkor problémát okozhat az, ha a vizsgált beszédprodukció pontos szegmentálása a gyors tempó vagy a pontatlan artikuláció miatt lehetetlen. Ilyenkor nem lehet a beszédhangokat azonosítani, azaz a hang/másodperces érték kiszámítása nem lehetséges. Erre egyes kutatásokban a fonéma/s-os értéket használják, azaz nem a valóban elhangzott hangokat számolják meg, hanem a szavakat alkotó fonémákét. Ez viszont azt jelenti, hogy az artikuláció sebességéről megint csak közelítő értéket kapunk. Bóna (2009) tipikus beszédű felnőttek beszédében számította ki négyféleképpen a beszéd- és artikulációs tempót. Eredményei szerint a hang/s-ban és fonéma/s-ban megadott értékek között elhanyagolható volt a különbség, míg a szótag/s-os és a szó/perces tempóértékek függetlenek voltak a hang/s-ban kifejezett tempóértékektől, vagyis nem annak arányában jelennek meg. Voltak olyan beszélők, akiknek a szó/percben mért beszédtempójuk azonos volt, míg a másik három tempóértékben nagy különbséget mutattak. Egy másik beszélő, akinél a leglassabb tempó volt adatolható a hang/s-os, fonéma/s-os és a szótag/s-os mértékegység szerint, csak a második leglassabb beszédű volt a szó/perces értékek alapján.

Bár a szóhosszúság, az artikulációs pontossága, avagy a rövidülési tendenciák miatt nincs egyértelmű összefüggés a mértékegységek között, többen megkísérelték matematikai módszerekkel átváltani őket. Angol anyanyelvű felnőttek beszédében a szavak és a szótagok száma közötti arányt 1,5 szótag/szóban (Johnson et al. 1963), illetve 1,4 szótag/szóban (Andrews–Ingham 1971) határozták meg. A fentebb említett okok miatt ez az átváltás is problematikus lehet, a gyermekek esetében pedig nem alkalmazható. A kutatások ugyanis azt találták, hogy angol anyanyelvű tipikus fejlődésű gyermekeknél 3 és 8 éves kor között a szavak szótagszáma szignifikánsan megnő (Flipsen 2006). Több, gyermekekkel végzett kutatásban jutottak arra az eredményre, hogy a tempóértékek az egyik mérőszám esetében szignifikáns különbségeket mutattak a különböző életkori csoportok között, míg más mérőszámok esetén nem volt szignifikáns a különbség (Hall et al. 1999; Flipsen 2002; Neuberger 2014; Amir–Grinfeld 2016).

A fentebb említett kutatások tehát megerősítik a temporális paraméterek változásait, de vagy nem foglalkoznak a beszédtempó hatásával, vagy csak egy szűk életkori sávban vizsgálódnak, vagy egy paramétert elemeznek a különböző beszédtempók függvényében. A jelen kutatás kérdései a következők: 1) Hogyan változik a beszédtempó és az artikulációs tempó az életkor és a beszédtempó függvényében 6 és 17 éves kor között? 2) Mindegyik életkorban ugyanaz a beszédtempó lesz-e a leggyorsabb és a leglassabb? 3) A különböző mértékegységek azonos eredményeket mutatnak-e a beszédtempó és az artikulációs tempó esetén?

Hipotéziseink a következők voltak: 1) Az életkor előrehaladtával mindegyik beszédtempóban nő a beszédtempó és az artikulációs tempó is. 2) A tempóértékeket különböző módon befolyásolják a beszédtempók a kisebb gyermekeknél és a kamaszoknál. A két fiatalabb életkori csoportban a képsor alapján való történetmesélés

lesz a leggyorsabb, míg a kamaszoknál a spontán narratíva. 3) Az eltérő mértékegységekben megadott tempóértékek különböző eredményeket mutatnak: a szótag/s-os és a hang/s-os tempóértékek esetén hasonló statisztikai adatokat kapunk, míg a szó/perces értékek más különbségeket fognak mutatni.

2. Módszertan

2.1. Adatközlők

A vizsgálathoz 80 hangfelvételt választottunk ki a GABI beszédadatbázisból (Bóna 2017). A beszélők négy korcsoportból kerültek ki: 6 évesek, 9 évesek, 13 évesek és 17 évesek voltak. Mindegyik csoportban 10 fiú és 10 lány felvétele szerepelt. Minden beszélő magyar anyanyelvű, ép halló, tipikus beszédfejlődésű volt. Azért választottuk ezt a négy életkori csoportot a vizsgálathoz, mert mindegyik életkor fontos állomása az elsőnyelv-elsajátításnak. A 6 éves kor az iskolába lépés időszaka, a 9 éves kor az írott nyelv elsajátításának a megszilárdulása, 13 éves korban az artikuláció már felnőttzerű (pl. Auszmann 2016), a 17 éves kor pedig a kamaszkor vége.

2.2. Anyag

A felvételek csendesített helyiségben az adatközlők megszokott környezetében készültek. A vizsgálatban három beszédtypust elemeztünk, ezek különböző nehézségűek voltak: 1) interjúhelyzetben rögzített spontán beszédet (az adatközlők a saját életükről meséltek); 2) történetmesélést (az adatközlők egy hat képből álló képsorozat alapján meséltek el egy történetet); 3) tartalomösszegzést (az adatközlők feladata az volt, hogy egy hallott történetet azonnal meséljenek vissza a lehető legpontosabban). 1) Az interjú során a beszélő maga találta ki a mondandója tartalmát és formáját az interjúkészítő kérdéseinek megfelelően, és elegendő ideje volt a válasz megfogalmazására. A jelen vizsgálatban a téma könnyű volt, nem igényelt különösebb gondolkodást, illetve specifikus ismereteket. Az interjú során csak akkor került sor újabb kérdésre, amikor a gyermek egy adott kérdésről már nem tudott vagy nem kívánt többet beszélni. Voltak gyermekek, akik egy-egy kérdésre hosszan, összefüggően válaszoltak, ilyenkor valódi spontán narratíva jött létre. Voltak azonban olyan gyermekek is, akik csak néhány mondatos (néha egymondatos) választ adtak, majd újabb (segítő) kérdést kellett feltenni nekik. Ezért ezt a beszédtypust a továbbiakban interjúként nevezzük meg. 2) A történetmesélés során az adatközlőknek egy hat képből álló történetet kellett elmesélniük. A képsor – a képregényektől megszokott formában – fekete-fehér rajzként lett bemutatva. Az elmesélendő történet a gyermekek számára is könnyen értelmezhető volt. Ebben a beszédtypusban a beszélőknek előbb fel kellett ismerniük és értelmezniük a képeken bemutatott történetet, majd a struktúra ismeretében kellett nyelvi formába önteniük. A tartalom tehát adott volt, a feladatként a szöveg megfogalmazását kapták. 3) A tartalomösszegzés során az adatközlők először egy történetet hallgattak meg, majd ezt a lehető legpontosabban vissza kellett mesélniük. A tartalomösszegzés sikerességéhez több nyelvi és nyelvtől

független folyamat együttes jó működésére van szükség, ezek a következők: beszédmegértés, figyelem, rövid és hosszú távú memória, illetve narratív kompetencia (Juncos-Rabadán–Pereiro 1999).

Minden gyermektől mintegy hárompercnyi spontán narratívát elemeztünk, ami mindegyik életkorban több mint 400 szótagnyi közlést jelentett. A másik két beszéd-típus hossza a gyermektől is függött, különösen a képsorról való mesélésben voltak nagy egyéni különbségek, de átlagosan mindegyik életkorban és beszéd típusban minimum 150 szótagnyi közlést elemeztünk. A legrövidebb történeteket a 17 évesek hozták létre a képsor alapján.

2.3. Módszer

A beszédszakaszokat (két szünet közötti nyelvi jelek) a Praat szoftverrel annotáltuk (Boersma–Weenink 2008). Egy szkript segítségével automatikusan megmértük a beszédszakaszok hosszát és a szünetek időtartamát, majd kiírtattuk egy Excel-táblázatba a hangok, szótagok és szavak számát. Ezután kiszámítottuk a beszédtempót és az artikulációs tempót három mértékegység szerint is: hang/s-ban, szótag/s-ban és szó/percben. Az adatokat az életkori csoportok és a beszéd típusok függvényében vetettük össze.

A statisztikai elemzést az SPSS 20.0 szoftverrel végeztük el 95%-os konfidenciaszinten. Az életkori csoportok közötti összevetést UNIANOVA-val és Tukey post hoc teszttel, az ugyanazon életkori csoportokban adatolt tempóértékeket a különböző beszéd típusok között az ismétléses ANOVA-val és páronkénti összehasonlítással vetettük össze.

3. Eredmények

A beszédtempó és az artikulációs tempó értékei az 1. és 2. táblázatban olvashatók az életkor, a beszéd típus és a mértékegység függvényében.

1. táblázat. A beszédtempó az életkor, a beszéd típus és a mértékegység függvényében (átlag és szórás)

	Mértékegység	6 évesek	9 évesek	13 évesek	17 évesek
Interjú	hang/s	5,8 (1,2)	6,6 (1,1)	7,2 (2,7)	9,2 (1,3)
	szótag/s	2,5 (0,5)	2,8 (0,5)	3,5 (0,7)	3,9 (0,6)
	szó/perc	79,6 (18,5)	86,4 (17,1)	109,3 (29,4)	107,4 (20,5)
Történet képsor alapján	hang/s	5,3 (1,2)	6,3 (0,9)	6,4 (2,4)	8,4 (1,2)
	szótag/s	2,4 (0,5)	2,8 (0,4)	3,3 (0,7)	3,7 (0,5)
	szó/perc	79,7 (17,8)	92,5 (15,6)	105,7 (24,7)	103,2 (18,3)
Tartalom-összegzés	hang/s	5,5 (1,2)	6,5 (1,6)	6,3 (2,3)	7,6 (1,6)
	szótag/s	2,4 (0,5)	2,8 (0,7)	3,1 (0,5)	3,3 (0,7)
	szó/perc	78,6 (14,6)	89,8 (23,4)	102,1 (34,7)	91,4 (20,0)

2. táblázat. Az artikulációs tempó az életkor, a beszéd típus és a mértékegység függvényében (átlag és szórás)

	Mértékegység	6 évesek	9 évesek	13 évesek	17 évesek
Interjú	hang/s	9,0 (1,1)	10,1 (1,4)	10,3 (3,5)	11,9 (1,0)
	szótag/s	3,8 (0,4)	4,3 (0,6)	5,0 (0,6)	5,4 (0,5)
	szó/perc	122,3 (17,9)	131,3 (21,5)	156,5 (35,2)	148,5 (20,9)
Történet képsor alapján	hang/s	8,4 (1,0)	9,4 (1,1)	9,5 (3,1)	11,0 (1,2)
	szótag/s	3,8 (0,5)	4,3 (0,5)	4,9 (0,6)	5,1 (0,5)
	szó/perc	126,7 (17,2)	139,2 (18,7)	169,4 (54,2)	144,6 (23,8)
Tartalom-összegzés	hang/s	8,3 (1,3)	10,0 (1,2)	9,4 (3,2)	10,5 (1,1)
	szótag/s	3,7 (0,6)	4,3 (0,6)	4,6 (0,7)	4,9 (0,5)
	szó/perc	118,1 (11,3)	139,1 (17,2)	151,3 (43,7)	137,1 (20,7)

3.1. Interjú

Általánosságban megfigyelhető, hogy mind a beszédtempó, mind az artikulációs tempó nőtt az idősebb életkori csoportokban. Ez a növekedés azonban nem volt egyenletes, és különböző eredmények születtek az eltérő mértékegységek esetében. A leglassabb tempóértékek a 6 éveseknél, a leggyorsabbak a 17 éveseknél voltak mérhetők a hang/s és a szótag/s esetén, míg a szó/perces értéket tekintve a 13 éveseknél mértük a leggyorsabb tempóértékeket.

A statisztikai elemzés szerint mindhárom mértékegység szerint szignifikáns különbség volt a beszédtempóban és az artikulációs tempóban is az életkori csoportok között [a beszédtempó esetén hang/s: $F(3, 77) = 14,161$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,359$; szótag/s: $F(3, 77) = 25,609$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,503$; szó/perc: $F(3, 77) = 9,306$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,269$; az artikulációs tempó esetén hang/s: $F(3, 77) = 6,875$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,213$; szótag/s: $F(3, 77) = 35,957$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,578$; szó/perc: $F(3, 77) = 7,983$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,240$]. Ugyanakkor a Tukey post hoc test szerint a beszédtempó a hang/s-os értéket tekintve csak a 17 évesek és a többi életkori csoport között különbözött szignifikánsan ($p < 0,001$; illetve a 13 éveseknél $p = 0,002$), míg a szótag/s-os és a szó/perces érték esetén a 6 és a 13 évesek ($p < 0,001$), a 6 és 17 évesek ($p < 0,001$), a 9 és 13 évesek (szótag/s: $p = 0,002$; szó/perc: $p = 0,008$), illetve a 9 és 17 évesek (szótag/s: $p < 0,001$; szó/perc: $p = 0,016$) között volt szignifikáns a különbség. Az artikulációs tempóban a hang/s-os értéket tekintve a 17 évesek és a 6 ($p < 0,001$), illetve 9 ($p = 0,042$) évesek között, a szótag/s-os és a szó/perces értéket tekintve a 6 és 13 évesek ($p < 0,001$), illetve a 6 és 17 évesek ($p < 0,001$ és $p = 0,007$), a 9 és 13 évesek ($p < 0,001$ és $p = 0,010$), és a csak a szótag/s-os értéket tekintve még a 9 és 17 évesek ($p < 0,001$) között volt szignifikáns a különbség.

3.2. Történetmesélés képsor alapján

A második beszéd típusban is megfigyelhető volt a tempóértékek növekedése az életkor előrehaladtával. Ebben az esetben is eltérés volt a különböző mértékegysé-

gekben megadott tempóértékek között: a leglassabb beszéd- és artikulációs tempót mindhárom érték szerint a 6 évesek produkálták, míg a leggyorsabbat a hang/s-os és a szótag/s-os mértékegység szerint a 17 évesek, a szó/perc szerint a 13 évesek.

A statisztikai elemzés szerint szignifikáns különbség volt a csoportok között mind a beszédtempóban, mind az artikulációs tempóban mindhárom tempóértéket tekintve [a beszédtempó esetén hang/s: $F(3, 77) = 13,601$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,349$; szótag/s: $F(3, 77) = 19,848$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,439$; szó/perc: $F(3, 77) = 7,479$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,228$; az artikulációs tempó esetén hang/s: $F(3, 77) = 6,664$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,208$; szótag/s: $F(3, 77) = 25,428$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,501$; szó/perc: $F(3, 77) = 6,211$; $p = 0,001$; $\eta^2 = 0,197$]. Ugyanakkor a Tukey post hoc test szerint a beszédtempó a hang/s-os értéket tekintve csak a 17 évesek és a többi életkori csoport között különbözött szignifikánsan ($p < 0,001$; illetve a 13 éveseknél $p = 0,001$), a szótag/s-os és a szó/perces érték esetén a 6 és a 13 évesek ($p < 0,001$) és a 6 és 17 évesek között ($p < 0,001$ és $p = 0,001$), illetve csak a szótag/s-os értéket tekintve a 9 és 17 évesek ($p < 0,001$) között volt szignifikáns a különbség. Az artikulációs tempóban teljesen eltérő esetekben mutatott szignifikáns különbséget a Tukey post hoc test: a hang/s-os értéket tekintve a 6 és a 17 évesek között ($p = 0,001$), a szótag/s-os érték esetén a 9 és 17 évesek között ($p < 0,001$), míg a szó/percben mért tempóban a 6 és a 13 évesek ($p < 0,001$), illetve a 9 és a 13 évesek ($p < 0,020$) között.

3.3. Tartalomösszegzés

Hasonlóan a másik két beszédtypushoz a tartalomösszegzéskor is szignifikáns különbség volt az életkori csoportok között mind a beszédtempóban, mind az artikulációs tempóban. Ebben a beszédtypusban is a 6 évesek produkálták a leglassabb beszéd- és artikulációs tempót mindhárom mértékegységben megadva. Ugyanakkor váratlan eredmény volt, ebben a beszédtypusban a 17 évesek a 9 évesekhez nagyon hasonló artikulációs tempóval beszéltek a hang/s-ban és a szó/percben megadott értékek szerint. A szó/perces adatok alapján a 13 évesek, a hang/s-os és a szótag/s-os értékek szerint a 17 évesek produkálták a leggyorsabb beszéd- és artikulációs tempót. A mértékegységek szerepét mutatja az is, hogy amíg a hang/s-os átlagértékek szerint a 13 évesek lassabban beszéltek, mint a 9 évesek, addig a szó/perces átlagaik szerint gyorsabban.

A statisztikai elemzés szerint a beszédtempóban a hang/s esetén: $F(3, 76) = 5,060$; $p = 0,003$; $\eta^2 = 0,166$; a szótag/s esetén: $F(3, 77) = 6,677$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,209$; a szó/perc esetén: $F(3, 77) = 3,144$; $p = 0,030$; $\eta^2 = 0,110$; az artikulációs tempóban a hang/s esetén: $F(3, 76) = 5,183$; $p = 0,003$; $\eta^2 = 0,170$; a szótag/s esetén: $F(1, 79) = 15,902$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,386$; a szó/perc esetén: $F(3, 77) = 5,468$; $p = 0,002$; $\eta^2 = 0,178$. Ugyanakkor a Tukey post hoc test szerint a beszédtempó a hang/s-os értéket tekintve csak a 6 és a 17 évesek között ($p = 0,001$), a szótag/s-os érték esetén a 6 és a 13 évesek ($p = 0,013$), illetve a 6 és a 17 évesek ($p < 0,001$) között, míg a szó/perces értékben a 6 és a 13 évesek között ($p = 0,001$) volt szignifikáns a különbség. Az artikulációs tempóban a hang/s-os értéket tekintve a 6 és a 9 évesek ($p = 0,032$) és a 6 és a 17 évesek ($p = 0,002$), a szótag/s-os érték esetén a 6 és a 9 évesek

3.4. A beszéd típusok közötti különbség

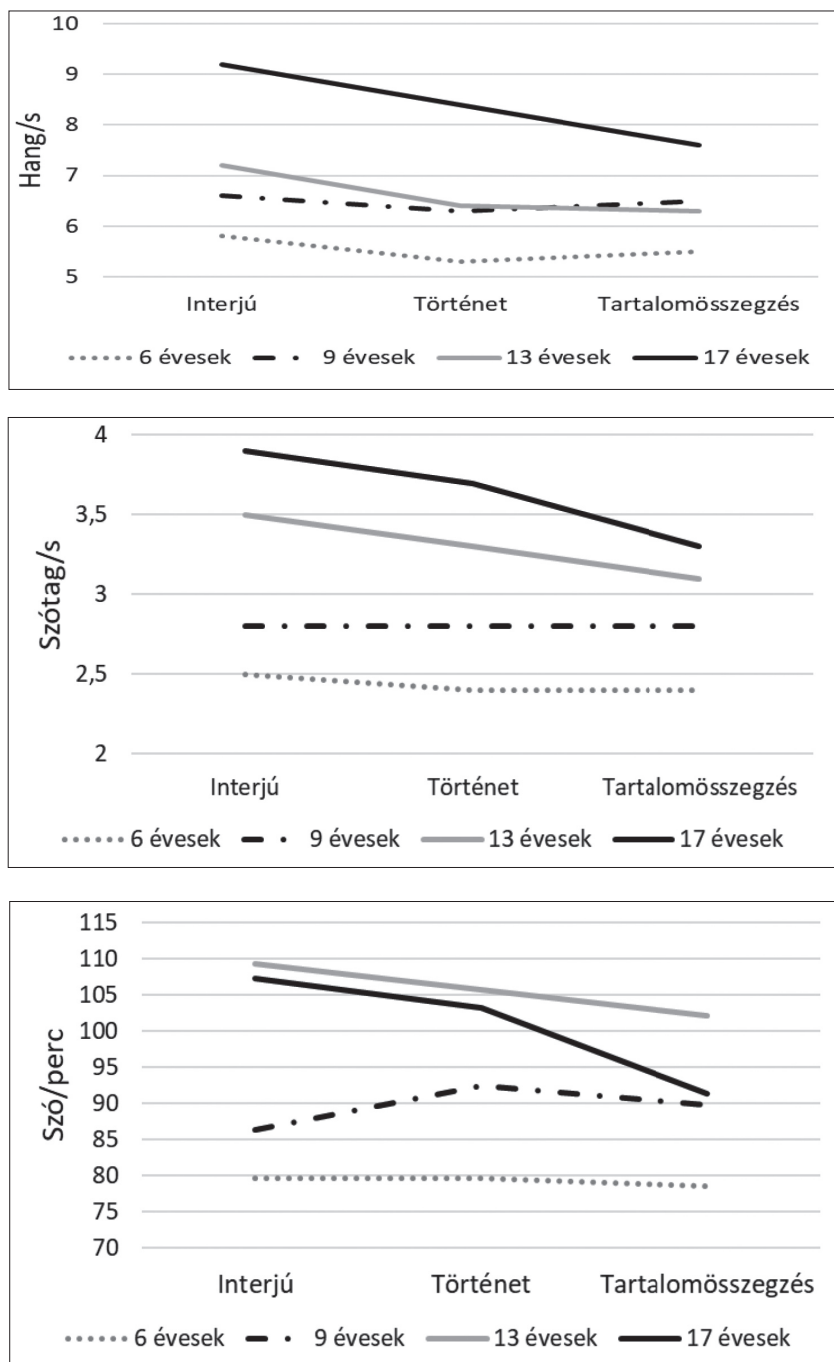
Végezetül összevetettük ugyanazon életkori csoportokon belül a háromféle beszéd-típusban mért tempóértékeket. A könnyebb átláthatóság érdekében az adatokat grafikonon is ábráztuk (1. és 2. ábra).

A 6 éveseknél a beszédtempóban egyik mértékegység esetén sem volt szignifikáns a különbség a beszéd típusok között. Az artikulációs tempót tekintve is csak a hang/s-os mértékegység esetében adatoltunk matematikailag kimutatható eltérést [$F(2, 38) = 4,899$; $p = 0,013$; $\eta^2 = 0,205$]. A páronkénti összehasonlítás szerint az interjú és a történetmesélés ($p = 0,030$), illetve az interjú és a tartalomösszegzés ($p = 0,035$) között volt szignifikáns a különbség.

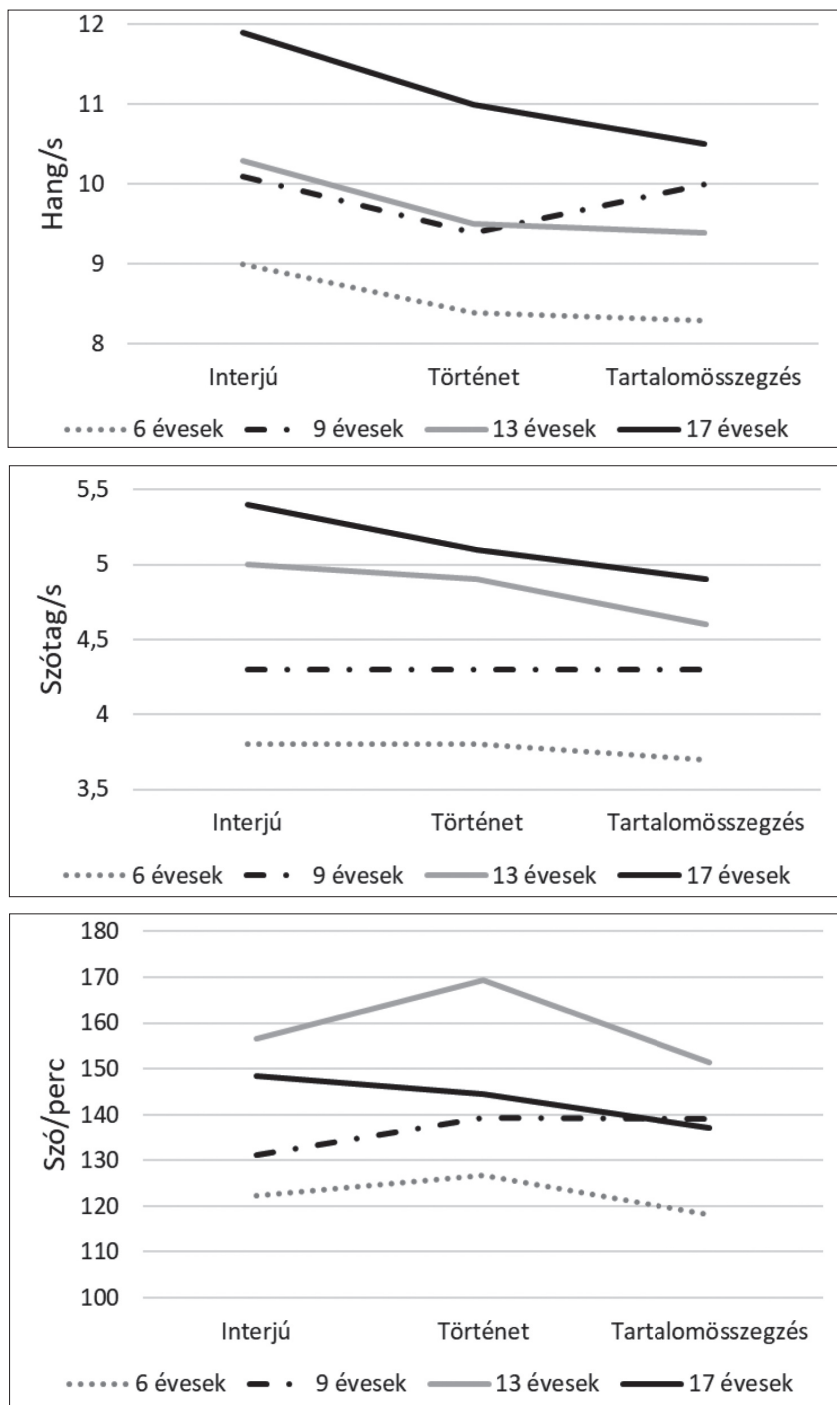
A 9 éveseknél szintén nem volt különbség a beszédtempóban a beszéd típusok között. Az artikulációs tempóban a 6 évesekhez hasonlóan náluk is csak a hang/s-ban mért értékek esetén volt szignifikáns az eltérés [$F(2, 38) = 9,916$; $p = 0,001$; $\eta^2 = 0,343$], a páronkénti összehasonlítás a történetmesélés és az interjú ($p = 0,005$), illetve a történetmesélés és a tartalomösszegzés ($p = 0,001$) között mutatott szignifikáns különbséget.

A 13 éveseknél a statisztikai próba szignifikáns különbséget mutatott mind a beszédtempóban, mind az artikulációs tempóban a hang/s-os és a szótag/s-os érték esetén, míg a szó/percben egyik tempóértéket tekintve sem volt szignifikáns az eltérés [beszédtempó hang/s: $F(2, 38) = 6,692$; $p = 0,005$; $\eta^2 = 0,260$; szótag/s: $F(2, 38) = 4,942$; $p = 0,015$; $\eta^2 = 0,206$; artikulációs tempó hang/s: $F(2, 38) = 12,941$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,405$; szótag/s: $F(2, 38) = 4,978$; $p = 0,012$; $\eta^2 = 0,208$]. A páronkénti összehasonlítás szerint a beszédtempóban az interjú és a tartalomösszegzés között volt szignifikáns a különbség mindkét mértékegység szerint (hang/s: $p = 0,004$; szótag/s: $p = 0,007$). Az artikulációs tempóban a hang/s-os érték szerint az interjú és a történetmesélés ($p = 0,011$), illetve az interjú és a tartalomösszegzés ($p < 0,001$) között, míg a szótag/s-os érték szerint az interjú és a tartalomösszegzés ($p = 0,015$) között volt statisztikailag kimutatható eltérés.

A 17 éveseknél mindhárom mértékegység szerint szignifikáns különbség volt a beszédtempóban a beszéd típusok között, míg az artikulációs tempóban csak a hang/s-ban és a szótag/s-ban mért értékek esetén [beszédtempó hang/s: $F(2, 38) = 12,192$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,391$; szótag/s: $F(2, 38) = 10,803$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,362$; szó/perc: $F(2, 38) = 6,141$; $p = 0,006$; $\eta^2 = 0,244$; artikulációs tempó hang/s: $F(2, 38) = 15,852$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,455$; szótag/s: $F(2, 38) = 16,286$; $p < 0,001$; $\eta^2 = 0,462$]. A páronkénti összehasonlítás szerint a beszédtempóban az interjú és a tartalomösszegzés között szignifikáns volt a különbség mindhárom mértékegység szerint (hang/s: $p < 0,001$; szótag/s: $p < 0,001$; szó/perc: $p = 0,012$). Emellett szignifikáns volt a különbség a hang/s-os értékekben az interjú és a történetmesélés között ($p = 0,027$), a szótag/s-os értékekben pedig a történetmesélés és a tartalomösszegzés között ($p = 0,049$). Az artikulációs tempóban a hang/s-os érték szerint az interjú és a történetmesélés ($p = 0,007$), illetve az interjú és a tartalomösszegzés ($p < 0,001$) között, míg a szótag/s-os érték szerint az interjú és a tartalomösszegzés ($p < 0,001$), valamint a történetmesélés és a tartalomösszegzés ($p = 0,034$) között volt statisztikailag kimutatható eltérés.

1. ábra. A beszédtempó átlagos értékei az egyes beszéd típusokban az életkor függvényében

2. ábra. Az artikulációs tempó átlagos értékei az egyes beszéd típusokban az életkor függvényében

4. Következtetések

Kutatásunkban 6, 9, 13 és 17 éves gyermekek és kamaszok beszédének temporális sajátosságait elemeztük háromféle beszédhelyzetben: interjúban, képsor alapján való történetmondáskor és egy hallott szöveg tartalmának összegzésekor. Azt feltételeztük, hogy a felnőttekhez hasonlóan az életkor és a beszédtempó is hatással lesz a beszédtempóra és az artikulációs tempóra. A vizsgálatunk egy másik fontos eleme volt, hogy a tempóértékeket háromféleképpen számítottuk ki: hang/s-ban, szótag/s-ban és szó/percben.

Az első hipotézisünk, amely szerint az életkor hatással lesz mindegyik beszédtempó típus beszédtempójára és artikulációs tempójára, méghozzá úgy, hogy minél idősebbek a beszélők, annál gyorsabb lesz a tempó, csak részben igazolódott. Egyrészt valóban a legfiatalabb beszélők beszéltek átlagosan a leglassabban mindegyik beszédtempó típusban és mértékegység szerint, másrészt viszont nem igazolódott, hogy a legidősebb csoport tempóértékei lennének minden beszédtempó típusban és mértékegység esetén a leggyorsabbak. A statisztikai elemzés még a 6 évesek és a 17 évesek között sem igazolt mindegyik beszédtempó típus és mértékegység esetén szignifikáns különbséget a tempóértékekben. Általánosságban azonban elmondható, hogy a 6 és 9 évesek tempói, illetve a 13 és 17 évesek tempói hasonlítottak egymáshoz a legjobban.

A második hipotézis a beszédtempó típus hatására vonatkozott, miszerint a tempóértékeket különbözőképpen befolyásolják a beszédtempó típusok a kisebb gyermekeknél és a kamaszoknál. Ez a hipotézisünk is csak részben igazolódott, függött az életkortól és a tempószámítás mértékegységétől is. A szó/perces értékben például egyáltalán nem volt szignifikáns különbség a beszédtempó típusok között egyik tempóértékben sem a 6, a 9 és a 13 éveseknél és a 17 évesek artikulációs tempójában sem. Ugyanakkor a hang/s-os értékben mindegyik életkorban szignifikáns eltérést mutattak a beszédtempó típusok az artikulációs tempót tekintve. A legtöbb különbség az interjú és a tartalomösszegzés között volt, ennek a háttérben a két feladat nehézsége közötti eltérés állhat. A tempóértékeket és a mértékegységeket együttesen tekintve megállapítható, hogy a kisebb gyermekeknél még nem vagy csak kismértékben meghatározó a beszédtempó típus a beszéd- és az artikulációs tempó tekintetében. Ez inkább 13 éves kor körül lesz befolyásoló tényező. Úgy tűnik, hogy a nagyobb kamaszoknak a felnőttekhez hasonlóan könnyedén ment a saját életükről való mesélés, ugyanakkor nehézséget okozott számukra a hallott szöveg visszamondása. Elképzelhető, hogy ez utóbbinak az oka az volt, hogy szerettek volna jobban megfelelni a feladatnak, vagy kevésbé volt ismerős számukra a feladat. A gyermekek ezzel ellentétben hasonlóan folyamatosan és nagyjából azonos tempóban mondták vissza a szöveget, mint ahogyan magukról meséltek. Az eredmények azzal magyarázhatók, hogy a gyermekek számára a mesehallgatás és a történetmesélés ismerős, mindennapos dolog, ugyanakkor ismeretlen szituáció egy (szinte idegen) felnőttnek mesélni a mindennapjaikról. A képsorozat és a hallott mese felidézése nagy segítséget nyújtott a komplex, hosszabb összefüggő beszéd létrehozásához.

Végezetül adataink nagyon fontos módszertani kérdésre hívják fel a figyelmet – a harmadik hipotézisünket is ezzel kapcsolatban fogalmaztuk meg. Nem mindegy

ugyanis, hogy milyen mértékegységet választunk a tempóméréshez: nagyon különböző eredményekhez és következtetésekhez juthatunk általuk. Amíg az egyik mértékegységben kapott adatok között szignifikáns különbséget mértünk, mások között nem volt statisztikai eltérés sem az életkorok, sem a beszéd típusok tekintetében. Úgy tűnik ez nyelvspecifikus jellemző is, mert amíg Amir és Grinfeld (2016) például a héberre vonatkozóan azt találta, hogy a hang/s és a szótag/s nagyon hasonló eredményeket mutat, addig a jelen vizsgálat adatai alapján ez nem jelenthető ki. Azt, hogy miért vannak ekkora különbségek a háromféle mértékegységben, nyelvi és artikulációs okokkal is magyarázhatjuk. Egyrészt befolyásoló lehet az adott beszédhelyzetben használt szavak hossza, szótagszáma stb. (bár ezek feltehetően hasonlóan egyenlítődnék ki mindegyik életkorban egy bizonyos szöveghossz után), másrészt az artikuláció pontossága (hány hangot ejt ki a beszélő valójában egy szótagból, milyen pontosan, milyen időtartamban valósítja meg az egyes hangokat, szótagokat, hogyan érvényesíti a koartikulációs szabályokat és a rövidülési tendenciákat stb.) is. Ezen tényezők további vizsgálatokat igényelnek. Összességében azonban fontos hangsúlyozni, hogy a mértékegység gondos megválasztása elengedhetetlen a különböző kutatási célokhoz megfelelően.

A vizsgálatunknak több korlátja is van. Egyrészt bár 80 gyermek beszédének vizsgálata nagy adatközlői számnak számít a fonetikai szakirodalomban, további gyermekek bevonásával pontosabb, általánosíthatóbb következtetésekre lehetne jutni. Másrészt érdemes lenne további paraméterek mentén is vizsgálni a beszéd típus hatását a gyermekek beszédére. Mindezek ellenére eredményeink újabb adalékokat szolgáltatnak az anyanyelv-elsajátítás különböző szakaszainak pontosabb megismeréséhez, a beszédtervezési stratégiák működésének feltérképezéséhez a különböző életkorokban, illetve a módszertan kiválasztásának kérdésére is felhívják a figyelmet.

SZAKIRODALOM

- Amir, Ofer – Grinfeld, Doreen 2011. Articulation rate in childhood and adolescence: Hebrew speakers. *Language and Speech* 54/2: 225–240. <https://doi.org/10.1177/0023830910397496>
- Andrews, Gavin – Ingham, Roger J. 1971. Stuttering: Considerations in the evaluation of treatment. *British Journal of Disorders of Communication* 6/2: 427–9.
- Aoyama, Katsura – Akbari, Christina – Flege, James E. 2016. Prosodic characteristics of American English in school-age children. In: Barnes, Jon – Brugos, Alejna – Shattuck-Hufnagel, Stefanie – Veilleux, Nanette (eds.): *Proceedings of Speech Prosody*. Boston, 572–6. <https://doi.org/10.21437/SpeechProsody.2016-117>
- Ausmann Anita 2016. *Magyar gyermekek magánhangzóinak akusztikai-fonetikai jellemzői*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Balázs Boglárka – Bóna Judit 2016. Életkori sajátosságok a beszédképzésben és a beszédfeldolgozásban. In: Bóna Judit (szerk.): *Fonetikai olvasókönyv*. ELTE BTK Fonetikai Tanácsék, Budapest, 7–19.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2008. Praat: doing phonetics by computer (Version 5.0.1). http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html. (Letöltés ideje: 2021. január 21.)
- Bóna Judit 2009. *A gyors beszéd: Produkciós és percepciós sajátosságok*. Lexika Kiadó, Budapest.

- Bóna Judit 2015. Különböző beszéd típusok temporális sajátosságai az életkor és a nem függvényében. *Magyar Nyelvőr* 139: 201–13.
- Bóna Judit 2017. GABI – Gyermekegyetemi beszédadatbázis a kutatásban. In: Bóna, Judit (szerk.) *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 35–50.
- Chon, HeeCheong – Sawyer, Jean – Ambrose, Nicoline G. 2012. Differences of articulation rate and utterance length in fluent and disfluent utterances of preschool children who stutter. *Journal of Communication Disorders* 45/6: 455–67. <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2012.08.003>
- Deputy, Paul N. – Nakasone, Hirotaka – Tosi, Oscar 1982. Analysis of pauses occurring in the speech of children with consistent misarticulations. *Journal of Communication Disorders* 15/1: 43–54. [https://doi.org/10.1016/0021-9924\(82\)90043-0](https://doi.org/10.1016/0021-9924(82)90043-0)
- Flipsen, Peter, Jr. 2002. Longitudinal changes in articulation rate and phonetic phrase length in children with speech delay. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 45/1: 100–10. [https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2002/008\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2002/008))
- Flipsen, P., Jr. 2006. Syllables per word in typical and delayed speech acquisition. *Clinical Linguistics and Phonetics* 20/4: 293–301. <https://doi.org/10.1080/02699200400024855>
- Gósy Mária 1997. A magyar beszéd tempója és a beszéd megértés. *Magyar Nyelvőr* 121: 129–39.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gyarmathy Dorottya – Horváth Viktória 2019. Characteristics of silent pauses in the spontaneous speech of kindergarten and primary school children. In: Bányi Szilvia (szerk.): *A nyelv – tanítás, tanulás, reprezentáció, feldolgozás. Pszicholingvisztikai tanulmányok* 6. *Language – teaching, learning, representation, processing. Studies in Psycholinguistics* 6. Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar, Veszprém, 190–208.
- Hall, Kelly D. – Amir, Ofer – Yairi, Ehud 1999. A longitudinal investigation of speaking rate in preschool children who stutter. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 42/6: 1367–77. <https://doi.org/10.1044/jslhr.4206.1367>
- Henry, Lucy A. 1994. The relationship between speech rate and memory span in children. *International Journal of Behavioral Development* 17/1: 37–56. <https://doi.org/10.1177/016502549401700103>
- Horváth Viktória 2013. Temporális szerveződés kilencéves gyermekek spontán beszédében. *Beszéd kutatás* 21: 144–59.
- Horváth Viktória 2016. Kisiskolás gyermekek spontán beszédének jellemzői. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 16/1. doi:<http://dx.doi.org/10.18460/ANY.2016.1.002>
- Jacewicz, Ewa – Fox, Robert Allen – Wei, Lai 2010. Between-speaker and within-speaker variation in speech tempo of American English. *The Journal of the Acoustical Society of America* 128/2: 839–50. <https://doi.org/10.1121/1.3459842>
- Johnson, Wendell – Darley, Frederic L. – Priestersbach, Duane C. 1963. *Diagnostic methods in speech pathology*. Harper and Row, New York.
- Juncos-Rabadán, Onésimo–Pereiro, Arturo X. 2000. Telling stories in the elderly. Influence of attentional and working memory processes (preliminary study). *Psycholinguistics on the threshold of the year*: 155–9.
- Krepsz Valéria 2016. Fonetikai hasonlóságok és különbségek a beszéd típusokban. In: Bóna Judit (szerk.): *Fonetikai olvasókönyv*. ELTE BTK Fonetikai Tanszék, Budapest, 175–88.
- Lackó, Mária 1991. The interrelation of articulation rate and pauses in children’s speech. In: Gósy, Mária (ed.): *Temporal Factors in Speech. A collection of papers*. HAS Research Institute for Linguistics, Budapest, 139–51.
- Laczó Mária 2009. Középiskolai tanulók spontán beszédének temporális jellegzetességei. *Magyar Nyelvőr* 133: 447–67.

- Markó Alexandra 2005. A temporális szerkezet jellegzetességei eltérő kommunikációs helyzetekben. *Beszédkutatás* 13: 63–77.
- Markó Alexandra 2014. A beszéd temporális szerkezete a beszédmód és a beszédhelyzet függvényében. In: Bátyi Szilvia – Navracsics Judit – Vigh-Szabó Melinda (szerk.): *Nyelvelsajátítási-, nyelvtanulási- és beszédkutatások. Pszicholingvisztikai tanulmányok IV.* Gondolat Kiadó–Pannon Egyetem MFTK, Budapest–Veszprém, 33–45.
- Neuberger Tilda 2014. *A spontán beszéd sajátosságai gyermekkorban. Beszéd – Kutatás – Alkalmazás* 4. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Nip, Ignatius S. B.–Green, Jordan R. 2013. Increases in cognitive and linguistic processing primarily account for increases in speaking rate with age. *Child Development* 84/4: 1324–37. <https://doi.org/10.1111/cdev.12052>
- Redford, Melissa A. 2015. The acquisition of temporal patterns. In: Redford, Melissa (ed.): *The handbook of speech production*. John Wiley & Sons, Hoboken, NJ., 379–403. <https://doi.org/10.1002/9781118584156.ch17>
- Roodenrys, Steven – Hulme, Charles – Brown, Gordon 1993. The development of short-term memory span: Separable effects of speech rate and long-term memory. *Journal of Experimental Child Psychology* 56/3: 431–42. <https://doi.org/10.1006/jecp.1993.1043>
- Ryan, Bruce P. 1992. Articulation, language, rate, and fluency characteristics of stuttering and nonstuttering preschool children. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 35/2: 333–42. <https://doi.org/10.1044/jshr.3502.333>
- St. Louis, Kenneth O. – Schulte, Katrin 2011. Defining cluttering: the lowest common denominator. In: Ward, David–Scott, Kathleen Scaler (eds.): *Cluttering. A handbook of research, intervention and education*. Psychology Press, Hove–New York, 233–53.
- Tumanova, Victoria – Zebrowski, Patricia M. – Throneburg, Rebecca N. – Kayikci, Mavis E. Kulak 2011. Articulation rate and its relationship to disfluency type, duration, and temperament in preschool children who stutter. *Journal of Communication Disorders* 44/1: 116–29. <https://doi.org/10.1016/j.jcomdis.2010.09.001>
- Vakula Tímea 2020. *A beszédprodukción és a beszédpercepción fejlődése 5–7 éves korban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Vakula Tímea – Krepisz Valéria 2018. Egyéni sajátosságok vizsgálata a spontán beszéd temporális szerkezetében. In: Magyar Sára – Bartha Krisztina (szerk.): *Nyelv – nyelvközösség – közösségi perspektíva*. Partium Kiadó, Nagyvárad, 45–58.
- Váradi Viola 2010. A felolvasás és a spontán beszéd temporális sajátosságainak összehasonlítása. *Beszédkutatás* 18: 100–9.
- Váradi Viola 2011. A felolvasás és a spontán beszéd összetetésének pedagógiai vonatkozásai. *Anyanyelv-pedagógia* 4/4. <http://www.anyp.hu/cikkek.php?id=343>. (Letöltés ideje: 2021. január 21.)
- Vorperian, Houry K. – Kent, Ray D. 2007. Vowel acoustic space development in children: a synthesis of acoustic and anatomic data. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 50/6: 1510–45. [https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2007/104\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2007/104))
- Walker, Jean F. – Archibald, Lisa M. 2006. Articulation rate in preschool children: a 3-year longitudinal study. *International Journal of Language & Communication Disorders* 41/5: 541–565. <https://doi.org/10.1080/10428190500343043>

Bóna Judit
egyetemi docens

ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti
és Fonetikai Tanszék
<https://orcid.org/0000-0003-2369-1636>

Váradi Viola
nyelvész

ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti
és Fonetikai Tanszék
<https://orcid.org/0000-0001-7984-1387>

SUMMARY

Speech rate and articulation rate in the speech of children and adolescents depending on speech tasks and units of measurement

Bóna, Judit – Váradi, Viola

The study examines speech rate and articulation rate in 6-, 9-, 13-, and 17-year-old speakers in three types of tasks (interview, storytelling based on a series of pictures, and summarizing the content of a heard text). The tempo values are presented and compared in several ways: sound/s, syllable/s, and word/minute. Results show that although age has an effect on speech and articulation rate, its effect is not present in all speech tasks and for all tempo values. The effect of speech tasks on tempo values was significant from the age of 13 on. However, it is also important which unit the tempo values are given in: they can lead to quite different results and therefore different conclusions. While we measured significant differences between the data obtained in one unit, there were no statistical differences across age groups or speech tasks in the other units. Our data enrich the knowledge related to first language acquisition with new results on the one hand, and draw attention to an important methodological issue, namely the importance of units of measurement, on the other hand.

Keywords: speech rate, articulation rate, speech task, units of measurement, children

A beszélőn belüli variabilitás alakulása a beszéd típus, a szövegbeli helyzet és az életkor mentén

1. Bevezetés

Az öregedő nyugati társadalmakban a kor észlelése és a kapcsolódó sztereotípiák megvitatása kulcsfontosságú tényezők, amelyek befolyásolják a nemzedékek közötti sikeres kommunikációt. A beszédben megjelenő időződés (legyen az bármely fiatal vagy idős korban) folyamatával kapcsolatos érdeklődés megjelenése egészen a '60-as évekhez vezethető vissza, amikor is Ptacek és Sander (1966) kísérleti eredményei szerint a lehallgatók 78%-ban helyesen meg tudták mondani, hogy a lejátszott magánhangzókat idős vagy fiatal beszélők produkálták-e. Az olvasás alapján történő megítélés esetében ez az arány 99%-os volt. Egy másik kutatás hasonló eredményekről számol be a produkció és a percepció oldalát egyidejűleg figyelembe véve: az artikulációs tempó az életkor előrehaladtával lassul, és a lassabb tempójú beszélőket idősebbnek ítélik meg, ez a tendencia azonban csak a felolvasásban volt kimutatható, a spontán beszédben nem találtak ilyen irányú összefüggést a tempó, a valódi és a becsült életkor között (Brückl–Sendlmeier 2003).

A humánlehallgatás jó teljesítménye számos kérdést vet fel arra vonatkozóan, hogy vajon hogyan (és) mely paraméterek mentén képesek meghatározni a beszélők

életkorát, mely akusztikai információkat használják fel a lehallgatók a beszélők kronológiai életkorának a megállapításához, és a becsült életkor milyen mértékben tér el a biológiai koruktól fiatal- és időskorban.

Kutatások szerint a prozódiai jellemzők (és azok változása) központi szerepet játszanak a kor megítélésében (Winker 2007). Az akusztikus jegyek alapján történő értékelést főként a következő fogalmakhoz kapcsolódóan írták le: kapcsolatot találtak az alapfrekvencia, a formánsértékek, a hangszalagok rezgésének modulációja, az intonáció, valamint a spektrális energiaeloszlás és az életkor között (Brückl 2007).

A legtöbbet vizsgált paraméter a közlés tempója. A tempó nemcsak az életkortól, hanem számos más tényezőtől függ, egy szövegen belül is változó a temporalitás. Az artikulációs tempó kisebb egységeken belüli alakulását vizsgálták egy másik kutatásban (Dankovičová 1999), amelyben kimutatták, hogy az intonációs frázisokon belül (tehát olyan beszédrészen, amelyek hanglejtésük és hangsúlyozásuk alapján egy egységet alkotnak) lassulás figyelhető meg az artikulációs tempóban. Kohári (2016) a felolvasást vizsgálva azt találta, hogy tagmondaton belül jellemzőbb a lassulás, de nagyobb egységre, így például teljes szövegre kiegyenlítődés jellemző. Gósy és munkatársai (2011) a spontán beszéd temporális alakulását vizsgálta a tematikus egységek mentén (új tematikus egység alatt azt értik, amikor az interjúvezető témát vált). Eredményeik szerint a tematikus egységek rövidülnek a narratívák végéhez közeledve, a tempóban azonban nem találtak tendenciaszerű változást.

Az időzítést a beszéd típus is meghatározza: több kutatásban alátámasztották, hogy a felolvasás artikulációs tempója gyorsabb, mint a spontán beszédé (Raming 1983; Duchin–Mysak 1987; Olasz 2006; Bóna 2014). Vannak azonban ennek ellentmondó eredmények is. Jacewicz és munkatársai (2010) vizsgálatában a spontán beszéd bizonyult gyorsabbnak, míg például Kohári (2016) nem talált számottevő különbséget a két beszéd típusban. A tempón kívül a szünetezés is eltérő lehet, a spontán beszédben magasabb szünetarányt, gyakoribb szüneteket és ebből adódóan rövidebb beszédszakaszokat mértek az olvasáshoz képest (vö. pl. Walker 1988; Váradi 2010; Bóna 2013). A beszédritmusban szintén találtak eltérést a két beszéd típus között: Kohári (2016) eredményei szerint a magánhangzós és a mássalhangzós szakaszok időtartamának variabilitása nagyobb a spontán beszédben, mint a felolvasásban. Ezek a kutatások több korosztály beszédének sajátosságait foglalják össze, és jutnak arra a következtetésre, hogy minden korosztályban különbség mutatkozik a beszéd típusok temporális jellemzőit illetően.

Az artikuláció sebessége tekintetében több tanulmány is kimutatta, hogy az idősek lassabban beszélnek, mint a fiatalabbak (Oyer–Deal 1985; Smith et al. 1987; Brown et al. 1989; Zellner–Keller 2006; Yuan et al. 2006). Smith és társai (1987) 10 fiatal és 10 idős beszélő normál és gyorsított tempóban történő szó- és mondatvisszamondása alapján azt találta, hogy az idősek 20–25%-kal lassabb produkcióra voltak képesek, mint a fiatalok. A lassulást számos tényezővel magyarázzák, beleértve a hosszabb szótagidőtartamot és a hosszabb szünetet is a fiatalabb beszélők produkciójához viszonyítva. A növekvő számú és időtartamú szünet kapcsolódik az időskort jellemző fiziológiai változásokhoz, amelyekkel mind a produkció megváltozását, mind a kognitív eltéréseket magyarázzák a fiatalabb beszélőkhöz viszonyít-

va, például a diskurzustervezésben (Linville 2001). Emellett az idősebb beszélőknél a nagyobb számú szünet megjelenése csökkentheti a beszédszakaszok időtartamát (beszédszakasz alatt értjük azon beszédegységeket, amelyeket két néma vagy kitöltött szünet határol), amelyet a tüdőszövet csökkent rugalmassága magyaráz (Linville 1996). A lassabb artikulációs tempó adódhat a változó gégefunkciókból, a szájizmok és az ajkak csökkenő aktivitásából is (Linville 2001).

Más tanulmányok eredményei azonban mindennek ellentmondó eredményekre jutottak: néhány vizsgálat nem talál összefüggést az életkor növekedése és az artikulációs tempó csökkenése között (pl. Hoit et al. 1994 – 80 fő vizsgálata alapján, akik 20–30, 40–50, 60–70 és 80+ évesek voltak, Linville 2000 – 80 fő alapján, akik közül negyvenen 19 és 24 év közötti beszélők és negyvenen 62 és 79 év közötti beszélők voltak). A LangAge korpusz alapján, ahol 48 férfi és női beszélő (70 év felettiek) hanganyagát elemezték, a beszédszakasz időtartama negatívan korrelált a beszélők korával, miközben a szünetek és az életkor között nem volt szignifikáns összefüggés (Gesternberg 2011). Más kutatások szerint az idősebbek artikulációs tempójára nagyobb fokú variabilitás jellemző, mint a fiatalokéra, így nem vonható le egységes következtetés a beszélők produkciójára vonatkoztatva csupán azok életkora alapján (Linville 2001).

A korábbi kutatások keresztmetszeti módszertant alkalmaztak, azaz különböző életkorú csoportok eredményeinek összevetése alapján vizsgálták az életkor hatását. Ezzel szemben a longitudinális módszertannal dolgozó kutatások száma alacsony, és ezek legtöbbször csupán kevés adatközlő bevonásával készültek, és rövid időtartamot ölelnek fel (vö. pl. Brückl 2007). Ennek oka elsősorban a módszertani nehézségekben keresendő: az adatgyűjtés, az azonos felvételi körülmények megteremtése összetett módszertani feladat, ahogyan az adatközlők hosszabb idő után történő felkutatása is. Emellett azonban számos előnnyel is rendelkezik ez az eljárás: például segítségével kiszűrhető a kohorteffektus; a keresztmetszeti vizsgálatok esetében felmerülő, az eltérő életpályák sajátosságaiból adódó különbségek nehezíthetik az összevetést, így például az eltérő biológiai hajlam vagy a különböző kórtörténetek. Ezen eljárás segítségével könnyebb kezelni azt a heterogenitást, amelynek hatását kimutatták a prozódiai sajátosságok területén: az öregedéskutatásban az egyik legmeghatározóbb eredmény az extrém egyéni variáció (Ringel–Chodzko–Zajko 1987).

A temporális sajátosságok és az életkor közti összefüggést általában gyermekkorban vagy patológiás esetekben vizsgálják longitudinális módszertan segítségével, és csupán néhány esetben kutatták korábban egészséges felnőtt beszélők esetében. Gesternberg és munkatársai az életkorhoz kapcsolódó lassulás fogalmát vizsgálták idős (70–80 éves) felnőtt német és francia beszélők alapján, az artikulációs tempó különböző prozodikus paramétereinek, a beszédszakaszok időtartamának és a szünetek közötti összetett kölcsönhatásnak az összefüggésében közel 10 éves különbséggel. Az eredmények elsődleges eredménye az, hogy nagyon jelentős egyéni eltérések rajzolódtak ki az életkor előrehaladtával minden vizsgált tényezőben, így az artikulációs tempóban, a beszédszakaszok időtartamában és a beszédszakaszonkénti szótagszámban is; egyénenként eltérő módon egyaránt kimutatható volt növekedés és csökkenés. Emellett részben nyelvspecifikus sajátosságokat igazoltak: a franciák esetében a tem-

pó inkább növekedett, míg a németeknél inkább lassult. Az eredmények magyarázata részben csatlakozik a nemzetközi trendekéhez: a temporális sajátosságokat magyarázza a kardiovaszkuláris rendszer változása, ami együtt jár a rövidebb légzési idővel és a kisebb tüdőkapacitással, noha fiziológiás változások mellett az egyéni életvitel (pl. dohányzás, hangi terhelés) is nagyon jelentős hatással bír.

Shum (2008) szakdolgozatában érintőlegesen kitért II. Erzsébet király artikulációs tempójának változására a Christmas Broadcast alapján. Noha a leírás nem szolgál részletes leírással a vizsgálat módszertanáról és eredményeiről, a közölt ábra alapján leolvasható, hogy a királynő artikulációs tempója fokozatosan nőtt 20 és kb. 55 éves kora között, majd ezt követően tendenciális csökkenés volt megfigyelhető a 80-as éveinek végéig.

Egy másik kutatás (Quené 2013) Beatrix királynő beszédének temporális sajátosságait vizsgálta longitudinális módszertannal az 1980 és 2012 között rögzített „Troonrede”-ei („trónbeszédei”) alapján (a királynő életkora ebben az időintervallumban 42 és 74 év közé esett, összesen 9 felvételt elemeztek). Az eredmények kevéssé támasztották alá az életkorral összefüggő lassulást: noha a tempóértékek kismértékben csökkennek az első néhány évtizedben, az utóbbi időszakban ezzel ellentétesen gyorsulás volt megfigyelhető. Tempóváltozás a beszédeken belül is megfigyelhető volt: míg a korábbi felvételeket (1980 és 1996 között) a lassabb-gyorsabb-lassabb mintázat, a későbbi felvételeket (1996 és 2012 között) fokozatos gyorsulás jellemezte.

A korábbi kutatások legtöbbször az idősebb korosztály beszélőit érintették, egészséges, fiatal beszélőknél továbbra is kevés információval rendelkezünk az életkor előrehaladtával bekövetkező változásokról. A jelen kutatásban azt vizsgáljuk, hogy mintegy 10 év elteltével (az első felvétel esetén 19 és 40 év közöttiek az adatközlők, a 2. felvétel esetén életkoruk 29 és 50 év közé esik) miként változnak a beszéd egyes időzítési sajátosságai két különböző beszéd típusban (spontán beszédben és olvasott szövegben). Hipotéziseink szerint különbségek mutatkoznak meg a) az artikulációs tempóban és b) a szünetezésben (szünetarány és gyakoriság) egészséges felnőtt férfiak közlései alapján. 1. az egyes beszéd típusok szerint: az olvasott szöveg esetében i) gyorsabb artikulációs tempót és ii) nagyobb arányú és gyakoriságú szüneteket várunk. 2. A felvételek között eltelt idő szerint i) lassulást várunk a tempóban 10 év elteltével, valamint ii) nagyobb arányú, gyakoribb szüneteket. Illetve 3. hipotézisként az egyes felvételeken belül szintén i) lassulást és ii) gyakoribb szüneteket feltételeztünk.

2. Kísérleti személyek, anyag és módszer

A jelen kutatásban 13 egészséges, fiatal felnőtt férfi beszélő felvételét elemeztük. A korábbi felvételeket (a továbbiakban 1. felvétel) a BEA spontánbeszéd-adatbázisból választottuk ki (a rögzítés körülményei és a felvételek jellemzőiről: Neuberger et al. 2014), az adatközlők életkora 19 és 40 év közé esett (átlag: 27 év, SD: 5 év). A mintegy 10 évvel későbbi felvételeket (a továbbiakban 2. felvétel) egy longitudinális adatbázisból választottuk ki (a rögzítés körülményei és a felvételek jellemzőiről:

Grácz et al. 2020), az adatközlők életkora 29 és 50 év közé esett (átlag: 38 év, SD: 5 év). Az adatközlők magyar anyanyelvűek voltak, és nem volt hallási vagy beszéd-zavaruk.

Mindkét adatbázisból két beszéd típus felvételeit elemeztük: spontán beszédet és olvasott szöveget. A spontán beszéd részen a kísérletvezető az adatközlőt a munkájáról, a hobbjáról, a családjáról és egyéb szabadidős tevékenységeiről kérdezte. Ez a felvételi egység kvázimonologikus, mivel a kísérletvezető nagyrészt olyan céllal szólal meg, hogy kérdésekkel, hozzászólásokkal segítse az adatközlő folyamatos beszédét. Az olvasott szövegrészen az adatközlő feladata egy ismeretterjesztő szöveg felolvasása volt. Az adatközlőnek lehetősége volt a szöveget átolvasni a hangos felolvasás előtt.

A felvételeket beszéd szakasz szinten manuálisan jegyeztük le a Praat szoftver segítségével (Boersma–Weenink 2019). Beszéd szakasz alatt azt a beszédegységet értjük, amelyet két bármilyen szünet – néma vagy kitöltött – határol. A zöngétlen zárhanggal kezdődő beszéd szakaszok esetében minden esetben 30 ms-ot számoltunk zárszakasznak. A beszéd anyagot szintén a Praat szoftverrel elemeztük (Boersma–Weenink 2019) a következő módon: az artikulációs tempót egy erre a célra létrehozott szkripttel számítottuk ki az egyes beszéd szakaszokra, szótag/s-ban kifejezve. A szünetezési sajátosságokat a szünetek időtartamarányának és gyakoriságának vizsgálatával elemeztük, ezeket a mérőszámokat szintén egy Praat szkript segítségével nyertük ki. Az egyes felvételeken belüli esetleges temporális mintázatok elemzésére a felvételeket egy Praat szkripttel öt egyenlő időtartamú részre bontottuk (a továbbiakban 20%-onként felosztott részek), majd a szkript segítségével hozzárendeltük az adott részekhez az azokban lévő beszéd szakaszok artikulációs tempóit. Az adott részek időzítési sajátosságainak pontosabb összevetése céljából az artikulációstempó értékeket normalizáltuk (z-transzformáció: $Z = (X - \mu) / \sigma$, ahol jelen esetben Z a normalizált artikulációs tempó, X az aktuális artikulációs tempó, μ a mintában mért átlagos artikulációs tempó, σ pedig a mintában mért artikulációs tempó szórása) felvételeként (azaz beszélőnként + beszéd típusonkénti bontásban). Az időzítés lokális vizsgálatára egy másik felosztási módszert is alkalmaztunk: a beszélő teljes beszéd idejét felosztottuk félperces szakaszokra, majd mindegyik félperces szakaszra számoltunk egy artikulációstempó-értéket (egy Praat szkript segítségével).

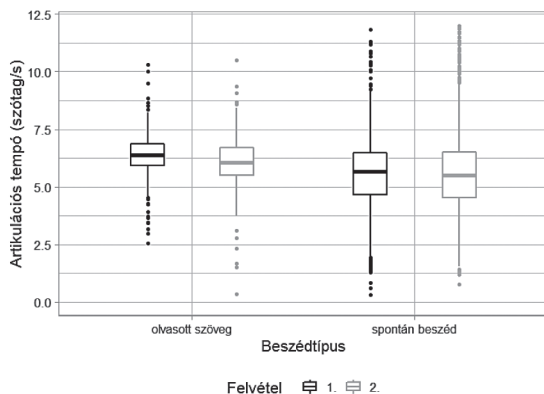
A szünetek időtartamarányát a beszélő teljes beszéd idejéhez viszonyítottuk ($t_{\text{SIL}} / (t_{\text{SIL}} + t_{\text{SZAKASZ}})$), ahol t_{SIL} a szünetek időtartamának összege, t_{SZAKASZ} pedig a beszéd szakaszok időtartamának összege). A szünetek gyakoriságát a teljes beszéd időre vetítve elemeztük ($n_{\text{SIL}} / (t_{\text{SIL}} + t_{\text{SZAKASZ}})$), ahol n_{SIL} a szünetek száma, t_{SIL} a szünetek időtartamának összege, t_{SZAKASZ} pedig a beszéd szakaszok időtartamának összege). (Azért tartottuk fontosnak a szünetarány mellett a gyakoriságot is vizsgálni, mert azonos szünetarány esetében is lehet eltérő a gyakoriság, például kevesebb, de hosszabb szünetek vagy több de rövidebb szünetek esetén a szünetarány hasonló lehet, a gyakoriság azonban a második esetben magasabb.) A szünetarány és a szünetek gyakoriságának alakulását a felvételek 20%-os bontásában is megnéztük, szintén egy Praat szkript segítségével nyertük ki az egyes, 20%-os részekhez tartozó szünetjellemzőket (tehát nem a teljes időtartamra vetített értékeket elemeztük, hanem a 20%-os részek beszéd idejére vetítve határoztuk meg az értékeket).

Az artikulációs tempó és a szünetek alakulását lineáris kevert modellekkel elemeztük az R programban (R Core Team 2018) az lme4 csomaggal (Bates et al. 2015), a p -értékeket Satterthwaite-approximáció segítségével nyertük ki (lmerTest csomag, ANOVA-függvény; Kuznetsova et al. 2017). Fix hatásokként (intercept) a felvétel időpontját (1. felvétel [BEA], 2. felvétel [Longi]), a beszédtypust [spontán beszéd vagy olvasott szöveg]) és a 20%-onként felosztott részeket adtuk meg, random hatásként pedig a beszélőket, a függő változók pedig az artikulációs tempó, a szünetarány és a szünetgyakoriság voltak. Minden paraméterre készítettünk egy random intercept és egy random slope modellt is (a beszélővel mint random faktorral, minden változóra), és a két modellt összehasonlítottuk (az lmerTest csomagban elérhető ANOVA-függvénnyel; Kuznetsova et al. 2017). A modellek között nem volt szignifikáns különbség, így a következőkben az alacsonyabb AIC-számot (Akaike 1973) adó random slope értékeit ismertetjük az eredményekben. A 20%-os bontásban szignifikáns különbség esetén a csoportokat Tukey post hoc teszttel hasonlítottuk össze.

3. Eredmények

3.1. Az artikulációs tempó alakulása

Az artikulációs tempó értékeinek alakulását elsőként globálisan mutatjuk be. Az 1. ábra a beszédtypusok és a felvételek időpontja szerinti artikulációs tempó értékeit ábrázolja.

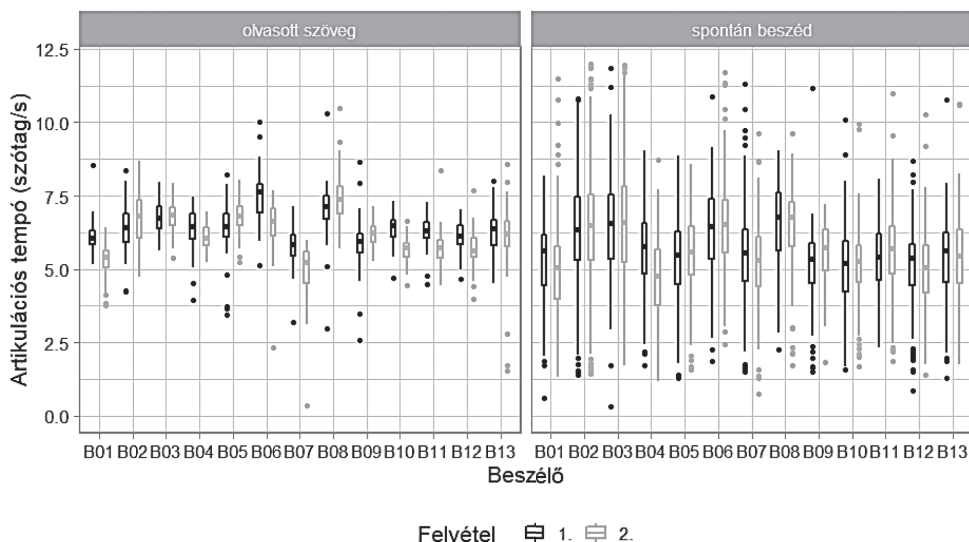
1. ábra. Az artikulációs tempó alakulása a beszédtypus és a felvétel időpontja szerint (medián és interkvartilis tartomány)

Különbség mutatkozott a két beszédtypus között az artikulációs tempóban: felolvasás esetén gyorsabban beszéltek az adatközlők (átlag: 6,24 szótag/s), mint a spontán beszéd esetében (átlag: 5,60 szótag/s). Ez a különbség a mediánértékekben is megmutatkozott (1. ábra). További eltérés volt megfigyelhető a két beszédtypusra jellemző varianciában, ahogy a grafikonokon is látható, hogy az interkvartilis tarto-

mányok a spontán beszédben nagyobbak voltak, mint az olvasott szöveg esetében. A varianciák közti különbségre utal az is, hogy a szórás csaknem 1 szótag/s-mal nagyobb a spontán beszéd esetén (SD: 1,83 szótag/s), mint az olvasott szövegben (SD: 0,97 szótag/s).

Az 1. ábra alapján elmondható továbbá, hogy a felvételek ideje (10 éves eltérés) alapján nincs olyan mértékű különbség az artikulációs tempók között, mint amit a beszéd típus szerint tapasztaltunk. A spontán beszéd esetén szinte teljes volt az átfedés az interkvartilis tartományok között (1. ábra), az átlagok között is kevesebb, mint 0,05 szótag/s különbség volt adathozható (átlag₁ = 5,59 szótag/s; SD₁ = 0,68 szótag/s; átlag₂ = 5,61 szótag/s; SD₂ = 1,91 szótag/s). Az olvasott szöveg esetében valamivel nagyobb különbséget tapasztaltunk a két felvétel értékei között, de az interkvartilis tartományok több mint fele ebben az esetben átfedés mutatkozott, illetve az átlagok közti különbség nem haladta meg a 0,3 szótag/s-ot, tehát elhanyagolhatónak mondható (átlag₁ = 6,39 szótag/s; SD₁ = 0,91 szótag/s; átlag₂ = 6,1 szótag/s; SD₂ = 1,01 szótag/s).

A 2. ábra a beszélőnkénti bontással árnyaltabb képet ad az artikulációs tempó alakulásáról.

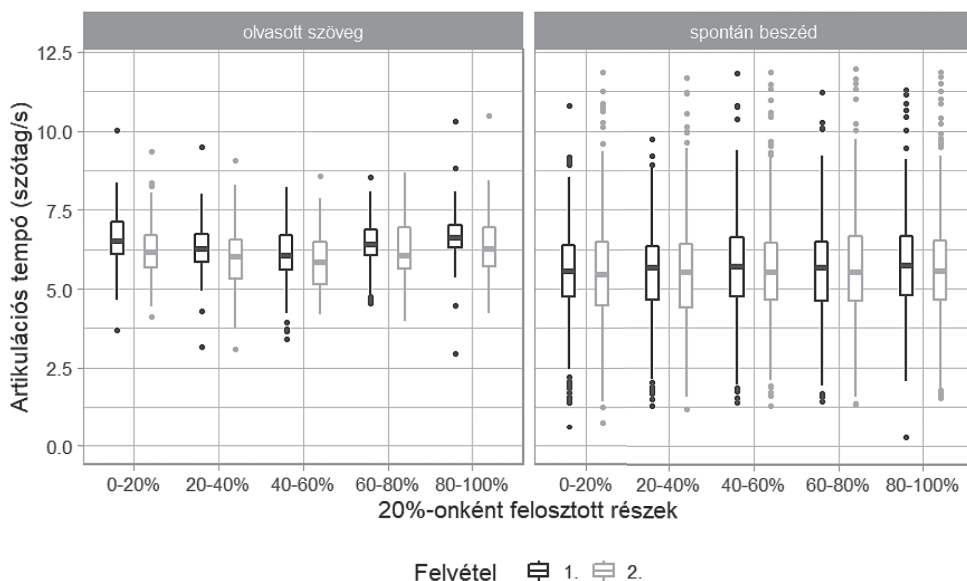
2. ábra. Az artikulációstempó-értékek a felvétel időpontja és a beszélők bontásában interjúban és olvasott szövegben (medián és interkvartilis tartomány)

A beszélőnkénti bontás rámutat arra, hogy a variancia nemcsak csoportszinten volt kisebb az olvasott szöveg esetében, hanem beszélőkön belül is minden esetben jelentősen kisebb volt a spontán beszédhez viszonyítva. A beszélők többségénél legalább kétszerese volt a spontán beszédben mért interkvartilis tartomány az olvasott szövegben mértnek. A beszélők többségénél (10 beszélő) megmutatkozott a fentebb említett tendencia, hogy a felolvasás tempója gyorsabb volt a spontán beszédéhez

képest. Három beszélő esetén a két beszédtypus átlagai közti különbség nem haladta meg a 0,2 szótag/s-ot, a különbség esetükben elhanyagolhatónak tekinthető.

A felvételek ideje alapján vannak beszélők, akiknél különböztek az artikulációs tempó értékei, mindkét irányban tapasztaltunk azonban eltéréseket, nem mutattak egységes tendenciát: az artikulációs tempó mediánjait összevetve megállapítható, hogy a spontán beszédben 5 beszélő értékei voltak alacsonyabbak, és 5 beszélő értékei voltak magasabbak a 2. felvételen az elsőhöz viszonyítva. Az 0,1 szótag/s-nál kisebb eltéréseket elhanyagolhatónak tekintettük, ez 3 beszélőt érintett. Az olvasott szöveg esetében 8 beszélő mediánértékei voltak alacsonyabbak, és 4 beszélő értékei voltak magasabbak a 2. felvételen az elsőhöz viszonyítva, illetve egy beszélőnél volt elhanyagolható a különbség a két felvétel között. A beszédtypusok közötti eltérés szignifikáns volt: $F(1, 6025) = 23,858$; $p < 0,001$.

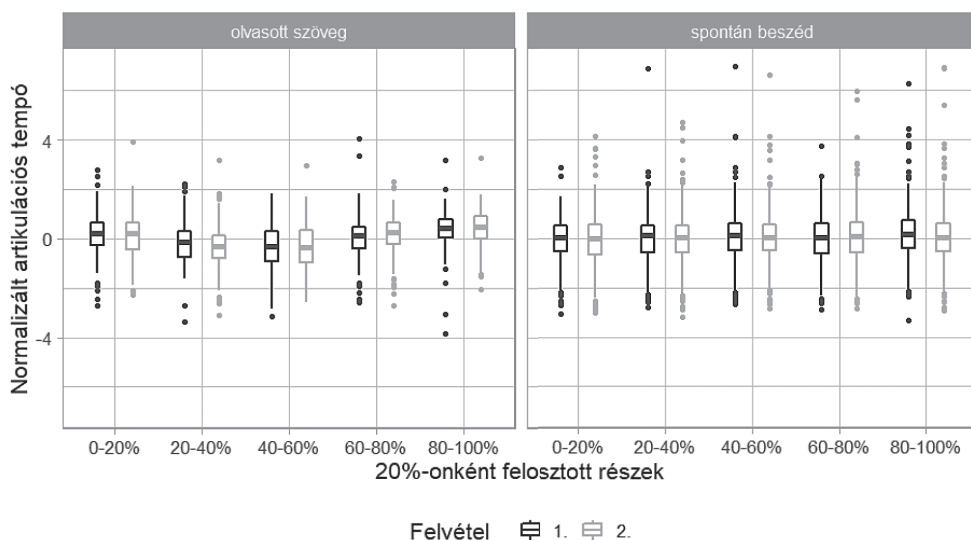
Ahogy a 3. ábrán is látható, nem mutatkozott jelentős különbség az artikulációs tempóban attól függően, hogy az adott beszédszakasz a közlés mely pontján helyezkedett el. A spontán beszéd esetében az interkvartilis tartományok nagyarányú átfedése is utal arra, hogy elhanyagolható az egyes részek közti tempókülönbség. Ezt támasztja alá az is, hogy az artikulációs tempó átlagértékei közti eltérések sem haladják meg a 0,3 szótag/s-os értéket. Az első felvétel spontán beszédének átlaga a 20%-os bontás szerinti 5 szakaszban 5,79 szótag/s (SD: 2,21 szótag/s), a másodikban pedig 5,80 szótag/s (SD: 2,13 szótag/s) volt, a különbség a legnagyobb és a legkisebb érték között pedig az első és a második esetben mindössze 0,36 szótag/s.

3. ábra. Az artikulációs tempó alakulása 20%-os bontásban (medián és interkvartilis tartomány)

Az olvasásban ugyanezek értékek eltérése már valamivel nagyobb volt, mint a spontán beszédben: mind az első, mind a második felolvasásában az első és az utolsó 20%-os szakasz artikulációs tempója bizonyult a legnagyobb (a legkisebb pedig a középső, 40–60%-os szakaszé). A különbség a legnagyobb és legkisebb érték között az első esetben 0,42 szótag/s, a második esetben 0,65 szótag/s volt. A statisztikai elemzés szerint a szakaszok száma szerint nem volt szignifikáns különbség az artikulációs tempóban a 20%-os bontás tekintetében.

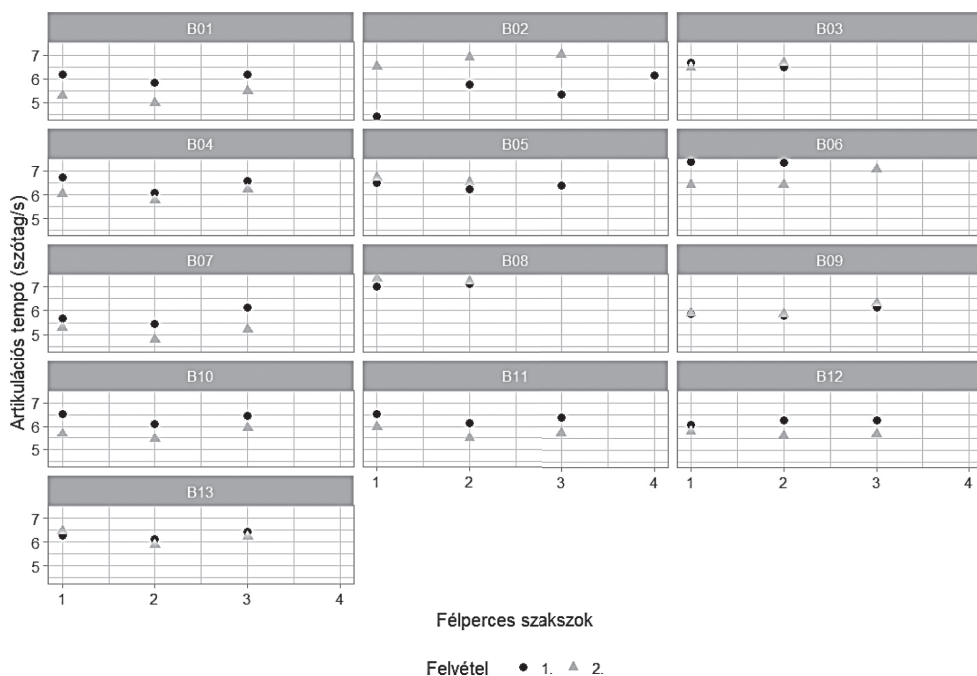
A pontosabb összevetéshez normalizáltuk z -transzformációval az artikulációs-tempó-értékeket. Az eredmények alátámasztották a korábban bemutatott tendenciákat, azaz, hogy 1) a spontán beszédben mért értékek elhanyagolható különbséget mutattak az egyes szakaszok között (az első felvétel esetében a legnagyobb és a legkisebb különbsége 0,06; a második esetében 0,05 volt), 2) az olvasásban a legnagyobb értékeket a felvétel elején és végén, a legkisebb értékeket a felvételek közepén mértük. Azonosítható tehát egy olyan tendencia, miszerint a felolvasás elején gyorsabban olvasnak az adatközlők, majd fokozatosan lassulnak, és a vége felé újra gyorsabban olvasnak (ez az 1. és 2. felvétel esetén is látható). A statisztikai elemzés azonban nem mutatott szignifikáns különbséget az egyes részek értékei között.

4. ábra. A normalizált artikulációs tempó alakulása 20%-os bontásban

A szövegek 20%-os bontása lehetővé teszi, hogy minden közlést azonos arányok szerint vessük össze, ám a felvételek közti időtartam-különbségeket elfedi, tehát ezen számítási móddal nem mutatkoznak meg a rövidebb és hosszabb felvételek között kirajzolódó esetleges különbségek. Ezen módszertani nehézség feloldásához a következőkben a közléseket 30 másodperces szakaszokra bontottuk fel (5. ábra). Az eredmények a következő tendenciákat tükrözik az olvasás vizsgálatá alapján:

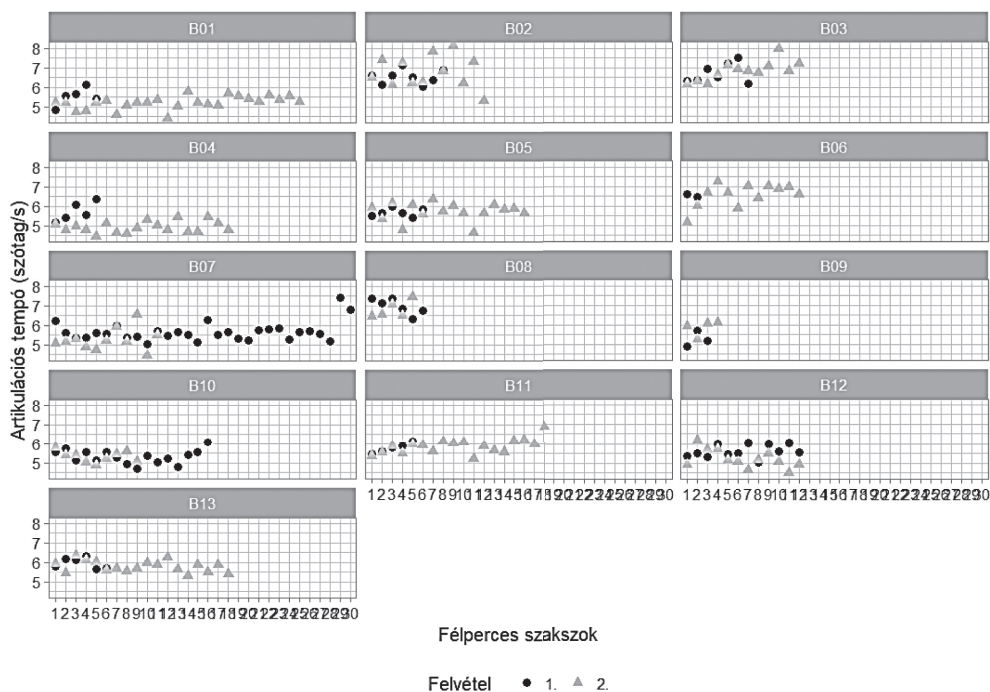
a legtöbb beszélő esetében vagy az első, vagy a második felvétel gyorsabb, ám ez a különbség szisztematikus, azaz minden félperces szakasz esetében alátámasztható, és nem csupán az átlagértékek különbsége tükrözi a két felvétel eltéréseit. Emellett látható, hogy az olvasási sebesség változása – noha egyénileg eltér, hogy melyik beszélő melyik szakaszon gyorsít vagy lassít – mindkét felvétel esetén tükrözi az egyéni tendenciákat, azaz a beszélő közel azonos sebességi mintázattal hangosította meg ugyanazt a szöveget 10 év különbséggel. A félperces bontást bemutató ábra (5. ábra) – a korábbiakhoz hasonlóan – jól tükrözi a jelentős individuális különbségeket és az adott beszélők sajátos, egyéni temporális jellemzőit. Az a tendencia, amit a 20%-os bontásban láttunk, hogy az adatközlők a felolvasásuk közepén lassabban olvasnak, a félperces bontásban is nyomon követhető a beszélők csaknem felénél. A többi adatközlőnél általában nem találunk jelentős különbséget az egyes részek tempóértékei között, illetve egy beszélőnél található csak másfajta tendencia (B02).

5. ábra. Félperces időintervallumokra számolt átlagos artikulációstempó-értékek az olvasott szövegekben (a számozás az egyes beszélőket jelöli)

A spontán beszéd értékeinek feldolgozása neheztett, ugyanis – ahogyan láthatjuk a szürke és fekete pontok kiterjedéséből és elhelyezkedéséből – jelentősen eltér a közlések hosszúsága az 1. és 2. felvételek között, valamint sokkal nagyobb variációt mutat a temporális mintázatokban is, mint az olvasás esetében (6. ábra). Az artikulációs tempó értékei jelentős átfedést mutattak a 10 év különbséggel rögzített felvé-

telek között a B04-es beszélő kivételével (akinek egyértelmű lassulás mutatható ki a vizsgált intervallum alatt) minden adatközlőnél. A félperces szakaszok között azonban szintén nem találtunk tendenciaszerű eltérést sem, ahogy az a 20%-os bontásban is látható volt.

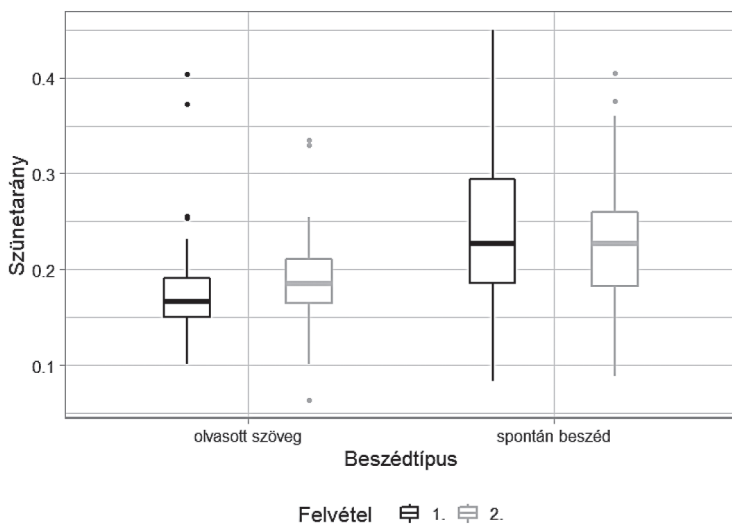

6. ábra. Félperces időintervallumokra számolt artikulációstempó-értékek a spontán beszédben (beszélőkre bontva)

3.2. A szünetek alakulása

A közlések temporális mintázatát meghatározza a közlésben tartott szünetek gyakorisága és időtartama. Amennyiben hosszabb és/vagy gyakoribb szünettartás jellemzi a megszólalást, úgy kevésbé tűnik fluensnek az adott közlés, míg rövidebb és/vagy ritkább szünettartással a folyamatosság benyomását kelti a beszélő. (Noha fontos megjegyezni, hogy a fluencia fogalma nem egységes, idegen és anyanyelven eltérő definíciók alkalmazhatók. A jelen esetben mi Lennon [1990] meghatározását alkalmazzuk, aki szerint ez egy, a hallgatóban kialakult benyomás a beszélőről, akinek a tervezési és produkciós folyamatai könnyedén és hatékonyan működnek.) Megvizsgáltuk, hogy hogyan változott az egyes beszélők megnyilatkozása a szünetezési mintázatok szempontjából 10 éves különbséggel az egyes beszéd típusok esetében (7. ábra).

A szünetek időtartamarányának az átlaga a spontán beszédben az 1. felvétel alkalmával 0,24 (SD: 0,06), a 2. felvétel alkalmával pedig 0,23 (SD: 0,06) volt. Az olva-

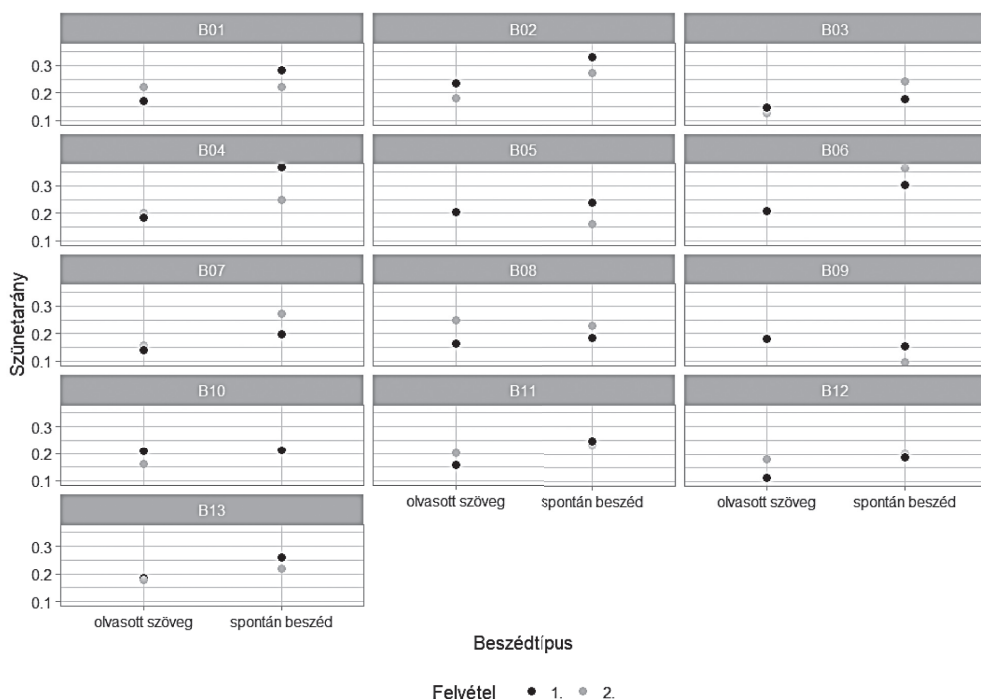

7. ábra. A szünetek időtartamaránya a teljes beszédd időre vetítve a beszéd típus és a felvételek szerint (medián és interkvartilis tartomány)

sásban az 1. felvétel alkalmával 0,18 (SD: 0,03), a 2. felvétel alkalmával 0,19 (SD: 0,03) volt. Habár az átlagok alapján elhanyagolhatónak tűnik a különbség a felvételek között, a mediánok és az interkvartilis tartományok az olvasott szöveg esetében valamivel nagyobb mértékben mutatnak eltérést a két felvétel között: 10 év elteltével nagyobb a szünetek aránya, ezt az eltérést azonban okozhatják individuális sajátosságok is.

A beszéd típusok között egyértelműbben mutatkozik különbség a szünetek időtartamarányát tekintve is: a spontán beszédben átlagosan magasabb arányban fordultak elő szünetek. A beszélőnkénti bontás (8. ábra) lehetővé teszi az individuális sajátosságok figyelembevételét is.

Az eredmények alakulása a korábbi vizsgálati szempontokhoz hasonlóan nagyon jelentős egyéni különbségeket mutatott. Az olvasásban 4 beszélőnél 10 évvel később nagyobb volt a szünetek aránya, mint az eredeti felvétel esetében, 3 beszélőnél ellentétes tendencia mutatkozott, azaz kevesebb szünetet produkáltak a második felvétel alkalmával, míg a beszélők közel felénél, 6 beszélőnél nem mutatkozott különbség a két felvétel értékei között. A spontán beszédben csupán 3 beszélőnél nem tapasztaltunk jelentős különbséget az értékekben, 6 esetben csökkent a szünetek aránya, 4 esetben pedig nőtt 10 év elteltét követően. Az eredmények tehát nagyon erős egyéni tendenciákat igazolnak, ahol kevésbé érvényesülnek általánosnak tekinthető jellemzők. Ha a beszéd típusoktól függetlenül elemezzük az arányokat, azt látjuk, hogy a tendencia csupán két beszélőnél volt egyértelmű, a B02-es adatközlő esetében egyértelműen csökkent a szünetek aránya, míg a B08-as adatközlőnél egyértelmű növekedés volt kimutatható függetlenül a beszéd típustól. A többi adatközlőnél vagy vegyes tendencia mutatkozott (pl. B01-es adatközlő: az olvasásban növekedés, a spontán beszédben csökkenés volt megfigyelhető), vagy csupán az egyik beszéd-

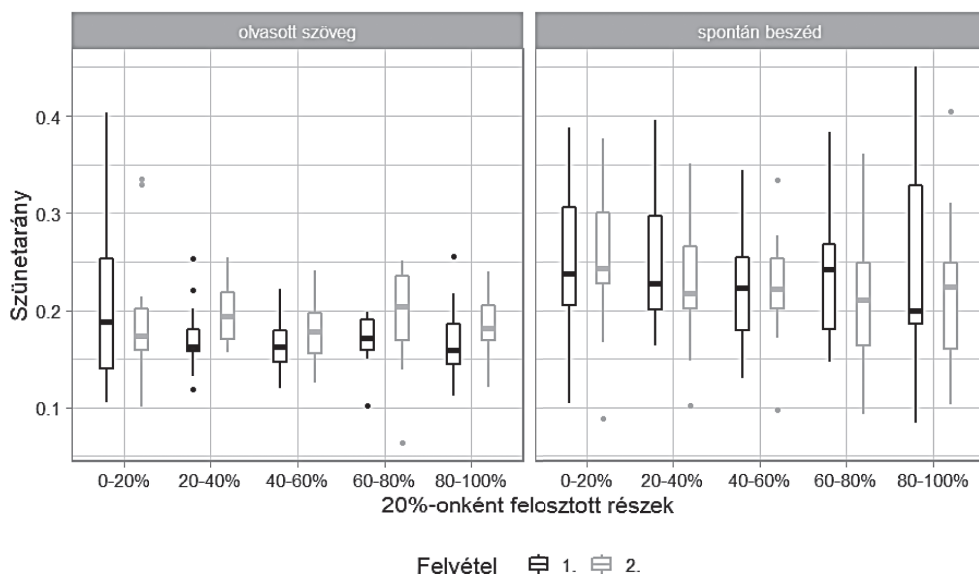
8. ábra. A szünetek időtartamaránya a teljes beszédd időre vetítve a két beszéd típusban, a felvétel és a beszélők szerinti bontásban

típusban történt változás. Az adatközlők többségénél (8 beszélő) mindkét felvételen egyértelműen megmutatkozik a fent említett tendencia, miszerint a spontán beszédben nagyobb a szünetek időtartamaránya. A többi beszélőnél is általában az egyik felvételen látható ez a tendencia, a másikon pedig elhanyagolható a különbség a két beszéd típus között. Egyetlen beszélő esetében (B09) tapasztalunk fordított irányú tendenciát a két felvételen, nála az olvasásban mutatkoznak nagyobb arányban a szünetek.

A 9. ábra a szünetarány alakulását mutatja a felvételeken belül, 20%-os bontásban. Nem fedezhető fel tendencia sem a beszéd típus, sem pedig a felvétel ideje szerint az egyes részek között. A 20%-os részek átlagai közti különbség sem a spontán beszédben, sem az olvasott szövegben nem haladja meg a 0,05-öt sem az 1., sem a 2. felvételek esetében, a különbség tehát elhanyagolhatónak tekinthető ($SD_{olv} = 0,05$; $SD_{sp} = 0,07$).

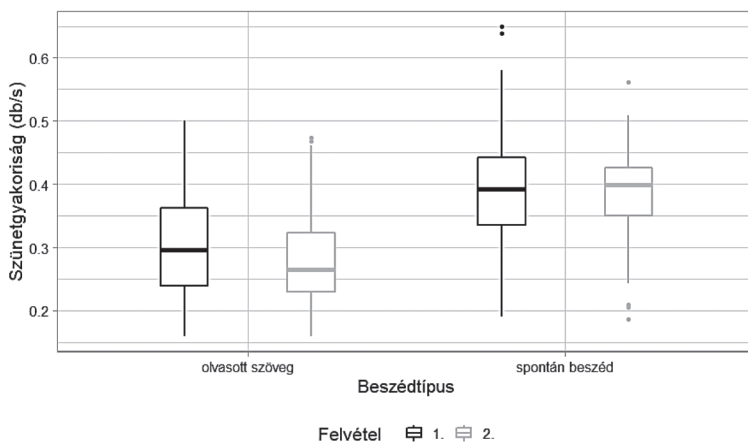
A statisztikai elemzés szerint a szünetarányban a beszéd típus szerint szignifikáns különbség volt az olvasás és a spontán beszéd között ($F(1, 52) = 61,839$, $p < 0,001$), míg a 20%-os szakaszok és a felvételek között nem volt kimutatható statisztikai különbség.

A szünetek gyakorisága az olvasott szövegben az 1. felvétel alkalmával átlagosan 0,3 db/s (SD: 0,06 db/s), a 2. felvétel alkalmával pedig 0,28 db/s (SD: 0,05 db/s)

9. ábra. Szünetek aránya 20%-os bontásban (medián és interkvartilis tartomány)

volt. A spontán beszédben az 1. felvétel alkalmával átlagosan 0,4 db/s (SD: 0,07 db/s), a 2. felvétel alkalmával pedig 0,39 db/s (SD: 0,06 db/s) volt (10. ábra).

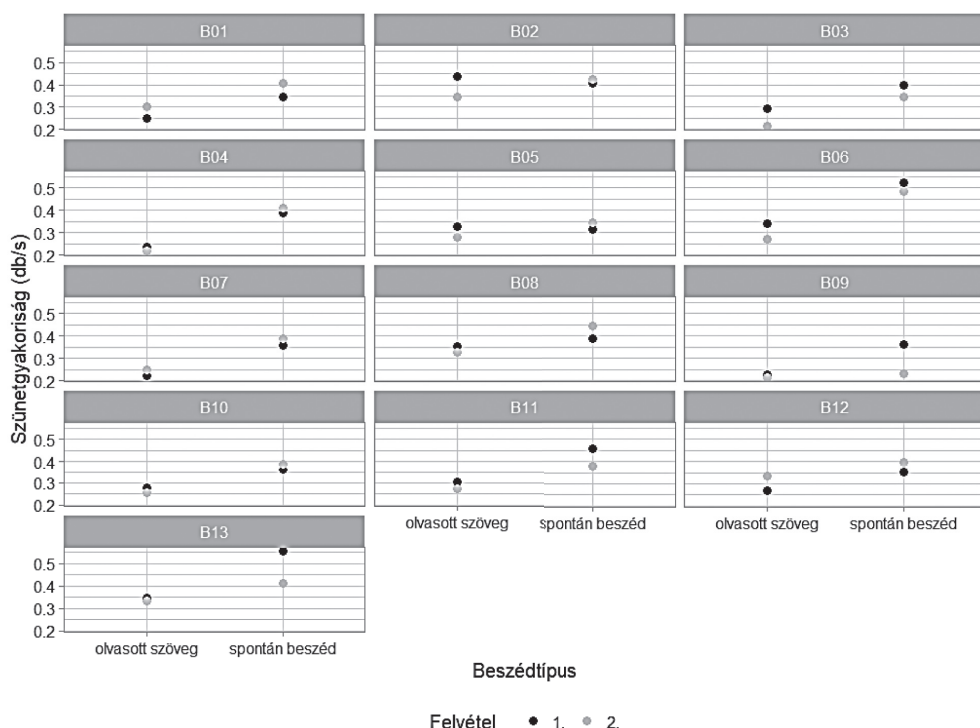

10. ábra. A szünetek gyakorisága a beszédtípus és a felvételek szerinti bontásban (medián és interkvartilis tartomány)

A szünetarányhoz hasonlóan a gyakoriságnál is látható, hogy a beszédtípusok között van elsősorban különbség, a spontán beszédben gyakoribbak a szünetek: nagyjából 0,1 db/s-nyi eltérés mérhető a gyakoriságok átlagában, ami a 0,06 db/s-os szórás mellett nem elhanyagolható.

A felvételek ideje között, szintén, ahogy a szünetarányban is láttuk, nincsenek jelentős különbségek, illetve az olvasott szöveg esetén az látszik az ábráról, hogy valamivel kisebb a szünetek gyakorisága. Ha az átlagokat hasonlítjuk össze, akkor azonban nem tapasztalunk jelentős változásokat, bár az értékek ugyanabban az irányban módosulnak (mindkét beszéd típusban a 2. felvételen kisebb a gyakoriságok átlaga), ezek a változások csak 0,01–0,02 db/s-osak, tehát elhanyagolhatóak a 0,06 db/s-os szórások mellett.

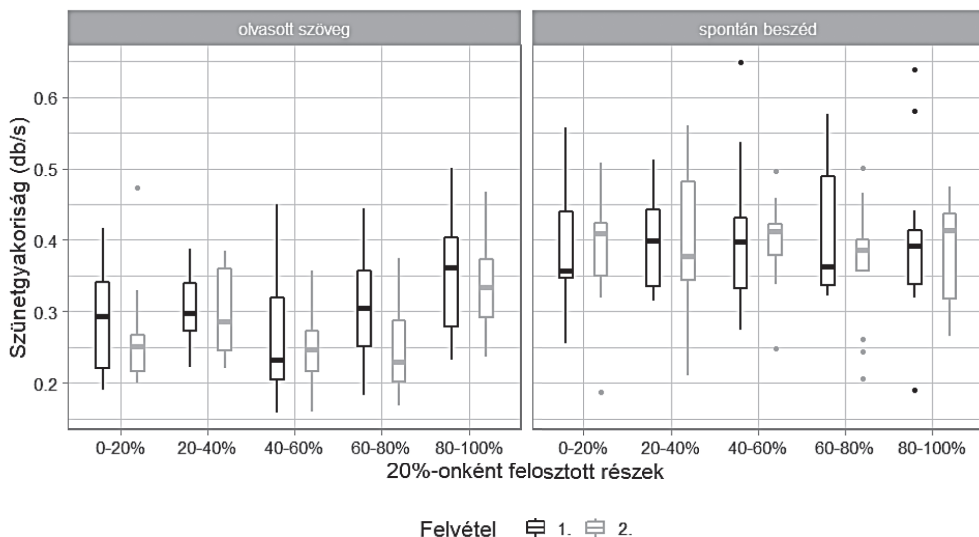
A 11. ábra az individuális különbségeket is mutatja, a korábbiakhoz hasonló vegyes tendencia mutatkozott meg. Az olvasásban két esetben a második felvétel alkalmával gyakoribbá váltak a szünetek, mint az első esetben, négy esetben ritkábbak lettek, hét esetben azonban nem mutatkozott jelentős különbség a két felvételi alkalom között. A spontán beszédben három esetben nőtt, öt esetben csökkent a szünetek gyakorisága, öt esetben pedig nem mutatkozott jelentős változás a két felvételi alkalom között. Két beszélőnél beszéd típusától függetlenül nőtt, szintén két esetben csökkent a szünetgyakoriság, kilenc esetben azonban vagy vegyes, vagy elhanyagolható mértékű változás történt 10 év különbséggel. A felvételek időpontja szerint tehát vegyes az adatközlőknél mért szünetgyakoriság alakulása, a beszéd típus szerint azonban jól látható a fent említett tendencia: a beszélők többségénél (10 beszélő) mindkét felvételen egyértelműen gyakoribbak a szünetek a spontán beszéd esetében

11. ábra. A szünetek gyakorisága a két beszéd típusban, a felvétel és a beszélők szerinti bontásban

az olvasott szöveghez viszonyítva. A maradék három adatközlő esetében is látható a fenti tendencia, de csak az egyik felvételükön, a másik felvételen a szünetgyakoriságok közti különbség nem haladja meg a 0,03 db/s-ot tehát elhanyagolhatónak tekinthető.

A 12. ábra a szünetek gyakoriságát mutatja a felvételeken belül, 20%-os bontásban. Az olvasott szöveg esetén nem mutatkozik tendencia a részek értékeiben egyik felvétel esetében sem, az átlagok közti különbségek nem haladják meg a 0,03 db/s-os értéket, tehát elhanyagolhatóak ($SD_1 = 0,09$ db/s, $SD_2 = 0,08$ db/s). Az olvasott szöveg esetében azonban (ahogy az artikulációs tempónál is) látható tendencia: az 1. felvételen az látszik, hogy a szöveg középrészén kevesebb szünetet tartottak az adatközlők, a vége felé pedig többet, ez a tendencia a 2. felvételre is elmondható, bár leginkább az utolsó rész különül el a többitől abban, hogy mindkét felvételen ott a leggyakoribb a szünettartás. Az 1. felvétel esetében a legalacsonyabb és legmagasabb átlagérték közti különbség 0,08 db/s, a 2. felvétel esetén pedig 0,1 db/s ($SD_1 = 0,08$ db/s, $SD_2 = 0,07$ db/s).

12. ábra. Szünetek gyakorisága 20%-os bontásban (medián és interkvartilis tartomány)

A statisztikai elemzés alátámasztotta, hogy a beszéd típusa ($F(1, 260) = 159,450$; $p < 0,001$), a felvételek rögzítésének időpontja ($F(1, 260) = 4,312$; $p = 0,039$) és a 20%-os részek ($F(4, 260) = 3,629$; $p = 0,007$) is hatással vannak a szünetek arányára. A Tukey post hoc szerint az olvasott szövegben az utolsó szakasz (80–100%) tért el minden másik szakasztól, ebben a szakaszban több szünetet tartottak az adatközlők időegységre vetítve (0-20%: $p = 0,021$; 20-40%: $p = 0,024$; 40-60%: $p = 0,007$; 60-80%: $p = 0,027$).

Megvizsgáltuk, hogy kimutatható-e összefüggés, és ha igen, milyen jellegű kapcsolat mutatkozik a szünetarány és a szünetgyakoriság változása között a beszéd típusok között (1. táblázat). A 8. és 11. ábrát összevetve elmondható, hogy beszélőnként hasonló eltérések láthatók a spontán beszéd és olvasás között a szünetarányok és a szünetgyakoriságok tekintetében: amelyek beszéd típusban időarányosan több a szünet, ott általában gyakoribb is, természetesen vannak individuális különbségek a szünettartásban. Az olvasásban mért eredmények alapján elmondható, hogy nem volt egységes a beszélők vizsgált paramétereinek változására vonatkozóan. A legtöbb beszélőnél (4 fő) nem változott sem a szünetek aránya, sem azok gyakorisága. 3 fő esetében, noha a szünetek aránya nem változott, a gyakoriságuk csökkent, azaz hosszabb szüneteket produkáltak a második felvétel alkalmával. 2 beszélőnél nőtt a gyakoriság és az arány is, azaz gyakrabban és közel azonos hosszúságú szüneteket valósítottak meg, a többi adatközlő tendenciái egyéniek voltak, és nagy változatosságot mutattak.

A spontán beszédben, noha a legtöbb beszélőnek (3 fő) csökkent szünetaránya, nem változott azok gyakorisága, tehát rövidebb szüneteket valósítottak meg a második felvételen, mint az első esetében. A többi esetben az egyéni különbségek domináltak.

1. táblázat. A szünetarány és a szünetgyakoriság változása az olvasásban és a spontán beszédben (a + jel a vizsgált tényező növekedését [min. 10%], a – jel a [min. 10%] csökkenést mutatja a 2. felvétel esetében mért értékeknek az 1. rögzítéshez képest, a x jel esetében nem volt változás a két tényező között)

Beszélő	Szünetarány		Szünetgyakoriság	
	Olvasás	Spontán beszéd	Olvasás	Spontán beszéd
B01	+	–	+	+
B02	–	–	–	x
B03	x	+	–	–
B04	x	–	x	x
B05	x	–	–	x
B06	x	+	–	–
B07	x	+	x	x
B08	+	+	–	+
B09	x	–	x	–
B10	–	x	x	x
B11	+	x	x	–
B12	+	x	+	+
B13	x	–	x	–

4. Következtetések

Az utóbbi években a beszéddel foglalkozó tudományterületek figyelme a beszédben előforduló extra- és a paralingvisztikus információk vizsgálata felé fordult. Ennek oka elsősorban az, hogy ezek jelentősen befolyásolják a nyelvi információ értékelését, illetve további ösztönzésül szolgálnak a technológiai lehetőségek javításával kapcsolatban, valamint egyre növekszik a társadalmi érdeklődés az életkorra vonatkozóan, és ez szintén sürgetőleg hat az ilyen típusú kutatások kivitelezésére. A jelen vizsgálat ezeknek az igényeknek eleget téve 13 fiatal felnőtt férfi beszélő közlései alapján azt vizsgálta, hogy mintegy 10 év elteltével miként változnak a beszéd egyes időzítési sajátosságai két különböző beszéd típusban, interjúformájú spontán beszédben és olvasott szövegben.

Eredményeink azt mutatták, hogy 1. a spontán beszédre lassabb artikulációs tempó jellemző, 2. a két beszéd típus inkább varianciájában tért el egymástól: a spontán beszédet nagyobb variabilitású artikulációs tempó jellemezte, mint az olvasást. Az 1. hipotézisük első felét tehát megerősítették az adatok. Ennek egyik lehetséges magyarázata lehet az, hogy a spontán beszéd és az olvasás eltérő kognitív terhelést jelent a különböző mértékű előkészítettségéből és ezzel szorosan kapcsolódó, eltérő tervezési és kivitelezési folyamatokból adódóan (vö. összefoglalóan Bóna 2019).

Ismert, hogy az eltérő nehézségű tervezési folyamatokra többek között a beszéd temporális jellemzői is utalnak (Fletcher 2010; Bóna 2013; Markó 2014). A spontán beszéd létrehozása során a beszédtervezés és -kivitelezés egyidejűleg zajlik, a beszélő az adott pillanatban, beszédhelyzetben egyszerre tervezi meg az üzenet tartalmát és nyelvi formáját, a felolvasás során ezzel szemben nincs szükség a magasabb tervezési folyamatok működtetésére, azaz az üzenet és a nyelvi forma megtervezésére, hiszen a felolvasandó nyelvi anyag adott (Váradai 2011; Krepsz 2016). Mindez erősen meghatározó mind az artikulációs tempó nagysága, mind annak variabilitása szempontjából. Az előkészítettség mellett befolyásoló tényező lehet a szövegek hossza is: az olvasás időtartama rövidebb, átlagosan 1-1,5 percet vett igénybe a szöveg meghangosítása, a spontán beszéd az egyéni habitustól, aktuális fizikai és lelki állapottól függően 15 perces is lehetett, és ez szintén nagyobb varianciát idézhetett elő.

A felvételek között eltelt 10 év nem gyakorolt jelentős hatást a közlések tempójára, az 1. és 2. felvétel között nem mutatkozott a beszélőkre jellemző, azonos tendenciájú különbség: azonos számú beszélőnél volt növekvő és csökkenő a tendencia, 3 esetben egyáltalán nem mutatkozott változás, tehát a 2. hipotézisünk első felét nem erősítették meg az adatok. Az eredmények részben alátámasztják, hogy fiatal felnőttkorban kevésbé jelentős változások várhatók még ilyen hosszabb időtartamot, akár egy évtizedet követően is egészséges beszélőknél. Emellett eredményeink egybehangzanak Gesternberg és munkatársainak (2011) eredményeivel, akik idősebb beszélőknél (a vizsgált nyelvektől függetlenül) szintén nem egységes tendenciákról és jelentős individuális sajátosságokról számoltak be. Az időződés folyamata (függetlenül attól, hogy mely életszakaszban vizsgáljuk) erősen függ az egyéni jellemzőktől, az öröklött tényezőktől, valamint a környezeti sajátosságoktól is.

A spontán beszéd artikulációs tempójának alakulása mindkét felvétel (1. és 2. rögzítés) esetében „stabilnak” mutatkozott, tehát nem volt meghatározó, hogy az adott felvétel mely pontján mértük a tempóértékeket. Ezzel szemben az olvasásban egy kis kitérésű, de jellemzően parabolajellegű görbe volt leírható, azaz az olvasás elején és végén nagyobb, a közepén kisebb tempóértékek voltak jellemzők. Ezek az eredmények ellentmondanak a Beatrix királynőnél tapasztalt kúp alakú elrendeződésnek, nála ugyanis a háromperces szakaszok átlagos tempóértéke fokozatos növekedést, majd körülbelül a közlés felétől csökkenést mutattak. Ennek egyik lehetséges oka, hogy a királynői beszéd lehet begyakorlott, hosszabb felkészülési idővel előadott mű, míg a naiv beszélők esetében rövid felkészülési idő áll rendelkezésre (átolvas-hatják néhány másodpercen belül a szöveget), illetve adatközlőink nem professzionális beszélők.

A beszéd típusok közti tendenciákat a normalizált értékek is alátámasztották. A 3. hipotézisünk első felét tehát nem erősítették meg az adatok. Mindez valószínűsíthetően azzal magyarázható, hogy míg az olvasás esetében belátható a szöveg hossza, ilyen módon a beszélő jobban tudja kontrollálni, tervezni a saját tempóját, addig a spontán beszéd helyzetben az esetlegesen felmerülő kérdések, új témák folyamatosan alakítják a közlés sebességét, ami egy „kényelmes” beszédtempóra való beállást enged meg a beszélőnek. Emellett adódhat mindez a szöveg felépítéséből, tagolásából is, noha a tendencia nem volt azonos minden beszélőnél.

A kisebb időegység szerinti bontás jelentős egyéni különbségeket mutatott az olvasás feladatában, amelyek azonban szisztematikus sajátosságokat mutattak a 10 éves különbség összevetése alapján is a temporális sajátosságokban. Ugyanez a tendencia a spontán beszédben nem volt kimutatható, ami elsősorban a korábban felsorolt tervezési és kivitelezési indokokkal magyarázható.

A szünetezési sajátosságok vegyes képet mutattak. Mind a szünetarány, mind a szünetek gyakoriságának tekintetében tapasztalható volt különbség a két beszéd típus között, az 1. hipotézisünk második felét tehát szintén megerősítették az adatok.

A változás mértéke a 10 éves különbségnél a legtöbb beszélő esetében igen kis mértékű volt. A spontán beszéd esetében a felvételek közti különbségek teljesen elhanyagolhatónak bizonyultak, az olvasott szöveg esetén már tendenciaszintű eltérést tapasztaltunk a szünetarány tekintetében: a 2. felvételek esetében nagyobb volt a szünetek aránya az elsőhöz viszonyítva. A szünetek gyakoriságát tekintve szignifikáns különbséget találtunk a két felvétel között: az olvasott szöveg esetében gyakoribbak voltak a szünetek az 1. felvételen, mint a másodikon. A 2. hipotézisünk második felét tehát részben (a szünetek gyakorisága tekintetében) támasztották alá az adatok. A felvételeken belüli változásokban a spontán beszéd esetében nem volt felfedezhető tendencia sem a szünetarányt, sem a szünetek gyakoriságát tekintve. Az olvasott szöveg esetében a szünetarány tekintetében szintén nem mutatkozott jellemző tendencia az egyes részek között, a gyakoriság esetében a felvételek utolsó 20%-a tér el szignifikánsan a többi részhez tartozó értékektől: az utolsó részben nagyobb volt a szünetek gyakorisága. A 3. hipotézisünk második felét tehát szintén részben (a szünetek gyakorisága tekintetében) alátámasztották az adatok.

A temporális jellemzőket összevetve elmondható, hogy az olvasott szövegre nagyobb artikulációs tempó, kisebb szünetarány és kevesebb szünet, ezáltal hosszabb beszédszakaszok jellemzőek a spontán beszédhez viszonyítva. Az olvasott szövegben található – több esetben csak tendenciaszerű – összefüggés a felvételen belüli részek jellemzői között arra enged következtetni, hogy a felolvasások elején és végén gyorsabb artikulációs tempó, a végén pedig gyakoribb szünetek, ebből adódóan hosszabb beszédszakaszok jellemzőek. Ezen temporális sajátosságok adódhatnak a felolvasott szöveg szerkezetéből és tagolhatóságából. Ezen túl számos egyéb tényező is hathat az időzítési sajátosságokra (vö. Krepsz 2016).

Az időződés folyamatának jobb megértése releváns az alkalmazott nyelvészet, az ember és gép kommunikációja, valamint a beszédfelismerés szempontjából, valamint szorosan kapcsolódik a napjainkban egyre nagyobb figyelmet kapó idősekhez irányuló beszédvel („elderspeak”) és az idősebb felnőttek életminőségét segítő és javító eszközök fejlesztésével kapcsolatban.

SZAKIRODALOM

- Boersma, Paul – Weenink, David 2019. *Praat: Doing phonetics by computer* (computer program version 6.0.19).
- Bóna Judit 2013. A beszédsszünetek fonetikai sajátosságai a beszéd típus függvényében. *Beszéd kutatás 2013*: 60–75.
- Bóna Judit 2014. Temporal characteristics of speech: The effect of age and speech style. *Journal of the acoustical society of America* 136/2: EL116–EL121. <https://doi.org/10.1121/1.4885482>
- Bóna Judit 2019. A spontán beszéd és a felolvasás temporális jellemzői kisiskolás korban. *Beszéd kutatás 2019*: 272–90.
- Brown, W. S. – Morris, Richard, J. – Michel, John F. 1989. Vocal jitter in young adult and aged female voices. *Journal of Voice* 3/2: 113–9. [https://doi.org/10.1016/S0892-1997\(89\)80137-7](https://doi.org/10.1016/S0892-1997(89)80137-7)
- Brückl, Markus – Sendlmeier, Walter 2003. Ageing female voices: an acoustic and perceptive analysis. *VOQUAL'03*, 163–8.
- Brückl, Markus 2007. *Women's vocal aging: a longitudinal approach*. Interspeech 2007 – 8th Annual Conference of the International Speech Communication Association. Antwerp, 1170–3.
- Dankovičová, Jana 1999. Articulation rate variation within the intonational phrase in Czech and English. In: *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*. San Francisco, 269–72.
- Duchin, Sandra W. – Mysak, Edward D. 1987. Disfluency and rate characteristics of young adult, middle-aged, and older males. *Journal of Communication Disorders* 20: 245–57. [https://doi.org/10.1016/0021-9924\(87\)90022-0](https://doi.org/10.1016/0021-9924(87)90022-0)
- Endres, G. – Bambach, A. – Flösser, M. 1971. Voice Spectrograms as a Function of Age, Voice Disguise and Voice Imitation. *JASA* 49:1842–7. <https://doi.org/10.1121/1.1912589>
- Gerstenberg, Annette 2011. *Generation und Sprachprofile im höheren Lebensalter: Untersuchungen zum Französischen auf der Basis eines Korpus biographischer Interviews*. Klostermann, Frankfurt am Main.
- Gósy Mária – Beke András – Horváth Viktória 2011. Temporális variabilitás a spontán beszédben. *Beszéd kutatás 2011*: 5–31.

- Grácz Tekla Etelka – Huszár Anna – Krepsz Valéria – Száraz Bettina – Damásdi Nóra – Markó Alexandra 2020. Longitudinális korpusz magyar felnőtt adatközlőkről. In: Berend Gábor – Gosztolya Gábor – Vincze Veronika (szerk.): *XVI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*, 103–14.
- Hoit, Jeannette D. – Hixon, Thomas K. – Altman, Morris – Morgan, Wayne J. 1989. Speech breathing in women. *Journal of Speech and Hearing Research* 32: 353–65. <https://doi.org/10.1044/jshr.3202.353>
- Hoit, Jennette De. – Watson, Peter J. – Hixon, Kimberly E. – McMahon, Patrícia – Jacewicz, Eva – Fox, R. A. – Wei, L. 2010. Between-speaker and within-speaker variation in speech tempo of American English. *The Journal of the Acoustical Society of America* 128: 839. <https://doi.org/10.1121/1.3459842>
- Johnson, Cynthia L. 1994. Age and velopharyngeal function during speech production. *Journal of Speech, and Hearing Research* 37/2: 295–302. <https://doi.org/10.1044/jshr.3702.295>
- Kohári Anna 2016. *Időztítési mintázatok a magyar beszédben*. Disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- Lennon, Paul 1990. Investigating fluency in EFL: A quantitative approach. *Language Learning* 40/3: 387–417. <https://doi.org/10.1111/j.1467-1770.1990.tb00669.x>
- Linville, Sue Ellen 1996. The sound of senescence. *Journal of Voice* 10/2: 190–200. [https://doi.org/10.1016/S0892-1997\(96\)80046-4](https://doi.org/10.1016/S0892-1997(96)80046-4)
- Linville, Sue Ellen 2000. The aging voice. In: Kent, Raymond D. – Ball, Martin J. (eds.): *Voice Quality Measurement*. Singular Thomson Learning, Australia, San Diego.
- Linville, Sue Ellen 2001. *Vocal aging*. Singular Thomson Learning, Australia, San Diego. [https://doi.org/10.1016/S0892-1997\(96\)80046-4](https://doi.org/10.1016/S0892-1997(96)80046-4)
- Neuberger Tilda – Gyarmathy Dorottya – Grácz Tekla Etelka – Horváth Viktória – Gósy Mária – Beke András 2014. Development of a large spontaneous speech database of agglutinative Hungarian language. In: Sojka, Petr – Horák, Aleš – Kopeček, Ivan – Pala, Karel (eds.): *Proceedings of TSD*. Springer, New York, 424–31. https://doi.org/10.1007/978-3-319-10816-2_51
- Olasz Gábor 2006. *Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Oyer, Herbert – Deal, Leo V. 1985. Temporal aspects of speech and the aging process. *Folia Phoniatrica* 37:109–12. <https://doi.org/10.1159/000265788>
- Ptacek, Paul – Sander, Eric, S. 1966. Age recognition from voice. *Journal of Speech and Hearing Research* 9/2: 273–7. <https://doi.org/10.1044/jshr.0902.273>
- Quené, Hugo 2013. Longitudinal trends in speech tempo: The case of Queen Beatrix. *The Journal of the Acoustical Society of America* 133/6: 452–7. <https://doi.org/10.1121/1.4802892>
- Ramig, Lorraine A. 1983. Effects of physiological aging on speaking and reading rates. *Journal of Communication Disorders* 16: 217–26. [https://doi.org/10.1016/0021-9924\(83\)90035-7](https://doi.org/10.1016/0021-9924(83)90035-7)
- Ringel, Robert L. – Chodsko-Zajko, Wojtek J. 1987. Vocal indices of biological age. *Journal of Voice* 1/1: 31–7. [https://doi.org/10.1016/S0892-1997\(87\)80021-8](https://doi.org/10.1016/S0892-1997(87)80021-8)
- Shum, Stephen 2008. The Language of an Aging Queen. *Linguistics 110 Final Paper*, December 2008. http://people.csail.mit.edu/sshum/ucb_papers/aging_queen.pdf (Letöltve: 2020. 02. 17.)
- Smith, Bruce L. – Wasowicz Jan – Preston Judy 1987. Temporal characteristics of the speech of normal elderly adults. *Journal of Speech and Hearing Research* 30/4: 522–9. <https://doi.org/10.1044/jshr.3004.522>
- Vaughan, Nancy E. – Furukawa, Izumi – Balasingam, Nirmala – Mortz, Margaret – Fausti, Stephen A. 2002. Time-expanded speech and speech recognition in older adults. *Journal of Rehabilitation Research and Development* 39/5: 559–66.

- Váradi Viola 2010. A felolvasás és a spontán beszéd temporális sajátosságainak összehasonlítása. *Beszéd kutatás 2010*: 100–109.
- Walker V. G. 1988. Durational characteristics of young adults during speaking and reading tasks. *Folia Phoniatrica et Logopaedica* 40: 12–20. <https://doi.org/10.1159/000265879>
- Winkler, Ralf 2007. Influences of pitch and speech rate on the perception of age from voice. 16th International Congress of Phonetic Sciences. *Proceedings*. Saarbrücken, Germany, 1849–52.
- Yuan, Jiahong–Lieberman, Mark–Cieri, Christopher 2006. Towards an integrated understanding of speaking rate in conversation. INTERSPEECH – ICSLP, 9th International Conference on Spoken Language Processing. *Proceedings*. Pittsburgh (PA), USA, 541–4.
- Zellner-Keller, Brigitte 2006. Ageing and speech prosody. Speech Prosody – 3th International Conference. *Proceedings*. Dresden, Germany.

Huszár Anna
tudományos kutató

Nyelvtudományi Kutatóközpont
<https://orcid.org/0000-0002-2951-1918>

Krepsz Valéria
tudományos kutató

Nyelvtudományi Kutatóközpont
<https://orcid.org/0000-0002-2099-6285>

A kutatást az NKFIH-FK128814-es számú pályázat támogatta.

SUMMARY

The development of variability within the speaker based on type of speech and position in the recordings in a ten-year perspective

Huszár, Anna – Krepsz, Valéria

In recent years, attention given to speech-related disciplines has shifted to analysing extra- and paralinguistic information occurring in speech. This is mainly due to the fact that they significantly influence the evaluation of linguistic information and provide an additional incentive to improve technological opportunities. Moreover, public interest in the factor of age is growing which, in turn, may encourage the conduct of this type of research. Earlier research has mostly analysed older speakers, and, to date, we have little information about the changes taking place in the voices of healthy, young speakers as they get older. Our study examines how certain timing characteristics of speech change in two different types of speech over a period of about 10 years. 13 healthy, young adult male speakers' reading and spontaneous speech were selected from two databases. The development of temporal and pausing patterns was analysed with regard to the type of speech, position, the time of the recording (10-year difference). The paper focuses on timing differences within and between the recordings. The results showed that not only the types of speech but also the differences within and between the recordings affected the pausing strategies. In the case of articulation rate, individual differences dominated.

Keywords: temporal patterns, longitudinal data, articulation rate, age, speech type

Az egyidejű beszéd pragmatikai funkciója politikai vitaműsorokban

1. A dolgozat célja

Az egyidejű beszéd a konverzációelemzésben gyakran vizsgált jelenség (Lerner 1989; Itakura 2001; Schegloff 2002; Jefferson 2004a; Clayman 2013; Hayashi 2013), amely mind formailag, mind funkcionálisan változatosságot mutat, viszont a pragmatikai vizsgálódásokban az egyidejű beszéd kevésbé kutatottnak tekinthető (vö. Holmes 1993; Konakahara 2015; Weatherall–Edmonds 2018; Pfänder–Couper-Kuhlen 2019). A konverzációelemzésben az egyidejű beszéd/átfedés vizsgálata elsősorban a forduló átvételére, a beszúrára és a javításokra összpontosít, míg a dolgozat a konverzációelemzéssel szemben az átfedések funkcióbeli szerepére fókuszál pragmatikai keretben egy specifikus diskurzustípusban, a politikai vitaműsorban. A vitaműsorokban többféle nézőpont ütközik, a viták során az átfedés rendszeresen előfordul. A dolgozat fő célja, hogy ezen átfedéseket rendszerezze a pragmatikai megközelítések bevonásával, mivel az átfedés és az átfedés egyik típusa, a félbeszakítás nyelvi és nyelvhasználati stratégiaként funkcionálhat. Előfordul, hogy a beszélők a félbeszakításokat, olykor az egyidejű beszédet is udvariatlannak, helytelen nyelvi viselkedésnek értékelik, ugyanakkor az értékelést meghatározza az adott közösség társadalmi és kulturális normarendszere, illetve a félbeszakítás mögött feltételezhető beszélői szándék. A nyelvhasználati és kontextuális tényezők figyelembevételével az átfedések esetében különböző funkciókat lehet megállapítani, a dolgozatban ezek feltárására és ismertetésére vállalkozom. A dolgozat a következőképpen épül fel. Először az átfedésnek a konverzációelemzésben meghatározott definícióját ismertetem (2.), majd a vizsgálathoz szükséges pragmatikai elméleteket járom körül (3.). Ezt követően bemutatom a felhasznált korpuszt (4.), majd elemzem és rendszerezem az adatokat (5.), végül összegezem az eredményeket (6.).

2. Az átfedés a konverzációelemzési keretben

Az interlokútorok bizonyos szabályok mentén kommunikálnak, az emberi interakciót rendszerszerűség és rendezettség jellemzi. A konverzációelemzés célja a spontán, hétköznapi és az intézményesített társalgások struktúrájának vizsgálata induktív kvalitatív módszer alkalmazásával (Stivers–Sidnell 2013: 1–2). A konverzációelemzés középpontjában elsősorban a beszélőváltás, a fordulószekvencia, a javítás, a nevetés és az átfedés strukturális leírása áll (Domke–Holly 2011), viszont az előbbi jelenségek funkcionális vizsgálata további diszciplínák bevonását is megköveteli.

A szakirodalomban az átfedés (overlap) az egyidejű beszédre utal, tehát legalább két interlokútor beszél (Hayashi 2013: 175; Liddicoat 2007: 79; Schegloff 2000: 3). De la Croix és Skelton (2009) az átfedés egyik típusának tekintik a félbeszakítást, amely inherensen a beszélőváltást foglalja magában, és egyúttal a társalgási normák megszegését jelöli. Az átfedés gyakran a forduló átvételére való verseny során jelentkezik, akár a kompetitív nyelvi viselkedés megvalósulásaként, viszont egyes

helyzetekben (köszönés, búcsúzkodás stb.) a kooperatív kommunikáció megnyilvánulásának tekinthető. Az átfedés háttérében a beszélőváltás áll, amely a váltásra alkalmas helyen (transition relevance place) valósul meg (Iványi 2001), az átfedés a forduló elején, a forduló belsejében és a forduló végén egyaránt jelentkezhet (Hayashi 2013: 175–8). A fordulóváltásra alkalmas hely meghatározásához segítséget nyújt az adott nyelv szintaktikai szerkezete, a prosódia, a beszélő tekintete, illetve a pragmatikai jegyek (Clayman 2013). A konverzációelemzés a fordulókban megvalósuló megnyilatkozásokra fókuszál, amelyek a fordulószekvenciákban rendszereződnek, ezzel szemben a pragmatika a tágabb kontextust is figyelembe veszi, a teljes interakción belül vizsgálja a megnyilatkozást (Drew 2018: 80). Nézzünk egy példát a konverzációelemzés szemszögéből.

i. Joy: that w' z rreally aj_weful b' d in thuh end we

sorta had a good t[i:me

Carol: [yeh=th[a' w' z like what=

Harry: [i-

Carol: = happen' tuh us when we wen' up the coas' we had

Joy: az tényleg rettenetes volt de a végén
afféle jó időnk volt

Carol: igen, az olyan mint

Harry: én

Carol ami velünk történt amikor felmentünk a lejtőn amink volt.

(Liddicoat 2007: 85)

Liddicoat (2007: 84–5) elemzésében Carol az angol nyelv szintaktikai szabályai alapján a fordulóváltásra alkalmas helyen önkijelöléssel átveszi a következő fordulót. Harry szintén fordulóváltásra alkalmas helyen szólal meg, viszont az önkijelölés sikertelen, nem kapja meg a beszédjogot, hanem Carol folytatja a fordulóját. A fenti példában megjelenő rövid átfedés nem pusztán a forduló átvételét jelöli, hanem a pragmatika szemszögéből a beszélő egyetértését, együttműködését, alacsony szociális távolságot, egyúttal a konverzációs elvek kielégítését tükrözi, a leechi (1983) udvariassági alapelv egyetértés- és fatikus maximáit követi. Ezenkívül a megnyilatkozások tartalma alapján feltételezhetünk egy közös háttértudást, miszerint a beszélők együtt átmentek valamin, amelynek végén jó időt töltöttek együtt. Joy a *really* ('tényleg') diskurzusjelölővel az attitűdjét is jelöli. E jelenségek tárgyalására a konverzációelemzési keret nem terjed ki.

Összességében az említett rendszerszerűségeket külső és belső tényezők is meghatározzák. Az előbbi esetében a kontextus, az interperszonális viszonyok, tehát a hétköznapi, a félintézményesített és az intézményesített diskurzusok, eltérő regiszterek, különböző szituációk (orvos-beteg beszélgetés, állásinterjú, tanóra, baráti beszélgetés, parlamenti vita), a dominancia stb., míg az utóbbi esetében a mentális folyamatok is hatással bírnak mind a beszélőváltásra, mind a javításra, mind az átfedésekre. Így a konverzációelemzési keret, noha szükséges, de nem elégséges a vitaműsorokban megjelenő átfedések vizsgálatára, mivel a vitaműsorok elemzé-

sekor az átfedések funkcióbeli rendszerszerűséget is tükröznek, így a pragmatikai megközelítések bevonása elengedhetetlen. Az átfedés vizsgálatakor érdemes külön feltárni azokat a funkcionális kategóriákat, amelyek segítségével rendszerezhetővé válhatnak az átfedések.

3. Az átfedés pragmatikai keretben

Az *átfedés* mint konverzációelemzési fogalom ritkán kutatott tárgya a pragmatikának, holott a beszélő önkijelölése, a félbeszakítás nyelvhasználati stratégiának tekinthető, a jelen kutatás szempontjából a diszciplínán belül pedig elsősorban az udvariassági és udvartatlansági elméletek alkalmasak a vizsgálatára. Mivel a konverzációelemzés szerint a társalgás egy folyamatban lévő (ongoing) teljesítmény, az interakció szekvenciális struktúráját a beszélők együttesen hozzák létre (Domke–Holly 2011). Arundale (2010) szerint a konverzációelemzés párhuzamosságot mutat az udvariassággal, mivel az udvariasságot interakciós, folyamatban lévő teljesítményként kezeli, illetve a beszélők kölcsönösen alkotnak jelentéseket, és visznek végbe tetteket. Noha az udvariassági elméletek eltérnek egymástól, egyöntetűen a nyelvi viselkedés interszónális oldalára fókuszálnak, a nyelvi választások motivációjának, hatásának, a beszélő szándékainak a feltárása és a nyelvi viselkedés modellezése a céljuk.

A két, klasszikusnak tekinthető vezető megközelítés, a leechi (1983) maximaelvű koncepció és a Brown- és Levinson-féle (1978, 1987) arculat- és stratégiaközpontú elmélet elsősorban a nyelvi kifejezésekre fókuszálnak. Ezekkel szemben a diszkurzív megközelítések már a nyelvi viselkedésre is kiterjednek. Watts (2003), Watts és Locher (2005) hallgatóorientált kapcsolatmunka (relational work) megközelítése szerint nincsen inherensen udvarias vagy udvartatlan nyelvi viselkedés, hanem a nyelvi viselkedést annak alkalmassága alapján kell vizsgálni, amelyet az előző interakciókból létrehozott keret vagy a habitus¹ határoz meg. Az interakció résztvevőinek individuális normatív elvárásai vannak az udvarias és alkalmas viselkedésről az adott kontextusban (Watts 2003: 9). Spencer-Oatey (2000, 2002) Brown és Levinson (1978, 1987) modelljének diszkurzív szemszögből való újraformálásával létrehozta a kapcsolatkezelési modellt, miszerint a beszélők létrehoznak, fenntartanak vagy fenyegetnek harmonikus kapcsolatokat, és a kapcsolatkezelési modellen belül a nyelvi elemek mellett a beszélő viselkedését is vizsgálja, a kapcsolat fenyegetettségének vagy erősítésének meghatározása pedig szubjektív értékeléseken alapul (Spencer-Oatey 2000: 12). Spencer-Oatey elkülöníti az arculatkezelést (face management) és a társadalmi jogokat (sociality rights management). Az előbbin belül az egyéni perspektívába a minőségi arculatot (quality face) helyezi, amely megegyezik Brown és Levinson (1978, 1987) pozitív arculatával, míg a szociális perspektívába a társadalmi

¹ A szerzők (2005: 11) Bourdieu (1990) gyakorlatelméletére, miszerint a habitus olyan cselekedetek halmaza, amely bizonyos módon az egyénben a testi és kognitív gyakorlatokat generál, illetve Tannen (1993) az előző ismereteket, tapasztalatokat összefogó *keret* fogalmára alapozzák a kapcsolatmunka-elméletüket. Úgy vélik, mind a habitus, mind a keret leírja a szociális normák kiemelkedését, jelenlétét, amelyek a verbális és a nem verbális viselkedést egyaránt irányítják.

identitásarculatot (social identity face) teszi, amely a csoporton belüli szerepünket jelöli. A társadalmi kötelezettségen belül az egyéni perspektívában a méltányossági jog (equity right) szerepel, amely megegyezik Brown és Levinson (1978, 1987) negatív arculatával, a szociális perspektívában a társulási, egyesülési jog (association right) foglal helyet, amely a társainkkal való azonosulásra utal.

A diszkurzív udvariassági elméletek a hallgatói értékeléseket figyelembe veszik. Kádár és Haugh (2013) szerint az udvariassághoz szorosan kapcsolódnak a társadalmi és erkölcsi ítéletek, továbbá a szerzőpáros jelentőséget tulajdonít a konvencióknak és rítusoknak az udvarias viselkedésre vonatkozóan (lásd Mills 2017: 48). Kádár és Terkourafi (2017: 172) szerint a konvenció sémákon alapuló ismétlődő, normatív gyakorlat, amelynek követése a kontextuális elvárásokat kielégíti, mindemellett az interakciók sikerességét és a pozitív értékelést elősegíti. A rítus szintén ismétlődő cselekedet, amellyel az ideológiák és az erkölcsi világkép megjelenítődik, és érzelmeket vált ki.

Az eddigiek alapján látható, hogy az udvariasság viszonyfogalom, mind a beszélői szándék, mind a hallgatói értékelés elengedhetetlen szempontnak tekinthető. Noha a diszkurzív elméletek az udvarias és az udvariatlan nyelvi viselkedést egyaránt górcső alá veszik, és a megnyilatkozások értékelését egy kontinuumon helyezik el, mégis egyes megközelítések az udvariatlanságot az udvariasságtól független, külön jelenséggént tárgyalják. Bousfield (2008: 132) szerint az udvariatlanság szándékos, nem helyénvaló, összeütközést kiváltó arculatfenyegető aktus. Terkourafi (2008: 70) definíciója szerint az udvariatlanság egy kifejezés nem megfelelő használata a kontextusban, amely a befogadó (együtt a beszélő) számára arculatfenyegető, de a befogadó nem tulajdonít szándékosságot a beszélőnek. Ezzel szemben a gorombaság esetén a hallgató szándékosságot tulajdonít a beszélőnek az arculatfenyegető aktus megvalósításában. Culpeper és társai (2003: 1546) leírásában az udvariatlan kommunikációs stratégiák arculatfenyegetőek, ezért konfliktust eredményeznek. Culpeper (2005: 38) szerint az udvariatlanság kétféleképpen valósulhat meg: (1) ha a beszélő szándékosan megtámadja a partnere arculatát, vagy ha (2) a hallgató szándékos arculatátáadásnak észleli vagy konstruálja a partner viselkedését, illetve ezek együttes megvalósulása is udvariatlannak tekinthető. A konvencionalizálódott udvariatlan formulák alkalmazása mellett az intonáció, a kontextus, a szöveggörnyezet és a beszélők viszonya meghatározza a pozitív vagy negatív értékelést (Culpeper 2011: 153).

Az átfedéseket a beszélők gyakran a *félbeszakít* metanyelvi kifejezéssel illetik. A nyelvhasználók a félbeszakításokat egy-egy adott szituációban gyakran az udvariatlan nyelvi viselkedéshez kötik, amelyet számos nyelvi példa és elemzés alátámaszt (Culpeper 2011; Hutchby 2008; Watts 2003). Culpeper (2009) egy korpuszvizsgálat során feltárta, hogy a brit angolban a *rude* ('goromba') szóhoz, amely gyakran az *udvariatlan* (*impolite*) szó szinonimája, olyan viselkedést leíró főnévi igeneveket sorolnak, mint a hallgatózni (*eavesdropping*), mutogatni (*pointing*), ignorálni (*ignoring*) és félbeszakítani (*interrupting*) (Culpeper–Hardaker 2017: 202). Viszont az egyidejű beszéd az együttműködést és az érdeklődést is kifejezi (Beattie 1981), illetve genderbeli különbségek jelentkezhetnek mind a produkciós, mind az értékelői oldalon (Baxter 2015; Lakoff 1975).

A félbeszakítást, amennyiben a diszkurzív megközelítéseket követjük, a kontextuális tényezőknek és az interperszonális viszonyoknak megfelelően többféleképpen értékelhetjük. A félbeszakítás nem tekintendő arculatfenyegető aktusnak, mivel egyes diskurzusokban általános kommunikációs stratégiának minősül, akárcsak a politikai vitaműsorokban, ahol a diskurzus céljának kielégítése érdekében a résztvevők gyakran félbeszakítják egymást, vagy beszélgetőműsorokban a műsorvezető nyelvhasználati stratégiáinak egyike (Tao 2018), így nem történik normaszegés. Továbbá több résztvevős társalgásokban a vicceselés és az ugratás esetében is a beszélők félbeszakíthatják egymást (Glenn 2003). A félbeszakítás funkciója, illetve az értékelése eltérő a parlamenti vitákban vagy a drámai dialógusokban (Ilie 2005). A félbeszakítás egyik formája a bekiabálás, amelyet Kádár (2014), Kádár–Ran (2015), Kádár–Petykó (2016) interakciós aktusként kezelnek, amely szóban és írásban is megvalósulhat.

A dolgozatomban az egyidejű beszédet, egyúttal a félbeszakítást az interperszonális viszonyokat alakító, az interakciós sémákat és a kontextuális elvárásokat kielégítő stratégiaként kezelem, amely diskurzus- és kapcsolatformáló hatással bír. A vizsgálat során a félbeszakítást az átfedéseken belül vizsgálom, mivel a félbeszakítás megkülönböztetéséhez a hallgatói értékelésre és a tágabb kontextus bemutatására is szükség van, amelyek ismertetése nem áll módomban.

4. A felhasznált korpusz

A vizsgálat fókuszában politikai vitaműsorok állnak. A politikai vitaműsor félintézményes diskurzustípus, amelyre mind a spontán társalgás, mind az intézményesített keret vonatkozik, a diskurzus menetét a moderátor irányítja (Ilie 2001). A multimédiás korpuszomból hat videót választottam ki, amelyek esetében törekedtem arra, hogy összességében minél több eltérő résztvevő nyelvhasználati stratégiáját vizsgáljam, elkerülve azt, hogy csupán egy-két egyén stratégiájára terjedjen az elemzésem. A HírTv csatornán futó *Szabadfogság*² című vitaműsorból két videót választottam ki, az egyik videóban Dévényi István, a másikban Huth Gergely volt a moderátor, a két videó összesen 85 perc. Az ATV *Csatt*³ című vitaműsorából egy 49 perces részt emeltem ki, amelynek a moderátora Rónai Egon volt. Továbbá a HírTv másik politikai vitaműsorából, a *Csörtéből*⁴ három videót választottam, a moderátorok Bella Levente, M. Dobos Marianne és Szarvas Szilveszter voltak, a három videó 128 percet tesz ki. Az összesen 262 percnyi vizsgált korpuszban politikai szakértők, politológusok, újságírók és közéleti személyek vettek részt. Az adatok lejegyzése a jeffersoni (2004b) konverzációelemzési átírási konvenciót követi.

² videó1: <https://hirtv.hu/video/195561> (Utolsó hozzáférés: 2020.január 6.) videó2: <https://www.youtube.com/watch?v=it3rKXm5GOY> (Utolsó hozzáférés: 2020.január 6.)

³ videó3: Ez a videó már nem elérhető online.

⁴ videó4: <https://www.youtube.com/watch?v=4xsJgbA5X6Y> (Utolsó hozzáférés: 2020.január 6.) videó5: <https://hirtv.hu/csorte/csorte-ertekalapu-meg-vagy-valsagban-van-europa-2479260> (Utolsó hozzáférés: 2020. január 6.) videó6: <https://www.youtube.com/watch?v=O11dTm98Lwo&t=90s> (Utolsó hozzáférés: 2020.január 6.)

5. Elemzés

A politikai vitaműsorokban, noha a moderátor gyakran igyekszik ezt kiküszöbölni, gyakori jelenségnek tekintendő az egyidejű beszéd. A korpusz feldolgozása közben különböző funkciójú átfedéseket és félbeszakításokat tapasztaltam, amelyeket a vizsgálat során csoportosítottam, és heurisztikusan kialakítottam az egyéni intuícioimra támaszkodva. Így a felhasznált korpusz és az egyéni intuíciók alapján a következő funkciókat határoztam meg: egyidejű beszéd során a résztvevők (1) az egyetértésüket, (2) egyet nem értésüket, (3) az egymást közt meglévő interperszonális viszonyukat fejtegethetik ki, (4) a diskurzus további menetének alakítására vagy a (5) forduló átvételére törekedhetnek, (6) a fordulóátvételt megakadályozhatják, (7) a partnert javíthatják vagy pontosíthatják.

A) EGYETÉRTÉS. A társalgás során az interlokútorok visszacsatolásokat küldenek a beszélő irányába annak érdekében, hogy a figyelmüket, az érdeklődésüket és az egyetértésüket nyilvánvalóvá tegyék a partner számára.

Az (1) példában a vitaműsor résztvevői a mai magyar oktatási rendszerről és a 2017. évi PISA-teszt eredményeiről beszélgetnek, amely szerint elkeserítő helyzetben van az oktatás. A vita során kitérnek a kormány oktatáspolitikájára és az oktatás megreformálásának a szükségességére. A bemutatott társalgásrészlet Gulyás Balázs közíró és Pörzse Sándor újságíró megnyilatkozásai, akik véleményüket és attitűdjeiket fejezik ki a PISA-eredményekkel kapcsolatban.

(1) videó1: 33: 47

GB: A rendszernek e- [ez kiválóan] megfelel, ami ebből az egész boszorkánykonyhából kijön a végén. Tudjátok, az a legszomorúbb az egészben, hogy vannak olyan emberek, vannak olyan magyar (.) polgártársaink, akiknek tizenöt éves korunkban eldől az, hogy hogyan fognak élni hatvan-hetven éves korukig. MERT predesztinálja az, hogy milyen iskolába járnak, hogy milyen, >egyáltalán az ország melyik részén járnak iskolába<, és ne- nekem ebben ez volt a legelszomorítóbb, hogy [tizenöt éves korukban, tizenöt éves korukban]=

PS: [Így van. Igen. Sose szűnnek meg] a társadalmi szű- rők, különbségek.

GB = sőt mélyültek. Az elmúlt években még mélyültek is. Tehát ez a legelszomorítóbb [az egészben].

PS: [Ami az ország] szempontjából tragédia.

Gulyás először arra utal, hogy a sikertelen eredmények a kormány számára megfelelőek, a *tudjátok* fatikus igével a vitaműsor összes résztvevőjéhez szól. Továbbá beszámol az attitűdjéről, illetve azonosul a társadalom azon tagjaival is, akik nem tudnak az adott (szegényebb) társadalmi rétegből kiszakadni. Pörzse Gulyás beszéde alatt megszólal, a megnyilatkozásának háttérében az egyetértés és Gulyás állításának nyomatékosítása áll, viszont nem a forduló átvételére törekszik, mivel Gulyás, reflektálva Pörzsére, folytathatja a mondanivalóját. Gulyás, miután befejezi a gondola-

tát, miszerint számára a legelszomorítóbb, hogy a magyar emberek sorsa tizenöt éves korukban eldőlt, és a társadalmi különbségek növekedtek, Pörzse megnyilatkozása ismételtelen részben átfedésbe kerül Gulyás megnyilatkozásával, amelyben szintén az egyetértését és attitűdjét fejezi ki. Az (1) példában az egyidejű beszéd nem tekinthető inherens beszélőváltásnak, noha fordulóváltásra alkalmas helyen szólt közbe Pörzse. A társalgási normákat sem szegték meg a beszélők, egyúttal arculatfenyegetés sem valósult meg. Ellenben az egyidejű beszéd az interakció sikerességét segítette elő, és a kontextuális elvárásokat elégitette ki. A diszkurzív megközelítésekre támaszkodva látható, hogy Gulyás feltehetőleg nem értékeli negatívan a félbeszakítást, hanem olyan nyelvi viselkedésként tekint rá, amely kapcsolaterősítő funkcióval bír, mivel Pörzse támogatja Gulyás interakciós célját, illetve azonosul is vele.

A (2) példa szintén a videó1-ből származik, amelyben továbbra is a kormány oktatáspolitikájáról beszélnek a résztvevők, a Kádár-kori és a jelenlegi helyzetet vetik össze a társadalmi mobilitás szemszögéből. Pörzse Sándor, Puzsér Róbert publicista és Konok Péter történész szólalnak meg.

(2) videó1: 34:27

PS: Ha most ha visszanezünk a Kádár-korszakra, hát OTT ez nem volt. Nekem voltak olyan osztálytársaim akik kifejezetten szegény sorból jöttek, és most vezető beosztásban dolgoznak. Ezt el tudjuk most Képzeln?

PR: Sajnos ez az igazság, hogy a [társadalmi munka]=

KP: [>Egy gázszerelő is<] lehet akármi,

PR: =(nevet) a társadalmi mobilitás az talán az egyetlen (.) olyan (.) olyan erény, amit így a Kádár-rendszernek így ő így ő (.) kvázi [<meg lehet köszönni.>]

PS: [Igen (.) igen.]

A (2)-ben Pörzse az olyan osztálytársaira utal, akik a Kádár-korszakban megfelelő oktatásban részesültek, és a későbbiekben vezető beosztásban tudtak dolgozni. Ezt követően arról érdeklődik ironikusan, hogy elképzelhető-e a társadalmi mobilitás a jelenlegi kormánypárt alatt. Puzsér önkijelöléssel válaszolni akar Pörzse kérdésére, és a *sajnos* diskurzusjelölővel az egyetértését és az attitűdjét fejezi ki. Konok viszont Puzsér fordulóját félbeszakítja, viszont nem a fordulótávétel érdekében, hanem ironikusan közbeszól, a *gázszerelő* alatt feltehetőleg Mészáros Lőrincre, Magyarország egyik leggazdagabb emberére utal. Konok megszólalása a prozódia és a szintaktikai szerkezet alapján nem fordulóváltásra alkalmas helyen valósult meg, viszont ennek a félbeszakításnak az elsődleges funkciója a humor, az egyetértés kifejezése, tehát pragmatikai támponton nyugszik. A félbeszakítással Konok az egyesülési jogát érvényesíti, a kapcsolatkezelési modell szerint a társadalmi jogokat erősíti. Konok után Puzsér folytatja Pörzse kérdésére a válaszadást, amelyben kifejti, hogy a Kádár-rendszer legfőbb erénye a társadalmi mobilitás. A bemutatott részlet végén ismét Pörzse szólal meg, helyesli Puzsér válaszát. Pörzse az egyidejű beszéddel az egyetértését tette nyilvánvalóvá, e nyelvi viselkedés nem tekinthető udvariatlannak és arculatfenyegetőnek, hanem az azonosulási jogával él a beszélő.

B) EGYET NEM ÉRTÉS. A politikai vitaműsorok fő célja a különböző nézőpontok szembeállításása. A résztvevők az egyet nem értésük kifejezésekor nem minden esetben várják meg az aktuális beszélők fordulójának a befejezését, hanem közbeszólnak.

A (3) példában a vita témája Kovács Zoltán kormányfővel készült interjú,⁵ az alábbi bemutatott részletben Kovács a civilszervezetekről (non-governmental organization) alkotott véleményét tárgyalja Bencsik Gábor, Horn Gábor és Bella Levente.

(3) videó4: 14: 50

BG: Ez egy másik kör, am- gondolom én, amit itt Kovács itt fölvetett. Ez az NGO-k a a (.) [politikai]

HG: [>Nem ezt mondják<] oda van írva, amit mond. Hát há- most csak te te >az szövegeit magyarázod, én olvasom< [Ez egy nagy különbség]

BL: [Nem NGO-król beszélt.] A gazdasági hatalomról beszélt.

A (3)-ban Bencsik szólal fel, aki az interjút értelmezni akarja, és politikailag vezéreltnek tekint néhány civilszervezetet, viszont Horn félbeszakítja, kijelenti, hogy a Kovács-interjúban nem azt mondják, amit Bencsik állít, egyúttal azt is implikálja a forduló átvételét követően, hogy Bencsikkel szemben ő a szöveget olvassa, és hű marad a szöveghez, amíg Bencsik magyarázza, és további értelmezéseket ad neki. Horn az *ez egy nagy különbség* kifejezéssel Bencsiket és önmagát összeveti, amellyel a saját felülkerekedését is implikálja. Horn félbeszakítása a szintaktikai szerkezet és a prosódia alapján nem fordulóváltásra alkalmas helyen történt meg, pragmatikai szempontból azonban a beszélő szándéka feltehetőleg az egyet nem értés kifejezése. Bella mint moderátor pedig kilép a semleges szerepből, Bencsikhez fordulva szintén értékeli az interjú szövegét, és egyet nem értését fejezi ki Bencsiknek, viszont félbeszakításával Hornt támasztja alá, így Hornnal szemben nem arculatfenyegető. A (3) példában mindamellett, hogy a résztvevők nem egy állásponton vannak, a két félbeszakítás funkcióbeli különbséggel bír. Az előbbi esetén az egyet nem értést arculatfenyegető aktus követi, amely Bencsikkel szemben udvariatlannak minősül, Bencsik minőségi arculata megsérül. Míg a második félbeszakítás során Bella kilép a kontextuális elvárások keretéből, megszüntetve a semleges szerepet, ugyanakkor a Horn irányába történő félbeszakítást az interakciós sikeresség jellemzi.

A (4) példában a szereplők Vona Gáborról és az ő politikai nézőpontjának változásairól vitatkoznak, a vita kiéleződik Wahorn András és Pörzse Sándor között. Wahorn mellett érvel, hogy Vona zsidóellenes megjegyzéseket tett korábban, viszont Pörzse cáfolja ezeket az állításokat. A bemutatott részlet a kettőjük közt zajló vita végét tartalmazza.

⁵ <https://pestisracok.hu/az-ellenzek-mogott-allo-informalis-es-gazdasagi-hatalommal-kell-megkuzdeni-2018-ban-ps-interju-kovacs-zoltan-kormanysozivovovel/> (Utolsó hozzáférés: 2020. január 7.)

(4) videó1: 22:06

WA: Akkor utána (.) szeretném tudni hogy, egyszer csak rájött, áh (.) talán mégse az a probléma, hogy itt egy zsidó telket [vesz. Valami ilyesmi ()]

PS: [De ez így nem igaz, András. Ne mondj olyat, ami nem igaz]

A (4)-ben Wahorn az *egyszer csak* és a *talán mégse az a probléma* szószerkezetekkel ironikusan beszél Vona változásáról. Viszont Wahorn félbeszakítja Pörzse, aki Wahorn eddigi állításait tévesnek véli, és arra szólítja fel vitapartnerét, hogy ne mondjon valótlan dolgokat. Ebben a félbeszakításban Pörzse a forduló átvételét is végrehajtotta, mivel ezt követően Wahorn nem szólalt meg, hanem a vita további résztvevői nyilatkoztak a véleményükről. Pörzse a szintaktikai szerkezet alapján fordulóváltásra alkalmas helyen szólt közbe. A vitaműsorokban az ilyen jellegű félbeszakítás gyakori jelenség az egyet nem értés kifejezésekor, tehát Pörzse a kontextuális elvárásokat nem szegte meg, egyúttal kevésbé tekinthető arculatfelyegetőnek, mint a (3)-as példa, mivel Wahorn minőségi arculata nem sérül.

A videó6 adás egy videobejátszással kezdődik, amelyben Orbán Viktor miniszterelnök a bevándorlásról és az Európai Unió ezzel kapcsolatos intézkedéseiről tart sajtótájékoztatót. A moderátor, Szarvas Szilveszter arról kérdezi a résztvevőket, hogy vajon ezek az üzenetek, amelyeket Orbán tesz, elérik-e a nyugat-európai vezetőket.

(5) videó6: 2:49

HG: Tehát a- akár a török megállapodással, akár a a szír konfliktus kezelésével, akár az egész arab világban a (.) helyzet nem is teljes megoldásával, DE KEzelésével azt gondolom, (.) hogy százszor annyit tettek öö nyugat-európai vezetők azért (.) Merkeltől kezdve mindegyik, mint amennyit Orbán Viktor azzal tett, hogy [itthon]

LT: [Szír konfliktusban bocsánat, >mit is csináltak?< Nyugat-Európa, mert [Oroszországot=

HG: [Hát öö]

LT: =láttam meg az Egyesült Államokat, [a migrációval mit csinált Szíriában?]

HG: [A- a- abban az értelemben sokat hogy] a a egy része ebben volt, ott [volt ebben a dologban].

LT: [Nem voltak ott.]

Az (5)-ben Horn válaszol a moderátor kérdésére, a válaszában kifejti, hogy a nyugat-európai országok vezetői igyekeztek kezelni a törökországi és a szír konfliktusokat, míg velük szemben Orbán jóval kevésbé. Horn folytatná a válaszadást, viszont Lánczi Tamás félbeszakítja, ugyanakkor vissza is adja a fordulót, hiszen az egyet nem értés kifejezése egy kérdéssel valósul meg, amelyben a >mit is csináltak?< szerkezetben az *is* elemmel és a gyorsabb beszédtempóval sürgeti Hornt, aki a diskurzusjelölővel és a svá hanggal (*hát öö*) hezitál, így az átfedés nem tekinthető félbeszakításnak, hanem a partner felé való visszajelzésnek. Lánczi a kérdésének a végénél félbeszakítja Horn, amelyet hezitációval kezd, és a válaszadás közepén is hezitáció fedezhető fel (*a a a*), majd a válasza végén Lánczi közbeszól, amelyben Hornéval ellentétes állítást tesz, az egyet nem értését fejezi ki. Lánczi nyelvi viselkedése a kontextuális elvárások

kat részben elégíti ki, mivel a koherencia szempontjából Horn állításaira válaszol, ugyanakkor nem feltétlen a moderátori kérdésre. A (5)-ben ezzel a félbeszakítással Láncki a diskurzus menetét módosította, a vitában elvárt interakciós sémákat nem sérti meg.

A következő példában a vitaműsorban a vita témája a 2014-es év értékelése, azon belül pedig a 2014-es év választási eredményei. A vitában Vágó István szóba hozza a 2006-os évben történt őszi zavargásokat, amelyre a többi résztvevő is reagál.

(6) videó3: 33:12

PL: Nem gondolom azt, hogy le lennél maradva a politikai (0.2) informáltság [terén]. De azt,=

VI: [Megtisztelsz.]

PL: =azt, hogy a 2006-os rendőri, durva atrocitásokat, rendőrterror, amikor gumilövedékekkel embereket vakítottak meg és [csontok],

VI: [Embereket?]

PL: Igen.

VI: Em[berek]et?

PL: [Igen.] Én[nekem,]

VI: [Hányat?]

A (6)-ban Pesty László Vágó Istvánhoz szól, kijelenti, hogy Vágó tájékozott a politika terén, amelyre Vágó a *megtisztelsz* közbeszólással felel, a közbeszólása a szintaktikai szerkezet alapján fordulóváltásra alkalmas helyen valósul meg. Ez az egyidejű beszéd nem minősül félbeszakításnak, mivel nem célja a forduló átvétele, hanem ironikusan kifejezi Vágó attitűdjét Pesty mondatával kapcsolatban. Az ironia abban rejlik, hogy a vitaműsorok előtt a résztvevők tájékoztatást kapnak az adott műsor témáiról, amelyekre készülhetnek, továbbá a vitaműsorok résztvevői olyan személyek, akik figyelik a politikai híreket, így tájékozottak, illetve maguk is a politikában vagy a közéletben aktívak. Feltehetőleg Vágó negatívan értékelte Pesty válaszát, azt udvariatlannak, a kontextuális elvárásoknak nem megfelelőnek tekintette. A közbeszólást követően Pesty folytatja a gondolatmenetét az őszi zavargásokról, ahol felsorolja a zavargások negatív jellemzőit. Vágó ezen állításokra háromszor reflektál, kétszer az *embereket?* kérdéssel, amellyel hitetlenkedését, megkérdőjelezését fejezi ki a zavargások súlyosságáról és az áldozatok számáról, sőt a vita további pontjaiban is ellentmond Pesty ilyen jellegű állításaival. Vágó két kérdése (*Embereket?*) a szintaktikai szerkezet és a prozódia alapján nem fordulóváltásra alkalmas helyen valósul meg, viszont pragmatikai funkcióval bír. Vágó a *Hányat?* kérdéssel fokozza az áldozatok számára vonatkozó kételyeit, amely szintén az egyet nem értését jelöli, különösképpen azért, mert a vita során Vágó azt feleli Pestynek, hogy ezt a történetet már sokszor hallotta, tehát a közbeszólás pragmatikai funkcióval bír. Az egyidejű beszéd a (6)-ban abban az értelemben nem tekinthető félbeszakításnak, mivel nem a forduló átvételére törekszik Vágó, hanem az egyet nem értését fejezi ki, és a diskurzus menetét formálja. A kontextuális elvárásoknak nem mond ellent Vágó nyelvi viselkedése, maga a politikai vitaműsor keretében nem tekinthető udvariatlannak, viszont Pesty minőségi arculatát fenyegeti, mivel a hozzászólásának valóságtartalmát kérdőjelezi meg.

C) A BESZÉDJOG MEGRAGADÁSA. Hayashi (2013) a beszélő kijelölésének lehetséges módjait összefoglalva három lehetőséget sorakoztat fel, amelyek a következők: (1) a beszélő kijelöli a másik beszélőt a forduló átvételére, (2) a beszélő nem jelöli ki a következő beszélőt, hanem a partner önkijelölést hajt végre, (3) a beszélő nem jelöli a következő beszélőt, és folytatja a fordulóját. Nézzük azokat a lehetőségeket, amelyekben a beszélő önkijelölést hajt végre.

(7) videó4: 27: 05

BL: Ferenc pápára nem lehet azt mondani, hogy következetlen [volna, nem?]

HA: [Ez az egyik fele.] A más- fele a- nemcsak a világiak hívják karizmának. Ezt pontosan tudod, a [hívők] is, azért=

BG: [Jó.]

HA: =karizmatikus megúj[u]lása az egyik irányzatnak a katolikus egyháznak.

BG: [Oké.]

A (7) példában a vita témája a kereszténység, elsősorban a katolikus egyház és a magyarországi egyházi személyek közéletbeli szerepe. Az alábbi bemutatott részletben Bella Levente moderátor kérdést intéz a résztvevők felé, amelyre Hont András válaszol. A fordulóvégi átfedés nem tekinthető félbeszakításnak, hanem Hont önkijelölést hajt végre fordulóváltásra alkalmas helyen, az interakciós sémáknak megfelelően válaszol a kérdésre. Mindemellett a válasszal Bencsik Gáborhoz szól, aki Hont fordulója alatt kétszer is megszólal, a két átfedés pedig a figyelem kifejezésére szolgál. A beszédjog megragadása ebben az esetben kielégíti a kontextuális elvárásokat kielégíti és elősegíti a diskurzus menetét.

A (8)-ban szintén Bella Levente és Hont András megnyilatkozásai szerepelnek, illetve Zárug Péter Farkasé. A bemutatott részletben a korábbiakban említett Kovács Zoltán-interjúról vitáznak a résztvevők.

(8) videó4: 3:01

BL: Hadd tegyek föl neked egy kérdést ((Horn Gáborhoz fordulva)), a a félre-értjük itt a szóhasználatot vagy nem? A liberalizmusról mint politikai irány- zatról van szó, vagy itt ő libe[rális világról beszél]=

HA: [Akkora marhaságot] mond ka[pásból indításként]

BL: = [Ami mást jelent?]

HA: Politikai korrektségről beszél. Semmi köze nincs a liberalizmushoz. Lehet egy liberális [ember politikai]

ZPF: [>Hát ez azért nem így van<]

HA: Mondom, SEMMI. [De:] =

ZPF: [Hát] te mond[hatod, csak nem így van]

HA: =[lehet liberális ember aki szem]=

ZPF: >Egész nyugodtan mondhatod háromszor. De nem így van.<

HA: = előtt tartja a PC-t.

Bella Horn Gábort kérdezi arról, hogy pontosítsák a cikkben olvasottakat, misze- rint az interjúalany a liberalizmust politikai irányzatnak vagy világképnek tekinti-e. Ugyanakkor Horn helyett Hont önkijelöléssel fordulóváltásra nem alkalmas helyen

átveszi a beszédjogot Bella fordulójának a végén, amellyel félbeszakítja Bellát, és normaszegést hajt végre, mivel Bella nem őt jelölte ki a következő beszélőnek, és Bella Hont fordulójának a végén tudja befejezni a kérdését, fordulóját. Együttal Hont elmondja az álláspontját, miszerint az interjúban a politikai korrektség volt a téma, és a liberális személyekről szeretne általánosítást megfogalmazni, de Zárug félbeszakítja ellentmondva neki. Hont nem adja át a fordulóját, viszont reagál Zárug mondatára, és a *de* kötőszóval folytatni akarja a fordulót, Zárug azonban ismételt szembemegy Hont álláspontjával, miközben Hont a beszédjog megtartásával befejezi a gondolatmenetét. A (8)-ban Hont az interakciós sémáknak és a kontextuális elvárásoknak nem felel meg, hanem a beszédjog megragadásán túl annak megtartására törekszik, amely nem tekinthető udvarias nyelvi viselkedésnek.

A (9) példa abban a vitaműsorban hangzik el, amelyben a résztvevők a bevándorlásról és a menekültügyi helyzetről vitatkoznak, a vitában két élesen különböző álláspont ütközik. Az alábbi példában Tóth Csaba és G. Fodor Gábor szólalnak meg.

(9) videó5: 26:54

TCS: De nincs, ne má:r. Azért nem szeretem én mostanában ezeket a vitákat mer nyilván (.) ő

GFG: Mer vesztesre áll (0.5) az ellenfél ebben a kérdés[ben. Mégiscsak van migráns ()]

TCS: [Ha befejezem a mondatot] ha befejezem a mondatot, Gá[bor akkor el fogom mondani.]

GFG: [Csak segíteni akartam.]

Tóth a vitaműsor hangulatával kapcsolatos attitűdjét osztja meg a többi résztvevővel, a fordulója végén a svával hezitál, G. Fodor pedig önkijelöléssel átveszi a beszédjogot, és a gúnnal élve vesztesnek ítéli Tóth és társai álláspontját ebben a kérdésben, mivel G. Fodor szerint vannak menekültek, illetve a fordulóváltást a pragmatikai funkció irányítja, mivel sem a prozódia, sem a szintaktikai szerkezet nem indukálja azt. G. Fodort a megnyilatkozása végén Tóth félbeszakítja a *ha befejezem a mondatot* szerkezettel, amelyet megismétel, így a beszédjogot átveszi, viszont a fordulója végén G. Fodor félbeszakítja, miszerint ő segíteni akart. Ebben a példában G. Fodor a kontextuális elvárásokkal ellentétben gúnyos hangvételben szólt Tóthhoz, amellyel az interperszonális viszonyt kifejezte. Tóth a félbeszakításokat feltehetőleg normaszegésnek tekintette, illetve a beszédjog megtartására törekedett. Tóth méltányossági joga sérül a diskurzuson belül, mivel akadályoztatva van véleményének kifejezésében.

D) INTERPERSZONÁLIS VISZONYOK KIFEJEZÉSE. A politikai vitaműsorokban (lásd *Szabadfogás, Csörte*) elsősorban a baloldali és a jobboldali képviselőit állítják szembe, amely gyakran az ülésrenden is megmutatkozik. A két oldalon szereplők között különböző viszonyok állnak fenn, amelyet gyakran az irónia és a gúny eszközével tárnak fel egyet nem értés esetén. A résztvevők a saját oldalukon szereplő vitapartnerrel szemben elsősorban az iróniával mint nyelvhasználati eszközzel élnek, míg a másik oldalon lévő vitapartnerek álláspontjaira gúnnal reagálnak. Nézzünk erre két példát.

(10) videó1: 7:45

GB: A kedves, a kedves névrokonom, Gulyás Márton, énnekem az az érzésem bizonyos hőfok alatt nem képes a- a- az utcán tartózkodni, ugye tudjuk, hogy október huszonharmadikán, valamilyen szélvihar miatt ő [<LEmondták>] a demonstrációjukat. Most ebben a hűvös=

PS: [>Könnyen megfázik< ((nevet))]

GB: =időbe bementek egy étterembe.

A (10) példában Gulyás Balázs és Pörzse Sándor egymás mellett foglalnak helyet a műsorban, és a vitában egymás álláspontjával egyetértettek. A bemutatott részletben a téma a Közös Ország Mozgalom civilszervezet első akciója, amely során Gulyás Márton vezetésével a Pest-Buda Bistróban tartottak ülösstrájkot. Gulyás névrokonként hivatkozik Gulyás Mártonra, és a humor eszközével arra utal, hogy korábban egy szélvihar miatt maradt el a demonstráció, az ülösstrájk napján pedig hideg volt, emiatt tartották azt a Budai Várnegyed egyik éttermében. Pörzse fokozza Gulyás humoros megjegyzését, miszerint az ülösstrájk helyszínének választásakor Gulyás Márton a megfázás elkerülésére is törekedett. Pörzse közbeszólása a szintaktika szabályai és a prozódia alapján fordulóváltásra nem alkalmas helyen valósul meg, ám pragmatikai funkcióval bír. A (10)-ben az átfedés során a beszélő az attitűdjét fejezi ki a korábbi állítással kapcsolatban, amely mind az interszónális viszonyokat, mind a diskurzus menetét befolyásolja, illetve a vitaműsorokban elvárt viselkedést nem szegi meg. Pörzse nyelvi viselkedése Gulyás minőségi arculatát erősíti, amelylyel a kapcsolatkezelés is pozitív irányba halad.

A (11)-ben a vitaműsor résztvevői a 2018-as választások eredményeiről vitatkoznak. Nagy József és Ungváry Krisztián kormányellenes nézőpontot képviseltek a műsorban, míg Jeszzenszky Zsolt és Apáti Bence a kormányt támogatva vitáztak. A bemutatott részlet a műsor második felében hangzik el, a szünetben Apáti és Jeszzenszky egy videót készítettek, amelyben az ellenzéki képviselőket figurázták ki, a videót a szünetet követően levetítették.

(11) videó2: 33:15

NJ: Egyébként meg, hogy mi a kisebbség és mi a többség. A Fideszre 49,27%-a szavazott (.) ő idén a választásokon, az a választók nagyjából a fele, egy picikét kevesebb. A másik oldal pedig (0.2) úgy állt fel ez a második parlamenti kétharmad, hogy van egy (.) sajátos törvényünk ő a [választási törvényünk].

JSZ: [Így van. Melyik] csapat volt a bajnok az NB1-ben tavaly? Nem követem a focit, elnézést a [miniszterelnök úrtól is emiatt ((nevetve))]

AB: [>Az Újpest, de nem lett volna meg< ((nevetve))], de nem lett volna meg.

NJ: [>De nem lehet azt mondani, de nem lehet azt mondani<]

JSZ: De ki nyerte meg, ki nyerte az [NB1-et tavaly? ()]

UK: [Méltatlan ez a kérdés, nagyon méltatlan.]

JSZ: (), az Újpest, meg a Honvéd, mind, mind összesen több pontot szerzett, de akko: mér a Videoton lett a bajnok? Ezt nem értem.

A (11)-ben Nagy József a választás eredményének okairól beszél, egyrészt a szavazatok eredményeiről, hogy mi tekinthető többségnek vagy kisebbségnek, mivel a választáson a kormánypárt a szavazatok 47,2%-át kapta, másrészt a kétharmados győzelmet a választási törvény eredményének tekinti. Jeszenszky Nagyot a szintaktikai szabályok szerint fordulóváltásra alkalmas helyen félbeszakítja, a beszédjogot átveszi, és párhuzamot állít a futball és a politika között, egyúttal kiszól, és a miniszterelnöktől bocsánatot kér, amiért nem követi az NB1-et. Apáti nevetve válaszol Jeszenszky kérdésére, aki a *de nem lett volna meg* ismételtesével azt sugallja, hogy érti Jeszenszky gondolatmenetét, a forduló megosztása Apáti és Jeszenszky között az interperszonális viszonyok kifejezésére szolgál, és a kapcsolatot, illetve Jeszenszky minőségi arculatát erősíti. Nagy Apátihoz hasonlóan szintén egyidejűleg beszél Jeszenszkyvel, megismétli a *de nem lehet azt mondani, de nem lehet azt mondani* állítását, amellyel feltehetőleg vissza akarja venni a beszédjogot. Jeszenszky újra felteszi a kérdését, Ungváry megszólalása a kérdés végével átfedésbe kerül. Ungváry az attitűdjét kifejezve negatívan értékeli Jeszenszky kérdését és a párhuzamot is, egyúttal megnyilatkozása a méltányossági jogainak sérülését jelöli, mivel ő Jeszenszkyvel ellentétes állásponton van. A (11)-ben Jeszenszky utolsó fordulójában felsorolja a magyar focicsapatokat, akik pontokat szereztek az NB1-ben, az Újpest és a Honvéd együttesen szerzett több pontot, mint a Videoton, de a sportban a pontszámításkor egy csapat összes pontja számít, és az alapján érnek el helyezést. Jeszenszky Nagy félbeszakításával annak álláspontjára gúnyol mint nyelvhasználati eszközzel reagál, amelyet Ungváry méltatlanként jellemez. A gúny az ironia al-típusának tekinthető, alkalmazásával főként kritikát vagy negatív attitűdöt fejeznek ki a beszélők egy-egy eseményről, szituációról vagy személyről (Colston 2017: 236), megítélése eltérő lehet egy szituáció másik résztvevője számára. Erről árulkodik az, hogy amíg Ungváry negatívan értékeli a párhuzamot, Apáti nevet. A bemutatott példában a félbeszakítás jellege a beszédjog megragadása és az egyet nem értés kifejezésének lehetősége mellett az interperszonális viszonyokról árulkodik. Jeszenszky a kontextuális elvárásokat és az interakciós sémákat megszegi, továbbá egyes résztvevők számára udvariatlan nyelvi viselkedésnek minősül ez a párhuzam.

E) DISKURZUS MENETÉNEK ALAKÍTÁSA. Az előző példákban is láthatóvá vált, hogy a félbeszakítást gyakran a pontosítás vagy a témaváltás vezérli. A (12) példában a (6)-os példához hasonlóan Vágó István 2014-es választásokról alkotott véleménye szerepel.

(12) videó4: 5:10

VI: Az EBESZ-nek az álláspontját mondom. Nem voltak tisztességesek, nem voltak fair-ek. Szabadok voltak, mindenki szabadon bedobhatott olyat, amilyet akart .h De az kétségtelen, hogy nem ANNAK ALAPJÁN hozta meg a döntését a választó soha .h ő ahogy [ez egyébként]

RE: [Ezzel itt] azt is mondd, hogy illegitim?

VI: ((sóhaj)) Hű: de nehéz amit mondasz, én maradnék annál, amit hivatalosan is (0.2) Nem, nem akarok ilyenbe belemenni, amit hivatalosan is nemzetközi intézetek is mondtak, nevezetesen, <hogy nem voltak fair-ek> (.) nem voltak tisztességesek.

A (12)-ben Vágó azt mondja, hogy az EBESZ véleménye szerint a választások nem voltak tisztességek, viszont szabadon történtek. Rónai Egon, a moderátor félbeszakítja Vágót annak fordulója végén egy kérdéssel, amellyel a választások legitimitásáról kérdez, ezt követően pedig visszaadja a beszédjogot. Vágó hezitálva válaszol, amelyben nem kívánja egyénileg értékelni a választások legitimitását, hanem továbbra is az EBESZ álláspontját mondja el. Rónai a félbeszakítással Vágó megszólalásának pontosítására, esetlegesen egy implikátúra explikálására törekszik, amelyen mind a kontextuális elvárásokat, mind az interakciós sémákat követi, illetve viselkedése nem tekinthető udvariatlannak vagy normaszegésnek, hanem a diskurzus menetének irányítását hajtja végre, mivel ezzel a kérdéssel további vitákat előzhet meg vagy válthat ki. A korpusz alapján megállapítható, hogy az egyidejű beszéd/átfedés és a félbeszakítás között nincs éles határ, gyakran nehéz őket elkülöníteni, mivel egy-egy esetben a rövidebb időtartamú egyidejű beszéd is (pl. az egyetértés kifejezésekor) fordulóátvételt eredményez, illetve a félbeszakítás során a félbeszakító fél nem a forduló átvételére törekszik, hanem a partnere gondolatmenetének formálását tűzi ki céljául, vagy a beszélő félhez való azonosulását/eltávolodását fejezi ki.

6. Összefoglalás

A dolgozat fő célja az volt, hogy megvizsgáljam az egyidejű beszéd interakciós funkcióit a politikai vitaműsorokban. E vizsgálattal egy olyan általános jelenséget jártam körül, amely a hétköznapi társalgásban is rendszeresen felfedezhető és megítélése nem egységes. Ugyanakkor a hétköznapi társalgásokban és a politikai vitaműsorokban az átfedések eltérő funkcióval bírhatnak. Egyrészt a vitaműsorok egy bizonyos időkeretet nyújtanak a résztvevőknek, amely befolyásolhatja a félbeszakítások és átfedések funkcióját, míg a hétköznapi társalgásokban a beszélgetés idejét az interlokútorok szabják meg, továbbá a vitaműsor résztvevői egy adott közönség előtt szerepelnek, tehát tudatában vannak annak, hogy külső résztvevők ítélkeznek a nyelvi viselkedésükről. Másrészt a vitaműsorokban két szemközti oldal ütközik, amely tényező a kompetitív nyelvi viselkedést támogatja, míg a hétköznapi társalgásokban a kooperatív és a kompetitív nyelvi viselkedés váltakozik. Tehát a beszélgetés elfogadott iránya és célja eltérő, a beszélők annak megfelelően járulnak hozzá a társalgáshoz (vö. Grice 1975).

A dolgozatban néhány konverzációelemzési definíciót és pragmatikai megközelítést ötvözve az egyidejű beszédet és félbeszakítást nyelvhasználati stratégiaként kezeltem a politikai vitaműsor műfaján belül. A példákat vizsgálva megállapítottam, hogy az egyidejű beszéd és a félbeszakítás az egyetértés és egyet nem értés kifejezésekor, a beszédjog megragadásakor, az interperszonális viszonyok feltárásakor és a diskurzus menetének irányításakor egyaránt előforduló eszköz, tehát mind racionális, mind interperszonális célok vezérlik annak alkalmazását. Továbbá láthatóvá vált, hogy a beszélők fordulóváltását a pragmatikai funkciók erőteljesen irányítják, emiatt elkerülhetetlen a két diszciplína ötvözése. Az egyidejű beszéd és félbeszakítás a nyelvi viselkedésben ismétlődő jelenség, amelynek értékelését a kontextuális tényezők és az interakciós sémák határozzák meg, nem tekinthető egyöntetűen udvariatlannak, megítélésükben a diskurzus résztvevői között fennálló viszony, az adott közösség/csoport normái, a diskurzus típusa és keretének az ismerete szükséges.

SZAKIRODALOM

- Arundale, Robert B. 2010. Constituting Face in Conversation. Face, Facework and Interactional Achievement. *Journal of Pragmatics* 42/8: 2078–105. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2009.12.021>
- Baxter, Robert P. 2015. Interactional competence and politeness: Native and non-native perceptions of collaborative talk in Spanish. In: Terkourafi, Marina (ed.): *Interdisciplinary Perspectives on Im/politeness*. John Benjamins Publishing, Amsterdam, 187–212. <https://doi.org/10.1075/aals.14.10bax>
- Beattie, Geoffrey W. 1981. Interruption in conversational interaction, and its relation to the sex and status of the interactants. *Linguistics* 19/1–2: 15–36. <https://doi.org/10.1515/ling.1981.19.1-2.15>
- Bourdieu, Pierre 1990. *The Logic of Practice*. Stanford University Press, Standard.
- Bousfield, Derek 2008. Impoliteness in the struggle for power. In: Bousfield, Derek – Locher, Miriam (eds.): *Impoliteness in Language: Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice*. Mouton de Gruyter, Berlin/New York, 127–54. <https://doi.org/10.1515/9783110208344>
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1978. Universals in language usage. Politeness phenomena. In: Goody, Esther N. (ed.): *Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction*. (Cambridge Papers in Social Anthropology 8.) Cambridge University Press, Cambridge, 56–289.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen C. 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. (Studies in Interactional Sociolinguistics 4.) Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- Clayman, Steven E. 2013. Turn-Constructional Units and the Transition-Relevance Place. In: Sidnell, Jack–Stivers, Tanya (eds.): *The Handbook of Conversational Analysis*. Wiley-Blackwell, Oxford, 150–66. <https://doi.org/10.1002/9781118325001.ch8>
- Colston, Herbert L. 2017. Irony and Sarcasm. In: Attardo, Salvatore (ed.): *The Routledge Handbook of Language and Humor*. Routledge, New York–London. 234–50. <https://doi.org/10.4324/9781315731162-17>
- Culpeper, Jonathan 2005. Impoliteness and entertainment in the television quiz shows: The Weakest Link. *Journal of Politeness Research: Language, Behavior, Culture* 1: 35–72. <https://doi.org/10.1515/jplr.2005.1.1.35>
- Culpeper, Jonathan 2009. The Metalanguage of Impoliteness: Explorations in the Oxford English Corpus. In: Baker, Paul (ed.): *Contemporary Corpus Linguistics*. Continuum, London, 64–86.
- Culpeper, Jonathan 2011. *Impoliteness: using language to cause offence*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Culpeper, Jonathan – Bousfield, Derek – Wichmann, Anne 2003. Impoliteness revisited: with special reference to dynamic and prosodic aspects. *Journal of Pragmatics* 35/10–11: 1545–79. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(02\)00118-2](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(02)00118-2)
- Culpeper, Jonathan – Hardaker, Claire 2017. Impoliteness. In: Culpeper, Jonathan – Haugh, Michael–Kádár, Zoltán Dániel (eds.): *The Palgrave Handbook of Linguistic Politeness*. Palgrave MacMillan, Basingstoke, 199–225. https://doi.org/10.1057/978-1-137-37508-7_9
- De la Croix, Anne – Skelton, John 2009. The reality of role-play: Interruptions and amount of talk in simulated consultations. *Medical Education* 43: 695–703. https://doi.org/10.1057/978-1-137-37508-7_9
- Domke, Christine – Holly, Werner 2011. Foundations: ethnomethodology and Erving Goffman. In: Bublitz, Wolfram – Norrick, Neal R. (eds.): *Foundations of Pragmatics*. De Gruyter Mouton, Berlin, 261–88. <https://doi.org/10.1515/9783110214260.261>

- Drew, Paul 2018. The interface between pragmatics and conversation analysis. In: Ilie, Cornelia–Norrick, Neal R. (eds.): *Pragmatics and its Interfaces*. John Benjamin Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 59–83. <https://doi.org/10.1075/pbns.294.04dre>
- Glenn, Phillip 2003. *Laughter in interaction*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511519888>
- Grice, Paul H. 1975. Logic and Conversation. In: Cole, Peter – Morgan, Jerry L. (eds.): *Syntax and Semantics. Vol. 3. Speech Acts*. Academic Press, New York, 41–58.
- Hayashi, Makoto 2013. Turn allocation and turn sharing. In: Sidnell, Jack – Stivers, Tanya (eds.): *The Handbook of Conversation Analysis*. Wiley-Blackwell, Oxford, 167–90. <https://doi.org/10.1002/9781118325001.ch9>
- Holmes, Janet 1993. New Zealand woman are good to talk to: An analysis of politeness strategies in interaction. *Journal of Pragmatics* 20/2: 91–116. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(93\)90078-4](https://doi.org/10.1016/0378-2166(93)90078-4)
- Hutchby, Ian 2008. Participants' orientations to interruptions, rudeness and other impolite acts in talk-in-interaction. *Journal of Politeness Research* 4: 221–41. <https://doi.org/10.1515/JPLR.2008.011>
- Ilie, Cornelia 2001. Semi-institutional discourse: The case of talk shows. *Journal of Pragmatics* 33: 209–54. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(99\)00133-2](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(99)00133-2)
- Ilie, Cornelia 2005. Interruption patterns in British parliamentary debates and drama dialogue. In: Betten, Anne – Dannerer, Monika (eds.): *Dialogue Analysis IX: Dialogue in Literature and the Media, Part 2: Media. Selected Papers from the 9th IADA Conference, Salzburg 2003*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 311–26.
- Iványi Zsuzsanna 2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125: 74–93.
- Jefferson, Gail 2004a. A sketch of some orderly aspects of overlap in natural conversation. In: Lerner, Gene H. (eds.): *Conversation analysis: Studies from the first generation*. John Benjamins, Philadelphia, 43–59. <https://doi.org/10.1075/pbns.125.05jef>
- Jefferson, Gail 2004b. Glossary of transcript symbols with an introduction. In: Gene H. Lerner (ed.): *Conversation Analysis: Studies from the First Generation*. (Pragmatics & Beyond New Series 125.) John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 13–31. <https://doi.org/10.1075/pbns.125.02jef>
- Kádár Zoltán Dániel 2014. Heckling – A mimetic-interpersonal perspective. *Journal of Language Aggression and Conflict* 2/1: 1–35. <https://doi.org/10.1075/jlac.2.1.01kad>
- Kádár Zoltán Dániel – Haugh, Michael 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139382717>
- Kádár Zoltán Dániel – Petykó Márton 2016. A bekiabálás vizsgálata mimetikus és személyközi nézőpontból. *Argumentum* 12: 1–31.
- Kádár Zoltán Dániel – Ran, Yongping 2015. Ritual in intercultural contact: A case study of heckling. *Journal of Pragmatics* 77: 41–55. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2014.12.011>
- Kádár Zoltán Dániel – Terkourafi, Marina 2017. Convention and ritual. In: Culpeper, Jonathan – Haugh, Michael – Kádár, Zoltán Dániel (eds.): *The Palgrave Handbook of Linguistic Politeness*. Palgrave MacMillan, Basingstoke, 171–96. https://doi.org/10.1057/978-1-137-37508-7_8
- Konakahara, Mayu 2015. An analysis overlapping questions in casual ELF conversation: Cooperative or competitive contribution. *Journal of Pragmatics* 84: 37–53. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2015.04.014>
- Lakoff, Robin 1975. *Language and Woman's Place*. Harper&Row, New York.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- Lerner, Gene H. 1989. Notes on overlap management in conversation: The case of delayed competition. *Western Journal of Speech Communication* 53/2: 167–77. <https://doi.org/10.1080/10570318909374298>
- Liddicoat, Anthony J. 2007. *An Introduction to Conversation Analysis*. Continuum, New York.

- Locher, Miriam A. – Watts, Richard J. 2005. Politeness Theory and Relational Work. *Journal of Politeness Research Language Behaviour Culture* 1/1: 9–33. <https://doi.org/10.1515/jplr.2005.1.1.9>
- Mills, Sara 2017. Sociocultural Approaches to (Im)politeness. In: Culpeper, Jonathan – Haugh, Michael – Kádár, Zoltán Dániel (eds.): *The Palgrave Handbook of Linguistic Politeness*. Palgrave MacMillan, Basingstoke, 41–60. https://doi.org/10.1057/978-1-137-37508-7_3
- Pfänder, Stefan – Couper-Kuhlen, Elizabeth 2019. Turn-sharing revisited: An exploration of simultaneous speech in interaction between couples. *Journal of Pragmatics* 147: 22–48. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2019.05.010>
- Schegloff, Emanuel A. 2000. Overlapping talk and the organization of turn-taking for conversation. *Language in Society* 29/1: 1–63. <https://doi.org/10.1017/S0047404500001019>
- Schegloff, Emanuel A. 2002. Accounts of Conduct in Interaction. Interruption Overlap and Turn-taking. In: Turner, Jonathan H. (ed.): *Handbook of Sociological Theory*. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, 287–321. https://doi.org/10.1007/0-387-36274-6_15
- Spencer-Oatey, Helen 2000. Rapport Management: A Framework for Analysis. In: Spencer-Oatey, Helen (ed.): *Culturally Speaking: Managing Rapport Through Talk across Cultures*. Continuum, London–New York, 11–46. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(01\)00039-X](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(01)00039-X)
- Spencer-Oatey, Helen 2002. Managing rapport in talk: using rapport sensitive incidents to explore the motivational concerns underlying the management of relations. *Journal of Pragmatics* 34: 529–45. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(01\)00039-X](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(01)00039-X)
- Stivers, Tanya – Jack Sidnell 2013. Introduction. In: Jack Sidnell – Tanya Stivers (eds.): *The Handbook of Conversation Analysis*. Wiley-Blackwell, Oxford, 1–8. <https://doi.org/10.1002/9781118325001.ch1>
- Tannen, Deborah 1993. What's in a frame?: Surface evidence for underlying expectations. In: Tannen, Deborah (ed.): *Framing in Discourse*. Oxford University Press, Oxford, 14–56.
- Tao, Yingnian 2018. Interruption Elicits Laughter: Cooperative and Intrusive Interruptions in a Chinese Talk Show Host's Conversation. *Studies in English Language Teaching* 6/4: 287–311. <https://doi.org/10.22158/selt.v6n4p287>
- Terkourafi, Marina 2008. Toward a unified theory of politeness, impoliteness, and rudeness. In: Bousfield, Derek – Locher, Miriam (eds.): *Impoliteness in language. Language, Power and Social Process no. 21*. Mouton de Gruyter, Berlin, 54–89.
- Watts, Richard J. 2003. *Politeness. Key topics in sociolinguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Weatherall, Ann – Edmonds, David M. 2018. Speakers formulating their talk as interruptive. *Journal of Pragmatics* 123: 11–23. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2017.11.008>

FÜGGELÉK

A példákban használt konverzációelemzési konvenciók (Jefferson 2004):

- (.) mikropauza; nagyon rövid szünet, körülbelül egy szótagnyi hosszúságú
- (2.0) megmért szünet (másodperc.tizedmásodperc)
- [nem a bal oldali zárójel az átfedés kezdetét jelzi
- [persze
- nem] a jobb oldali zárójel az átfedés végét jelzi
- persze]
- = egyenlőségjel kapcsolja össze ugyanazon beszélő folyamatos megnyilatkozásának részeit, ha azokat a másik beszélő közbeszólása miatt az átírásban el kell szakítani egymástól; egyenlőségjel jelöli azt is, ha két megnyilatkozás között nincsen intervallum, de átfedés sincs.

.h	lélegzetvétel
.hh	hangosabb, hosszabb lélegzetvétel
()	érthetetlen közlést jelöl
aha,	a vessző a szó végén emelkedő intonációt jelez
aha.	a pont a szó végén eső intonációt jelez, amely nem minden esetben esik egybe a megnyilatkozás végével.
AHA	a nagybetűvel való kiemelés a hangerő növekedését jelzi
a:ha	a kettőspont a magánhangzó megnyúlását jelzi
-	a kötőjel a megszakítás jele
((torokköszörülés))	a kettős zárójel a nem nyelvi hangjelenségeket jelzi
>aha<	a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója gyorsabb
<aha>	a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója lassabb

Szabó Éva

doktorandusz

SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
tudományos segédmunkatárs
MTA–DE–SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport,
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat (ELKH)
<https://orcid.org/0000-0002-1933-2078>

SUMMARY

The pragmatic functions of simultaneous speech in Hungarian political debate shows

Szabó, Éva

This paper examines the pragmatic functions of overlapping speech in Hungarian political debate shows. In terms of conversation analysis, overlap means that two or more participants are speaking at the same time (Hayashi 2013; Schegloff 2000), an event that regularly occurs in the case of turn-taking. The present study combines the methods of conversation analysis and pragmatics, especially im/politeness theories, to reveal the interactional functions of simultaneous speech. It shows that overlapping speech has various pragmatic functions in Hungarian political debate shows which belong to the semi-institutionalized discourse type (Ilie 2001; 2006). But to determine the interactional functions of overlaps we need to take a closer look at the context of the utterance and take discursive expectations into consideration. These factors can provide a way of distinguishing simple interruptions from overlaps that can function as linguistic strategies. The study reveals that in Hungarian political debate shows overlaps are suitable for expressing dis/agreement and interpersonal relationships, for forming the direction of discourse, and for taking turns.

The multimodal corpus used here contains six videos where the participants are politicians, journalists, or political experts. The study differentiates the main pragmatic functions of overlap; the categories are built simultaneously with the processing of the videos and are set up with a heuristic method. The suggested categories may provide insight into the possible intentions and motivations of participants and shows the interactional features of this genre.

Keywords: simultaneous speech, overlap, interruption, political debate shows

A képesfák, szentfák szóhagyománya: *faképnél hagy*

A *faképnél hagy* (valakit) szólást ma is használjuk. Jelentése a szólástárban: a) váratlanul, egy szó vagy búcsúzás nélkül távozva otthagy valakit; b) hirtelen messze megelőz valakit (Bárdosi 2003: 86). Gyakran alkalmazott szólásról van szó, mutatja néhány frissebb adat:

- (1) Faképnél hagy a fapados: 15 utasa nélkül szállt fel a gép (Bama.hu¹).
- (2) Faképnél hagy, szó nélkül lelép. Ők azok a csillagjegyek, akik váratlanul elhagynak (Égi Jelek, Facebook-fórum²).

Ezenkívül tele van az internet a *faképnél hagy* szólásnak a szakirodalomból származó féléresiklott magyarázatának az ismételtetésével. Például egy, a középiskolásoknak szóló portál bejegyzése:

- (3) Faképnél hagy. Jelentése, hogy valaki ott hagy valakit szó nélkül és elmegy. Ez onnan ered, hogy a házakat nagy kapuk díszítették. Még ma is megtalálhatóak egyes házaknál, különösképpen igaz ez Erdélyre. A kapukon pedig általában volt egy kép, esetleg egy ábra. A szokás szerint a házigazda mindig kikísérte a vendéget. Beszélgettek egy kicsit, majd a vendég elment, a házigazda viszont ott maradt. Vagyis a kapunál, amin a fakép van. Nem volt neki negatív jelentése, ezt már az utókor értelmelte így (Középsuli.hu³).

De miért téves ez a bizonytalan múltba vezető magyarázat? És egyáltalán mi az a fakép? Annyit rögtön megállapíthatunk, olyan szó (nyelvi reliktum), amely önmagában nem használatos, csak ebben az egy szólásban él (korábban több szólásbeli változata is volt).

Mai szólásmagyarázó szótáraink előszeretettel állítják a faképről, hogy a jelentése 'faszobor, fabálvány', sőt: 'kapufa, kapubálvány'. Például Szemerkenyi Ágnes szólásszótárában: „A szólásokban szereplő fakép... olyan faszobrot, vagy fabálványt (jelent), amelytől hajdan elbúcsúztak a házból kijövő emberek.” Akinek ennyi nem elég, az kap egy kis misztikus magyarázatot is: „Ez a kapufélfa, vagy kapubálvány... sokszor egy faragott emberformájú alak volt” (Szemerkenyi 2009: 393). Ugyanez szerepel Bárdosi Vilmosnál is (2015: 152): „Itt a *fakép* már nem akármilyen faszobrot, fabálványt jelentett, hanem olyasvalamit, amittől a házból kifelé jövet el szoktak búcsúzni. Ez pedig a *kapufélfa*, a *kapubálvány* lehetett [...]. Ezek a *kapubálványok*, *faképek* az ősi hitvilág emlékeiként régen a házat és annak lakóit védő szellemeket ábrázolták.”

¹ <https://www.bama.hu/orszag-vilag/fakepnel-hagy-a-fapados-15-utast-hagyott-itthon-egy-budapesti-jarat-1428627/>

² <https://www.facebook.com/79722323799368/posts/1061619900693041/>

³ <https://kozepsuli.hu/honnan-erednek-szolasokkozmondasok/>

A legkorábbi történeti adatokban azonban nem találkozunk kapubálvánnyal. Pesti Gábor 1536-ban megjelent Aesopus-átdolgozásában szerepel:

- (4) Az emberről és fa képről. Egy néminemí embernek vala házába egy fa képe, melyet isten gyanánt imád vala, és könyereg vala neki, hogy valami jót tenne vele. De míg inkább imádkozik vala neki, annál inkább napról napra el szegényül vala. Végre meg búsula, az lábát kapá neki, és kezdé úgy az falhoz verni fejét, mely mikoron meg törött volna, nagy sok aran forint hullá ki belőle. Fel szedé azt az ember, és mondá neki: Soha nem hiszem, hogy te igen gonosz ember ne légy és hitetlen, mert míg tisztelélek és imádálak, semmi jót nem től velem, mastan kegyig, hogy jól meg bintetélek, minden jóval szeretél.

Értelme.

Embernek, gonosznak, mindennek szokása,

Hogyha mikoron leszen jó adakozása,

Erével kell hogy legyen annak meg hozása” (146. fabula).⁴

Itt tehát egy házi „fa képről” van szó, amelyet egy ember istenként „imád”, és könnyörög hozzá. Tehát ez a fakép nem kapufa, nem kapubálvány, hanem csak egy egyszerű kép (véleményem szerint szentkép), amelyhez imádkoznak.

O. Nagy Gábor (1979: 153) következő (nem dokumentált) forrása egy 18. század közepéről származó marosvásárhelyi per, amelyben a tanú azt vallotta, hogy egy boszorkánysággal vádolt nőszemély megbabonázta a gyermekét,

- (5) „s az úgy elszáradott, hogy csak olyan, mint egy fakép”.

Itt a *fakép* szóláshasonlat formájában bukkan fel, a jelentése pedig az, hogy (a rontás következményeként) a gyermek arca egy valószínűleg rosszul megfestett, nem élethű képhez (festményhez) lett hasonlatos. Ebben az idézetben is a fakép voltaképpen: festmény, és nincs szó bálványról, kapuról.

A *faképnél hagy* szólásnak több változatát gyűjtötte össze Margalits Ede (1896: 201) az elmúlt kétszáz évből:

- (6) Faképtől vesz búcsút. (Köszönés, búcsúzás nélkül távozik.) E. = Erdélyi János, 1851.

- (7) Ott ácsorog a faképnél. D. = Dugonics András, 1820.

- (8) Ott hagyták a faképnél. (Szó nélkül ott hagyták.) KV. = Kis-Vicay, 1713.⁵

⁴ <https://mek.oszk.hu/00600/00660/00660.htm>.

⁵ <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Szolasok-regi-magyar-szolasok-es-kozmondasok-1/dr-margalits-edo-magyar-kozmondasok-es-kozmondasszeru-szolasok-5222>.

Csefkó Gyula (1930: 114) szólásmagyarázatában idézi Faludi Ferenc az Útravaló című tréfás versét is a nem szívesen látott vendégről (ezt a forrást is átveszik a későbbi szólásmagyarázók):

Ne maraszszuk, el mehet,
A' mint tetszik, úgy vehet
*A fa képtől vég búcsút*⁶
Előtte az ország út!

Tehát egy búcsúzó ember, aki előtt az országút, a faképtől vesz búcsút. Ballagi Mór-nál (1868: 346) is ugyanilyen konkrét jelentésben szerepel:

(9) Fa-kép: fából faragott kép, szobor, (szójárás) otthagyni valakit a faképnél, szó nélkül.

Az Erdélyi József (1851: 126) közmondásgyűjtésében talált adatban helyzetleírást is találunk:

(10) „Ott hagyták a fa képnél. KV.⁷ Talán azon magános keresztelnél, melyek a faluk határain, mesgyéjén vannak felállítva a sikon. Faképnél azaz egyedül, mikor az emberhez senki se szólhat.”⁸

Erdélyi nemcsak szólásgyűjtő, hanem jó megfigyelő is egyben. A „fa kép” leírása tökéletes és mindannyiunk számára ismert: a fakép nála a határban található magányos kereszt (korpusz). És teljesen egyértelmű, hogy a határban, az útkereszteződéseknél szoktak az emberek elválni, búcsúzni. Néha fájdalmas, nehéz szívvel, talán örökre. Egy fájdalmas elválás nagyon gyakran szótlan. Esetleg azért, mert a kísérők már elmaradtak. Erdélyi magyarázatában is megjelenik: az egyedül hagyott ember senkihez se szólhat (mert hogy a határban van). Egy ilyen kínzó pszichikai élmény mélyen beleég az ember tudatába, és ezért született meg a szólás: *faképnél hagy* és *faképtől vesz búcsút* (köszönés nélkül távozik).

Ezekben az alapvető forrásokban a fakép festett képet (festményt) jelent; Erdélyi konkrétan határban álló keresztre utal. Szó sincs kapufáról vagy bálványról. A bálvány szó a Czuczor–Fogarasi (1864: 584) szótárban bukkan fel először:

(11) FAKÉP, (fa-kép) ősz. fn. (összetett főnév) Fából faragott kép, fabálvány, faszobor. Ott hagyták a faképnél. (Km.).

A *bálvány* alapjelentése egyébként ’oszlop’ (ma is létezik tengely jelentése), további jelentése: ’bizonyos alakot mutató állvány; imádás végett tartott emberi vagy állati alakot formázó szobor’ (Ballagi 1868: 65). Szinnyei (1893–1901: 93) tájszótárában:

⁶ Csefkónál: *vég búcsút*, O. Nagynál: *végbúcsút*.

⁷ Kis-Vicay 1713.

⁸ 2503. szólás: <https://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0002/8.html>.

’szobor’ (tehát nem kép); ’nagy dorong; szárazmalomban a középső (külső) nagy tengely’ stb.

Tehát Czuczor–Fogarasinál a *fakép* címszóban a *fából faragott kép* és *faszobor* mellett felbukkan a *fabálvány* szó is. Csakúgy, mint a következő címszóban:

(12) FAKÉPIMÁDÁS, (fa-kép-imádás) ösz. fn. Fából faragott istenek, bálványok imádása.

A faképipimádás kapcsán is megfigyelhető a Czuczor–Fogarasi-szótár költőien „ki-terjesztő” és sok tekintetben misztikumba hajló (részemről kicsit sem kárhoztatott!) koncepciója. A Czuczor–Fogarasi gyakran engedi szabadjára fantáziáját, távoli kapcsolatokot keres. Így kerülhetett bele a *fakép* és a *faképipimádás* címszóba a fabálvány, a fából faragott istenek (bálványok) imádása – konkrét adat nélkül. Ezt követően azonban szólásmagyarázóink szabadjára engedték fantáziájukat – ha a Czuczor–Fogarasinak lehet, miért ne lehetne nekünk is –, és az így eleresztett fantáziából született tetszetős magyarázatot kritika nélkül többen átvették, bekerült a tankönyvekbe, és természetesen ez terjed korlátlanul a világhálón is.

De ki volt az első, aki a faképből kapubálványt csinált? Nyomozásom szerint Csefkó Gyula (1930). Kertész Manó (1931: 13) ismertetésében meg is dicséri: „a faképnél hagy »fakép«-éről pedig úgy vélekedik, hogy ez emberformára faragott kapufélfá”. De lássuk az eredeti forrást, azaz Csefkó Gyulát (1930: 116):

„Egyes vidékek népies építkezését ismertető dolgozatok többször megemlítik az emberi alakot feltüntető kapufélfát vagy kapubálványt. Viszont más vidékek kapufáinak ma már geometriai díszítményei tagoltságukkal árulják el, hogy a hajdani emberalakú díszítésből stilizálódtak mai formájukba: nem emberalakúak többé, de még most is van *fejük*, *nyakuk* és *válluk*. Hogy az emberszabású kapufélfák régebben sokkal gyakoribbak voltak, mint ma, az kétségtelen. Nagyon valószínű, hogy őseink pogány hitvilágának a maradványai és eredetileg a lakóhelyet meg a háznépet védő szellemeket ábrázolták [...]. Hogy ez a föltevés helyes-e vagy téves, annak eldöntése az etnographus dolga. Itt a kérdéshez csak annyit jegyzek meg, hogy egy Reguly-följegyezte osztják hősné is megemlíti a város kapuját őrző horgas karmú, mohos arcú, penészes arcú két jeli-it: a kapu két félfájára kifaragott és a kapu őrzésére hivatott torzalakú, szakállas bálványt [...] Nem lehetetlen, hogy az ajtófélfának a Dráva mellékén járatos őrfá [...] neve szintén a kapubálványok hajdani őrző, védő szerepére utal. De az egészen bizonyos, hogy a kapubálvány-on, meg a szólásainkban emlegetett fakép-en ilyen emberformára faragott kapufélfát kell értenünk.”

És éppen ez az azonosítás az, amit fenntartás nélkül nem tudunk elfogadni. Logikai alapon semmiképpen sem.

Úgy tűnik, hogy ettől kezdve nincs megállás: a fakép kapufaként, kapubálványként szerepel. Elhitte Csefkó agyszüleményét Papp István (é. n. 43): „Faképnél hagy valakit, ez a szólásunk például a régi pogány hitvilág maradványa, amikor a kapufa a házat és háznépet védő szellemet ábrázolta”. Így szerepel O. Nagy Gábor (1979: 153) szólásmagyarázatai között is – ő „nyilvánvalónak” (!) tartja, hogy a fakép nem (akármilyen) faszobor, sőt még csak nem is fabálvány, hanem: „amitől hajdan,

a házból kijövet el szoktak búcsúzni”. Mi azonban mi nem ismerünk ilyen „búcsúfát”, azt azonban kétségtávol elismerhetjük, hogy létezett ilyen, O. Nagy Gábor által emlegetett szokás: „Egy hódmezővásárhelyi tanár ismerősöm szerint náluk még manapság is szokás, hogy messzire távozó, pl. katonának bevonuló emberek megsimítják – a kapufélfát.” Pontos forrás nélkül utal egy másik, ugyancsak elképzelhető szokásra is, ez azonban nincs kapcsolatban a *faképnél* hagy szólásunkkal – hanem csak egyik történeti változatával:

„Arra pedig Gömör megyéből van adat, hogy temetéskor, amikor viszik ki a házból a koporsót, néhány percre leteszik a kapu fájára (?), mondván: most búcsúszik a halott a kapufélfától. Az a szólás egyébként, hogy a *kapufélfától* vagy *kapubálványtól* vesz búcsút (a. m. 'búcsú nélkül – eredeti értelmében: csak a kapufélfától elbúcsúzva – távozik'), mint a régi nyelvben, mind a mai nyelvjáráásokban gyakori.”

A *faképnél* hagy-ról az *otthagytá a kapufélfánál*-ra való meglehetősen nagy logikai és nyelvi ugrást O. Nagy (1979: 154) így magyarázza: „Mindezek... eléggé meggyőznek bennünket arról, hogy a címűl írt szólásunkban a *fakép* nem akármilyen *fabálványt*, hanem a szó szűkebb értelmében *kapubálványt*, *kapufélfát* jelent.” Engem azonban ez nem győz meg. Akkor sem, ha további magyarázattal él:

„Természetesen nem a mai, gyakran teljesen sima, dísztelen kapufélfákra kell gondolnunk, hanem az olyan kapubálványokra, amelyek valami emberforma alakot ábrázoltak. Elvéve még ma is találni olyan kapufélfát, melynek felső részén emberi fej van kifaragva, ennél azonban sokkal gyakoribbak az olyan kapubálványformák, amelyek nem ember alakúak ugyan, de hajdani emberalakból stilizálódtak mai formájukra, és még felismerhetők rajtuk a fej, nyak és váll formái. Az ilyen kapufák őst joggal nevezték (kapu)-*bálványnak* vagy *faképnek*, hiszen néprajztudásaink indokolt feltevése szerint ezek a kapubálványok hajdan a házat és a háznépet őrző szellemeket ábrázolták, tehát a szó szoros értelmében vett bálványok voltak” (O. Nagy 1979: 154).

Előttünk van tehát a *faképnél* hagy szólás és ennek egyik történeti változata: *faképtől vesz búcsút*. Valamint létezik egy olyan (szerintem másik) szólásunk, hogy *kapufélfától* (kapubálványtól) *vesz búcsút*. És esetleg olyan is: *otthagytá a kapufélfánál*. A *faképtől vesz búcsút* és a *kapufélfától vesz búcsút* keveredése elképzelhető. A *faképnél* hagy és az *otthagytá a kapufélfánál* nyelvi kapcsolata szintaktikai különbözősége folytán már jóval kevésbé hihető. De ha mégis, akkor is pusztán nyelvi kapcsolatról van szó, és ez nem jelentheti azt, hogy a *fakép* az *kapubálvány*.

Érdemes visszatérni az eredeti forrásokhoz és magyarázatokhoz: a *fakép* fából készült (festett) kép (a határban). A legkorábbi adatok ugyanis csak erre utaltak. Álláspontomat megerősíti, hogy az eredeti, 15. századtól adatolható *faképjelenség* mindmáig él, és erre nem hivatkozunk a szóhasználatgyakorlók. Az országot járva sok helyen találkozhatunk *faképekkel* vagy (mai kifejezéssel megfordított szó szerkezetben) *képesfák*kal, amelyeket *szentfák*nak vagy *Mária-fák*nak is neveznek. A *fakép* kifejezés ma nem használatos. A *képesfa* (szentfa) egy tekintélyes (idős) fára (famatuzsálemre) helyezett szentkép; esetleg a fa odvába helyezett kép vagy szobor.

A legtöbb képesfát gondozzák, mindig van rajta, alatta, körülötte újabb és újabb szentkép, virágcsokor, mécses. Az ország minden részén találhatunk képesfákat. Ezek a képesfák egyfajta spontán, naiv zárandokhelyé, a helyi hitélet fontos elemévé váltak.

Ez a szokás a népi vallásosság körébe sorolható, és mai megjelenésében nálunk keresztény, főleg katolikus hagyomány, de ismert ortodox területen is. Sőt a hinduk és buddhisták is hasonló módon tisztelik a szentfákat. Tehát minden valószínűség szerint ez a szokás is visszavezethető a kereszténység előtti hagyományokhoz. A képes fa ugyanis egyesíti a vallási és a természeti értékek tisztelését. Egy olyan világkép nyilvánul meg benne, amelyben a természet és az ember még szoros harmóniában élt. Megkapó képi megfogalmazását adja Elen Klimov Búcsúzás (másik címe: Búcsúzás Matyurától, szovjet film, 1981) című alkotása, amely egy szibériai, elárasztásra ítélt falu végnapjait mutatja be. A falut kiűrtik, az értékeket elszállítják. A szentfát azonban nem tudják kivágni, ledőzerolni, sőt felgyújtani sem. A szentfa a közösség hagyományokon alapuló összetartozását szimbolizálja.

A magyarországi képesfákra (faképekre) csak nemrég irányult figyelem. Például a Dél-balatoni Természetvédelmi Egyesület honlapon gyűjti a képesfákat. Eddig ezeket dokumentálták: Somogy megye: Libickozma, Kapoly, Somogyvár, Ságvár, Zala megye: Lentiszbathely, Veszprém megye: Tüskevár, Pest megye: Kóspallag, Márianosztra, Telki, Budakeszi, Isaszeg (a péceli útnál található fa elpusztult, de helyét megjelölték), Fejér megye: Gánt. A Mátraháza–Recsk közötti útvonalon három képesfa található.⁹ Gyakran megállok Somogyban a kapolyi képesfánál (mellé egy kopjafát is állítottak). A Pilis hegységben, nem messze a pilisszentkereszti kólossoromoktól a Hármasszoros-völgy és Vaskapu-völgy találkozásánál is található képesfa. Dömösön a Rám-szakadék felé gyalogolva a Malompatak-völgyében húzódik meg a Szentfa kápolna. Ennek történeti emlékét főleg Dömös lakossága és a turisták tartják fenn.¹⁰

⁹ Forrás: <https://dbte.webnode.hu/magyarorszag-i-kep-es-fak/>.

¹⁰ „A Szentfa-kápolna története. A hagyomány szerint 1885-ben, május első vasárnapján két dömösi kisleány libákat legeltetett a falu mögötti mezőkön. Miután egy szép bükkfa alatt letelepedtek, az ég csodálatos kékre váltott, és felnéztükben Szűz Mária képét pillantották meg a fán a kis Jézussal. Mindkét alakon a Szent Korona és a fejük körül glória látszott. Egy arra járó nagyobb gyermek gyorsan a faluba szaladt. A Dömösről hamar megérkező idősebb asszonyok szintén látták a képet. A csodafa búcsújáró helyévé vált. Általában szombaton, este 9-10 óra tájban, teliholdkor volt látható a jelenés. Sokan láttak csillag glóriát a két alak feje körül, mások csak a csillagglóriát, megint mások csak csillagokat láttak. A kápolna a csodafa emlékét őrzi a kis tisztás mellett.

A Szentfaként tisztelt bükkfát Nedeczky Gáspár, Dömösön szolgáló plébános állítólagos sugalmazása nyomán, 1887. április 23-án este, Szabó Mihály alszolgabíró hat csendőrral kivágatta és a további zárandoklatokat betiltották. A helyi tisztelete ennek ellenére sosem szűnt meg. A hívek később kis kápolnát építettek a fa mellett. Minden év augusztus 15-én, vagy az ahhoz legközelebbi vasárnapon Nagyboldogasszony ünnepnapjára emlékezve, a helyi katolikus lelképásztor szentmisét mutat be az egyházi főhatóság engedélyével, amelyen a község és környéke hívői buzgón részt vesznek. A kápolna a csodafa emlékét őrzi a kis tisztás mellett, valamint a kápolna mellett erdei turistapihenő is található.” Forrás: <https://domosinfo.hu/szentfa-kapolna-domos/>.

A *faképnél hagy*... szólásunk (félre)magyarázóit tehát minden bizonnyal kapufát lőtték – még hozzá sorozatosan, hiszen a Csefkó Gyulától eredeztethető tévmagyarázatot kritika nélkül átvették, O. Nagy Gábor pedig még tovább is kerekítette a történetet. Mivel ezeket a közismert forrásokat használja mindenki, az interneten való magyarázatok is mind tévesek. Néha érdemes az első forrásokig visszamenni, a misztikus magyarázatokat kritikusan végiggondolni és bevonni mindennapi tapasztalatainkat. Ez esetben azt, hogy ma is él egy szép népi vallásos hagyomány, a határban, utak mentén, esetleg búcsújáróhelyek közelében álló képesfa, amely sokkal szorosabb kapcsolatba hozható a *faképnél hagy* szólással, mint a kapufélfá vagy kapubálvány.

1. kép. A kapolyi képesfa

2. kép. A pilisszentkereszti képesfa

3. kép. A dömösi Szentfa kápolna

A *faképnél hagy* szólásmagyarázatot a következőképpen módosítanám a szótárakban.

Faképnél hagy. Jelentése: váratlanul (köszönés nélkül) távozik, otthagy. A *fakép* összetett szó önállóan nem használatos. Egyedül ebben a szólásban maradt fenn. Föltehetőleg a települések határában, útelágazásoknál, esetleg búcsújáró helyeken álló fakeresztekre utal, hiszen ezeken fordulnak elő faragott-festett (szent)képek, korpuszok. Az útelágazások a búcsúzás tipikus helyei. A szólás a váratlan, fájdalmas, szótlan (hosszú időre, esetleg örökre) szóló elválásra utalhatott; mai jelentése kiterjedt: a felelőtlen, meggondolatlan, indulatból való távozásra is használják. A népi vallásosság megnyilvánulásaként (különösen Dunántúlon) ma is található a határban ilyen faképek (ám ezeket fordított szószerkezettel *képes fák*nak nevezik), illetve létezik *szentfa*, *Mária-fa* megnevezésük is. A faképet a Czuczor–Fogarasi-szótár fából faragott képnek, faszobornak és fabálványnak határozza meg. A fabálvány meghatározást Csefkó Gyula kiterjesztőleg összekapcsolta a kapubálvány jelenségével. Ennek nyomán terjedhetett el számos szólásmagyarázó szótárunkban majd pedig az oktatásban az a téves magyarázat, hogy a szólás a házaknál lévő, talán a házat és háznépet őrző szellemet megjelenítő kapubálványtól vagy kapuféltől való elbúcsúzásra vonatkozik. Csakhogy ez egy másik szólás: *búcsút vesz a kapufától* (vagy *kapubálványtól*), amely logikailag, de nyelviileg sem kapcsolható össze a *faképnél hagy* szólással.

SZAKIRODALOM

- Ballagi Mór 1868. *A magyar nyelv teljes szótára*. Heckenast Gusztáv, Pest. (Reprint: Nap Kiadó, 1998, 2010.)
- Bárdosi Vilmos 2003. *Magyar szólástár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárdosi Vilmos 2015. *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1864. *A magyar nyelv szótára*. Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, Pest
- Csefkó Gyula 1930. Faképnél hagy. In: *Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 28.) Budapest, 113–7.
- Kertész Manó 1931. Szállóigék és szólásmódok. *Magyar Nyelvőr* 60: 11–3.
- Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kókai Lajos, Budapest. (Reprint: Akadémiai Kiadó, 1990.)
- O. Nagy Gábor 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. Harmadik, bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Papp István é. n. *A magyar nyelvtan nevelőereje*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. (A tanítás problémái 3. szám, szerkeszti: Vajthó László.)
- Szemerkenyi Ágnes 2009. *Szólások és közmondások*. Osiris, Budapest.
- Szinnyei József 1893–1901. *Magyar tájszótár*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest. (Reprint: Nap Kiadó, 2003.)

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest

Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad

<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

A harcsák neveinek történeti-etimológiai vizsgálata

A harcsaalakúak (Siluriformes) rendjébe tartozó harcsafélék családból Európában csak egy faj őshonos. A harcsafélékre a pikkelyek nélküli test, a száj körül lévő 2-3 pár bajusz szál, és a hosszú farokalatti úszó jellemző.

A *harcsa* igen régről adatolható halnevünk, 1395 k.: *harga* (BesztSzj. 289), 1405 k.: *harcha* (SchlSzj. 786), 1435 k.: *horcha* (SoprSzj. 128), 1518: *harcha*, 1527: *harchya* (OkISz. 349), 1533: *harcza* (Murm. 1143), 1553: *harcha* 'Glanis' [Aq.an. 250], 1558: Vngarice *hartfcha* 'Siluro' [Hist.An. 871], „Silurus Vngerice dicitur *harcha*” [uo. 873], 1584: *harchanak*, 1586: *harchia* (SzT. 4: 1078), 1590: *harcza* (SzikszF. 83), 1613: *harcha* [Aldrovandi 567], 1633: *harcsat*, *harczat* (SzT. 4: 1078), 1640: *hartsa* (uo. 1: 1215), 1673: *harcsa* (Com:Jan.33), 1702: *hartsa* (Miskolczi 350), 1717: *harcsa* (SzT. 8: 192), 1735: *harcsák* (uo. 4: 1078), 1754: *hardfcha* [Richter 731], 1795: *hartsa* [Allg.Pol.-Lex. 4: 1297], 1774: *harcsa* (SzT. 4: 1078), 1791: *hartsa* (Dugonics 1:201), 1798: *hardfcha* [Donndorf 585], 1801: *hartsa* (Term. Hist. 259), 1818: uo. (Zsöldos 34), 1830: ua. (Reisinger 29), 1868: *harcsa* (Kriesch 79), 1882: ua. (Chyzer 6), 1884: ua. 'Silurus glanis' (Nyr. 13: 554). A népnyelvben ÚMTsz. 2: 819 és SzlavSz. 2: 342: *harcsa* | OrmSz: *halcsa* 'ua.'

Conrad Gessner 1558-ban megjelent állattani munkájában olvasható (Hist.An. 4: 873: „Hungari *Harcham* appellat”), hogy J. Monardus (II. Ulászló és II. Lajos királyok udvari orvosa 1513–19) szerint a „Duna mentén lakó pannóniaiak a Silurust köznyelven *Acchiának* nevezik, aki úgy látszik, az *aspriatiót* és az *r* betűt kihagyta” (MNy. 14: 60). Az ismeretlen eredetű magyar *harcsa* halmév szlávból (szlovákból) való magyarázata (Beke: Hal. 33: 50), mint arra már Kniezsa (SzlJsz. 839) rámutat, téves. Munkácsi (Ethn. 4: 181) finnugor egyeztetése is elfogadhatatlan. Az sem valószínű, hogy a magyarországi vizek legnagyobb hala a *halcsa* deminutívumból volna magyarázható. Érdekes, hogy a szláv nyelvekben használatos *szom* mellé (l. alább) a velünk szomszédos nyelvek átvették a magyar *harcsa* 'ua.' elnevezést. A ruszinban, románban, szlovákban, szlovénben és ukránban magyar jövevényszóként használatos; vö. ruszin *зару* (W.), ro. *hárcă*, népnyelvi *hăcă* (UngElRum. 404), *harc*, *hărcă* (Gyurkó 170), szlk. *hrča* (Ferianc 67; 1887: tót *hrca* [HalK. 794]), szln. *harcsa* (TESz. 2: 58), ukr. *garč*, *gărča* (Lizanec 587), kárpukr. *garč* 'ua.' (Владыков 33). A szlovák átvétel korai, már a 18. századból adatolható: *hrča*, *harča*, *hartsa*, *hrča ryba* 'ua.' (StSl. 3: 87).

A *harcsa* ném. *Wels* és *Waller* (FB.) nevének végső forrása ugyanaz, mint a bálna *Wal* (*Walfisch*) nevének, a germ. *hwalis* (ÖF. 59,10: 238) szóból magyarázható. Az óporosz *kalis* 'harcsa' (FB.) névből próbálták megfejteni a mai halnevet, amely egy tengeri hal lat. *squalus* nevéből ered. A 4. század római költője, Decimus Magnus Ausonius a *silurus* halat, mint 'a Mosel folyóbeli jámbor bálnánkat' („nostrae mitis *balaena* Mosellae”) írta le. A harcsát, a germánok legnagyobb édesvízi halát, a bálnával hasonlították össze. A dánban és a hollandban még ma is van a harcsának *meerval* (FB.; 1795: *meirval* [Allg.Pol.-Lex. 4: 1297]), azaz 'tengeri bálna' neve. Conrad Gessner 1670-ben szintén a bálnához kapcsolja a harcsát, azt írja a *Welfz*, *Wilfz* 'Silurus' (Gesnerus red. 4: 190) fajról, hogy „Dieß scheußliche Thier könte

wegen feiner Gestalt *teufcher Wallfifch* genennet werden [...] ift an der ganzen Gestalt einer Trüfchen nicht ungleich” (uo. 191), vagyis ezt a förtelmes állatot alakja miatt német bálnának is lehetne nevezni, egész alakja egy menyhalra hasonlít. Hozzáteszi még, hogy egy „scheufzlicher groffer fchädlicher Fifch”, azaz ’förtelmes nagy káros hal’. Ahogy Gessner fogalmazott: „Er hat ein scheufzlich weit maul” (uo. 190), azaz ’förtelmesen széles a szája’. Ezt az erős, nagytestű halat károsnak tartották, mert rengeteg halat pusztít, és úgy hitték, az emberre is veszélyes, ezért kapta *Schendfifch* (uo.) társnevét.

A ném. *Schaden*, *Schaiden*, *Schait*, *Scharn*, *Scheid*, *Scheidel* (FB.; 1553: *Schadem* ’Glanis’ [Aq.an. 250], 1558: *Schaid*, *Scheid* ’Silurus’ [Hist.An. 873], 1575: *Scheydfifch* [Fischb. 183], 1603: *ScheideFifch* [Schwenckfeld 444], 1613: *Schaden* [Aldrovandi 567], 1624: *Schaidwaller* [Icht.Nom. 69], 1666: *Scheid* [Baldner 143], 1682: *Scheiden* ’Silurus und Glanis’ [Hohberg 2: 512], 1790: *Schandfifch* [HbDT. 154], 1795: *Schaden* [Allg.Pol.-Lex. 4: 1297], 1798: *Schaiden*, *Scheid* [Donndorff 585], Ausztriában *Schaden* [uo. 587], 1840: an der Donau *Scheid* [Reichenbach 75], 1858: *Schaiden* ’Silurus glanis’ [Heckel–Kner 308]) halmév az ófn. *sceida* (W.) név folytatója. A szógyök jelentése ’elválaszt’. A Grimm testvérek azzal magyarázzák, hogy e hal alakja a lovaskard hüvelyéhez hasonló. Az angol nyelvterületen használatos a harcsa ang. *sheatfish* (FB.; 1776: *seatfifh* [Müller 4: 290], 1795: *fheat-fifch* [Allg.Pol.-Lex. 4: 1298], 1798: *scheat fifh* [Donndorff 585]) neve, az ang. *sheath* jelentése szintén ’tok, hüvely’.

Régről adatolható a harcsa északnémet. *Wels*, *Wils*, *Wilß*, *Wölz* (FB.; 1558: *Welfs* ’Siluro’ [Hist.An. 875], 1575: ua. [Fischb. 183B], 1603: ua. [Schwenckfeld 444], 1624: ua. [Icht.Nom. 69], 1639: *Wels* [Micraelius 6: 384], 1670: *Welfz* *Wilß* ’Silurus’ [Gesnerus red. 4: 190], 1682: *Welfß* ’Silurus und Glanis’ [Hohberg 2: 512], 1731: *Wels* [Cur.-Lex. 2201], 1765: *Welfz* [Icht.Bor. 33], 1795: *Wels*, *Wils* [Allg.Pol.-Lex. 4: 1297], 1798: *Wells* [Donndorff 585], 1837: *Wels* [Bujack 341], 1863: *Wels* in Norddeutschland [Siebold 79], 1869: *Welfe* [Brehm 5: 478], *Wels* ’Silurus glanis’ [uo. 6: 632]) elnevezése. Átkerült a német terminus más nyelvbe is, szintén ’harcsa’ jelentéssel; vö. észt *wells* (1795: ua. [Allg.Pol.-Lex. 4: 1298], 1798: ua. [Donndorf 586]), ang. *wels catfish* ’ua.’ (FB.).

A – délnémet területen – szintén régről adatolható a bajor, sváb és az osztrák nyelvjárásokban használatos *Waller*, *Wallerfisch*, *Welro*, *Wälin* (FB.) terminus első előfordulása egy Tegernsee melletti német szerzetes 1030 körüli írásában adatolható: *vualra* (ÖF. 59/10: 238), majd 1553: *vualer* ’Glanis’ (Aq.an. 250), 1557: *Wälin* (Fifbüch 42), 1558: *Waller*, *Weller*, *Wale*, *Walle*, *Waellern*, *Welline* ’Siluro’ [Hist. An. 874], 1575: *Waller*, *Walline* (Fischb. 183b), 1603: *Weller* (Schwenckfeld 444), 1604: *waller* (Ges.Med. 874), 1613: *Vualler*, *Vueller* (Aldrovandi 567), 1670: *Waller*, *Wäller* ’Silurus’ (Gesnerus red. 4: 190), 1776: *Wallerfifch* (Müller 4: 287), 1793: *Waller* [Schränk 319], 1795: *Walin*, *Wallerfifch* (Allg.Pol.-Lex. 4: 1297), 1840: in Schwaben und Bayern *Waller* (Reichenbach 75), 1863: *Waller* (Siebold 79), 1864: in Bayern *Waller*, *Wäller* ’Silurus glanis’ (Jäckel 15).

A harcsa finn *säkiä* (FB.; 1884: *säkki* [Szinnyei 415]; nyelvjárási *säkä*, *säe* [UEW. 469]), észt *säga*, *harilik säga* (FB.; *sägä*, *sögi* [UEW. 469]), mordvin *cuzan* (W.; *šije*, *šijä* [UEW. 469]), cseremisiz *uuзол* (W.; *ši-kol*, *šij-kol* [UEW. 469] (*kol* ’hal’) neve

etimológiailag a harcsához nagyon hasonló alakú menyhal osztják *sēγ*, *sēχ*, vogul *siγ*, *sēγ* (NyK. 49: 54) nevével függ össze, és ide tartozik a csuvas *сүӱӧн* 'Silurus glanis' (W.) halmnév is. A harcsa további finnugor neve a vogul *vāŋkər* (NyK. 49: 40) és a finn *monni* (FB.).

A török nyelvekben az etimológiailag szintén összetartozó tatár *жәһән* (W.; 1795: *jain* [Allg.Pol.-Lex. 4: 1298]), kazah *жаһын* (W.) és kirgiz *жасан* (FB.) neve használatos. A skandináv országokban norv. *malle* (FB.), sv. *mal* (uo.; 1776: ua. [Müller 4: 290], 1795: ua. [Allg.Pol.-Lex. 4: 1298], 1840: ua. [Reichenbach 75]), dán *mälle* (FB.; 1795: *mall*, *malle* [Allg.Pol.-Lex. 4: 1298]) néven ismerik.

A latin szaknyelvi *Silurus* generikus nevet Linné tette érvényesen közzé 1758-ban (Syst.Nat. 1: 501). A nemi név a harcsa latin nevéből való, amelynek a gör. *szilurosz* 'ua.' a forrása. A latin név folytatója az újlatin nyelvekben a harcsa fr. *silure* (FB.; 1776: ua. [Müller 4: 290], 1795: ua. [Allg.Pol.-Lex. 4: 1298], 1798: ua. [Donndorf 586]), alb. *siluri*, ol., port. és sp. *siluro* (FB.), katalán *silur* (W.) neve. További idegen nyelvi neve a gör. *γουλιανός*, *γιαγίνι* (FB.). Régi neve Svájcban a *Salut* (1575: ua. [Fischb. 183], 1603: ua. [Schwenckfeld 444], 1670: ua. 'Silurus' [Gesnerus red. 4: 190], 1840: francia Svájcban *saluth* [Reichenbach 75]). Több nyelvben – nyilván a bajusz szálai miatt – 'macskahal' a neve; vö. ang. *catfish* (1865: ua. [Norris 177], 1867: *cat-fish* [Bouvier 64], 1893: *catfish* [Georg.Bay 106]), fr. *poisson-chat*, ol. *pesce gatto* (W.), port. *peixe-gato* (FB.). Az Erdélyben, Udvarhely megyében följegyzett népnyelvi *szakáli* (Szilády 14) név alapja szintén a harcsa hosszú bajusza.

EURÓPAI HARCSA J. *Silurus glanis* (W.). Mai vizeink legnagyobb testű ragadozó, pikkelyek nélküli, bajuszos hala. Fehér, szálkátlan, fehérjedús húsa igen ízletes.

Honosságára utaló földrajzi neves *európai harcsa* (1872: *európai harcsának* [Term. Tud.Közl. 39: 431]) nevének szó szerinti megfelelője a faj ang. *European catfish*, or. *com esponeückui*, port. *siluro-europeu*, dán *europæisk malle* (FB.), ném. *europäischer Wels* (W.; 1776: *europäischer Wels* [Müller 4: 290], 1784: ua. [Gem.Nat. 5: 125]), ol. *siluro d'Europa*, holl. *europese meerval*, norv. *europæisk malle*, le. *sum europejski*, szlk. *evropski som* (W.), fr. *silure d'Europe* (VN. 10399; 1839: ua. [Cuvier 323]) elnevezése. Minden bizonnyal a német fajnév átvétele tükörfordítással.

Szaknyelvi társneve a *leső harcsa* (VN. 10399; 1887: ua. [HalK. 765], 1896: ua. [PallasLex. 12: 84], 1897: ua. [Term.Tud.Közl. 339: 593], 1904: ua. [Prem.gimn. 22], 1905: ua. (BrehmL. 8: 238), 1912: ua. 'Silurus glanis' [Földr.Közl. 171]). Herman Ottó névalkotása 1887-ből, alapja az, hogy ez a faj a zsákmányát az iszapban elfeküdve, alulról lesve ejti el. A folyami harcsa (MoH. 142) társneve a ném. *Flusswels* (uo.), *europäischer Flußwels* 'ua.' (FB.) megfelelője, a 'folyam' földrajzi köznévvvel alkotott terminus. A Duna nevével szintén kapott nevet az egyik élőhelyéről; vö. *dunai harcsa* (VN. 10399; 1881: ua. [ML. 8: 573]), másutt ang. *Danube catfish*, ném. *Donauwels* (FB.), azaz 'Duna-harcsa'. Volt a szaknyelvben *közönséges harcsa* (1849: ua. 'Silurus glanis' [Hanák 39], 1864: ua. [TermRajz. 1: 90], 1868: ua. [Kriesch 142], 1881: ua. [ML. 8: 573], 1884: ua. [Színnyei 415], 1913: ua. [RévaiLex. 9: 512]) neve is, ennek szó szerinti megfelelője a faj ném. *gemeiner Wels*, *gewöhnlicher Wels* (VN. 10399; 1779: *gemeiner Wels* [Leske 379], 1792: ua. [Bechstein 1: 719], 1798: ua. [Donndorf 585], 1811: ua. [Kneifl 194], 1841: ua. 'Silurus glanis' [Top.Herz. 14]), or.

обыкновенный сом, le. *sum pospolity*, cs. *sumec obecny* (FB.), ukr. *сом звичайний*, fehéror. *сом звичайны*, litv. *aprastasis šamas* (W.) neve. A magyar név a német fajnév átvétele.

Hazánk legnagyobb ragadozó halát nevezik *parasztfaló* (VN. 10399; 1887: ua. [HalK. 765], 1898: ua. [Term. 21: 10], 1919: ua. [Unger 68]) néven is. Noha hetven-nyolcvan kilós példányok még ma is előfordulnak, és a nagy harcsa lehúzza a vízimadarakat, vízi cickány is lehet a zsákmánya, de arra, hogy embert is megtámadott volna – noha több szerző is állította –, nincs konkrét adat. A ponty régi *poszár* nevével alkották a *poszárharcsa* (VN. 10399; 1717: *posár harcsa* [SzT. 8: 274]; MTsz. 2: 204: *poszár-harcsa* 'Silurus glanis') társnevet. A *marosi harcsa* (SzegSz. 2: 89) alakja a szokottnál zömökebb. Nem lehet fajnév, a Marosban is csak egy megfigyelt lokálvariációja létezhet a *Silurus glanis*-nak. A *sebes harcsa* (W.) karcsú testű és fekete, a *szőke harcsa* (uo.) vagy *szürkeharcsa* (MoH. 142) világosabb színű. A *pumaharcsa* (uo.; 1865: *puma harcsát* [Hunfalvy 3: 737], 1882: *pumaharcsa* [Nyr. 13: 554]; MTsz. 2: 227: *puma-harcsa* 'ua.') köznyelvi neve a Tisza, Szamos és a Maros mellékén használatos.

Tiszafüred környékén a *tőkésharcsa* (Nyr. 1999: 210) az, amely tőkék, víz alatti tuskók körül tanyázik, a *kövesharcsa*, *köviharcsa* (uo.) pedig kövezéseken fordul elő. A *sárgaharcsa* (MoH. 142; 1865: *sárga harcsát* [Hunfalvy 3: 737], 1887: *sárga harcsa* 'ua.' [HalK. 825]; OrmSz. 298: ua. 'halfaj' | HalK. 825: ua. 'Silurus glanis sárgás színváltozat') színneves név a harcsa egyik helyi változata. *Harcsakölyök* (ÚMTsz. 2: 853) a fiatal harcsa neve Keszthelyen. A SzlavSz. 2: 342: *harcsaif* adatának 'ifjú leső-harcsa' a jelentése. A *harcsapurdé* (Gyurkó 165) 'harcsaivadék'. Tiszafüred környékén a *kupak*, *kupri*, *kuppancs* (W.; Ecsedi 163: *harcsakupré*) a halászok körében az 1–5 kg közötti kisebb példányokat jelöli, az egész kicsi példánya a *harcsapundra* (VN. 10399; 1887: ua. [HalK. 795]; MTsz. 1: 810: ua. 'ifjú leső-harcsa' | Dankó 483: *pundra* 'fiatal harcsa' | Ethn. 49/1-2: 158: *pundraharcsa* 'kisebb, mint a másik, tiszainak is mondott harcsa, hasálja halovány fehér, háta halovány setétes').

A *Silurus glanis* moldvai csángó *szomn* (RK. 537) neve átvétel a románból; vö. ro. *somn* 'ua.' (FB.; 1909: *somn moacă*, *somotei* [Antipa 98]; népnyelvi Gyurkó 170: *codoiu de somn* / Siret mente, *somnicas* / Bánát, *somnotei*, *sormotei* / Tecuci, *somotei* / Tighina-Chircaesti 'ua.'). A román szó pedig szláv eredetű, az összes szláv nyelvben megvan a harcsának ez a neve; vö. or. *com* (FB.; 1607: ua., 1618: *come* [RF. 126], 1795: *som* [Allg.Pol.-Lex. 4: 1298], 1798: *somi* [Donndorf 586]), szln. *som*, szlk. *sumec* (FB.), cs. *sumec* (uo.; 1558: *sum* 'Silurus' [Hist.An. 873]), le. *som* (W.; 1388-1420: *sum* [RF. 126], 1558: *sum* 'Siluro' [Hist.An. 871], 1776: ua. [Müller 4: 290], 1795: ua. [Allg.Pol.-Lex. 4: 1298], 1798: *szum* [Donndorf 586]), bosnyák, hv. *som*, fehéror., blg., szerb, ukr. *com* 'ua.' (W.), *sim*, *sóma*, *sum*, *son*, ócseh, óle. *som* (RF. 125). Több európai nyelvbe is átkerült a szláv hálnév; vö. ang. *som catfish*, litv. *šamas* (FB.), lett *sams* (uo.; 1795: *sams* [Allg.Pol.-Lex. 4: 1298]), tör. *szom* 'ua.' (1795: ua. [uo.]). A harcsa társneve az oroszban a *čertova ryba* (RF. 127), azaz 'ördög-hal', hiszen a *čert* 'ördög' (REWb. 3: 328) jelentésű szóval alkották, az or. *рыба* szónak pedig 'hal' a jelentése.

A latin szaknyelvi *Silurus glanis* binóment a fajnak Linné adta 1758-ban (Syst. Nat. 1: 501). A *Silurus* nemi név a harcsa latin nevéből való, lásd fent. Ugyanakkor a lat. *glanis* fajnév is a harcsát jelölő régi latin névvel azonos, amely már Pliniusnál olvasható. Jóval később a törökből idézik, 1776: *glano* 'Silurus glanis' (Müller 4: 290), 1798: ua. (Donndorf 586), és megvan a franciában is a harcsa *glane* (FB.) neve. Igen komoly méretére utal cs. *sumec velký* (FB.) neve a 'nagy' faji jelzővel, a szlk. *sumec západný* (W.) nevének 'nyugati harcsa' a jelentése. Több társneve is van a románban és a törökben; vö. ro. *iaprac*, *iarma*, *moaca*, *somn-pana*, tör. *adaty lakga*, valamint *bayağı yayın balığı* (uo.), *yayın balığı* (FB.), amelyekben a *balığı* szónak 'hal' a jelentése.

ELEKTROMOSHARCSA J. *Malapterurus electricus* (Akv.Lex.). A trópusi Afrika édesvízeiben honos. 120 cm hosszúra és 20 kg-osra is megnőhet.

1801: *sérész hartsa* 'Silurus electricus' (Term.Hist. 259), 1818: ua. (Bonnet 242), 1893: *elektromos harcsa* 'ua.' (PallasLex. 1: 424), 1898: ua. (Term.Tud.Közl. 348: 414), 1912: ua. 'Malapterurus electricus' (RévaiLex. 6: 317), 1924: ua. (uo. 9: 484), 1931: ua. (Term.Tud.Közl. 930: 257). Magyar neve a faj ném. *elektrischer Wels* (FB.; 1792: *elektrischer Wels* [Bechstein 1: 721]) tükörfordítása, további megfelelője a fr. *silure électrique*, or. *сом электрический*, le. *sum elektryczny*, fi. *sähkömonni*, észt *harilik elektrisa*, ang. *electric fish* (FB.), *electric catfish*, katalán *peix gat elèctric*, dán *elektriske mall*, port. *peixe-gato-elétrico*, *siluro-elétrico*, blg. *африкански електрически сомов*, litv. *elektriniai šatai*, ukr. *електричний сом звичайний* 'ua.' (W.). A névadási szemlélet háttere az, hogy ez a hal képes elektromos teret generálni, akár 400 volt feszültségig. Jól fejlett elektromos szervével villamos ütest tud mérni támadójára vagy kiszemelt zsákmányára. Hasonneve a *villamos harcsa* (1837: *villányos harcsa* vagy *sérész* 'Silurus electricus' (Tud.Tár. 1: 314), 1898: *villamos harcsa* (Term.Tud.Közl. 348: 414), 1926: ua. 'Malapterurus electricus' (uo. 19: 347), 1927: ua. (TolnaiÚj. 6: 129), 1930: ua. (BrehmL. 14: 273). A faj latin szaknyelvi *Malapterurus electricus* binominális nevét Gmelin tette érvényesen közzé 1789-ben. A latin *electricus* faji jelző is a hal villamos kisülési képességére utal, amelyet felhasznál a tájékozódásban, a kommunikációban, a védekezésben és a táplálékszerzésben. A *Malapterurus* nemi nevet a gör. *mala* 'sok' és gör. *pteron* 'uszony', valamint a gör. *oura* 'farok' szavakkal alkották.

A faj élettani hatására utal két korábbi neve is; vö. *szibbasztó harcsa* (1893: ua. 'Malapterurus electricus' [PallasLex. 1: 423]), valamint *sajgató harcsa* (1846: ua. [Hond. 3: 43], 1878: ua. [Nyr. 217], 1881: ua. [ML. 8: 573], 1893: *sajgató harcsát* (PallasLex. 1: 83), 1897: *sajgató harcsa* [uo. 14: 796], 1924: ua. [RévaiLex. 16: 484]). És ugyanez a névadási szemlélet háttere a faj ném. *Zitterwels* (FB.; 1779: *Zitter-wels* 'Silurus electricus' [Hb.Nat. 293], 1792: ua. [Bechstein 1: 721], 1798: ua. [Donndorf 587], 1801: *Zitterwels* 'ua.' (Term.Hist.), 1881: *Zitterwels* 'Malapterurus electricus' [ML. 8: 573]), holl. *siddermeerval* (W.), sv. *darrmal* (FB.), azaz 'rezgetőharcsa' nevének is. És hasonló fr. *trembleur*, valamint port. *peixe-choque* (uo.), azaz 'rázó, illetve sokkoló hal' elnevezése is. Az ókori egyiptomiak jól ismerték az elektromosharcsát, néhány idegi alapú betegség gyógyítására fel is használták. A Nílus medencéjében régen gyakori volt, földrajzi névvel erre az élőhelyére

utal fr. *poisson-chat électrique du Nil* és ro. *somnul electric de Nil* (W.), azaz 'nílusi elektromos harcsa' elnevezése.

KÉKPAJZSOS PÁNCÉLOSHARCSA J. *Corydoras aeneus* (W.). A legkedveltebb akváriumi páncélosharcsa. Dél-Amerikában honos. Sekély, gyenge sodrású vizek lakója.

1801: *páncélos hartsa* 'Silurus cataphractus' (Term.Hist. 259), 1939: *páncélosharcsa* (Áll.Közl. 36: 192). 5-8 cm hosszú, bronzszínű testét két sor zöldeskék színű csontlemezzel fedi, a kopolyúfedő a szemek alatt szintén zöldeskék. A színneves faji jelző erre utal, a testét fedő csontlemezről pedig a *páncélos* előtagot kapta. Ugyancsak ez a névadási szemlélet a faj ném. *Metall-Panzerwels* (FB.; 1801: *Panzerwels* 'Silurus cataphractus' (Term.Hist. 259), *Goldstreifenpanzerwels*, dán *kobberpansermalle* és sv. *metallpansarmal* (FB.) neve esetében. A köznyelvben *házmesterhálnak* vagy *házmesterharcsának* (W.) is hívják.

A latin szaknyelvi *Corydoras aeneus* binómenben a lat. *aeneus* 'bronzos, rezes' faji jelző a hal bronzszínű testére utal, akárcsak sp. *corydora bronceada* (uo.), ang. *bronze catfish*, *bronze corydoras*, fr. *corydoras bronze*, le. *kirysek spirzowy metaliczny*, braziliai port. *enéus*, észt *vask-kiiversäga*, fi. *kuparimonni* (FB.) neve. A lat. *Corydoras* nemi nevet a gör. *kory* 'sisak' és a gör. *dorasz* 'bőr' szavakkal alkották, ezzel a névvel jelölik ezt a halat néhány nyelvben; vö. fr. *corydoras*, braziliai port. *coridora* (uo.), sp. *corydora* (W). Honosságra utal a fi. *venezuelanmonninen* (FB.), vagyis 'venezuelai harcsák' terminus. Társneve az angolban a *wavy catfish* és *lightspot corydoras* (uo.), azaz 'hullámos hal', illetve 'fényes folt'. Az élőhelyén sp. *caracha*, *doradillo*, *tachuela*, *pirá-itá* (uo.), braziliai port. *camboatazinho*, *dunda*, *limpa planta*, *sarro* és *tamuata* néven ismerik. Az alsó állású szájon három pár bajuszszál van, ezek tapogatóként szolgálnak. A szabadban érzékeny bajsza segítségével is képes megtalálni az iszapban megbúvó férgeket, ezért kapta fr. *fouilleur* (uo.), vagyis 'kotrógép' nevét.

FEKETE TÖRPEHARCSA J. *Ameiurus melas* (HN.). Észak-Amerika középső és keleti részén őshonos, Európába a törpeharcsával együtt került be. Magyarországon tógazdaságból terjedt el.

1989: ua. (MoH. 15). Magyar neve a faj ném. *schwarzer Zwergwels*, *schwarzer Katzenwels*, ang. *black catfish* (FB.), *black bullhead* (uo.; 1901: ua. 'Ameiurus melas' [Ann.Rep. 480]), dán *sort dværgmalle*, sv. *svart dvärgmal*, fr. *barbotte noire*, le. *sumik czarny*, észt *must kärpsäga*, *must kasssäga*, fi. *mustapiikkimonni* (FB.), holl. *zwarte dwergmeerval* (W.) nevének megfelelője. Bővítmenyekkel ellátott ugyan, de szintén ennek a törpeharcsának a színére utal az ang. *black bullhead catfish* (uo.), holl. *zwarte amerikaanse dwergmeerval*, sp. *bagre torito negro* (FB.) terminus. A latin *melas* faji jelzőnek ugyancsak 'fekete' a jelentése.

Tiszafüred környékén a fekete törpeharcsa – nyilván mert régebben ismeretlen, újabb jövevény – *új törpeharcsa* (Nyr. 1999: 210) elnevezést kapott. A bikaszarvakhoz hasonló hajlított, felfelé álló bajuszpárra utal a *szarvas* jelző megfelelőjével kanadai ang. *hornedpout* (FB.) elnevezése. Kanadában színneves jelzővel *yellow belly bullhead* (uo.), azaz 'sárgahasú ebihal' néven is ismerik, ennek alapja szennyes-

sárga hasa. A latin szaknyelvi *Ameiurus* nemi névben a gör. *a* fosztóképző, a gör. *meiourosz* szó jelentése 'farok nélküli', a hal tompa, uszony nélküli farkára utal.

TÖRPEHARCSA J. *Ictalurus nebulosus* (MoH. 138). Észak-Amerikában őshonos. Teste a harcsáénál zömökebb, és sokkal kisebb. Aránylag nagy feje széles, elöl lapos.

Európai honosítása 1885-ben kezdődött. 1905: *törpeharcsát* (Ujság 187), 1906: *angol törpeharcsát* (Közt. 03), 1908: *amerikai törpeharcsát* (uo. 87), 1910: *törpeharcsa* 'Amiurus nebulosus' (Term.Tud.Közl. 498: 83), 1915: ua. (uo. 619–620: 115), 1925: ua. (RévaiLex. 18: 427), 1930: ua. (BrehmL. 14: 271), 1939: *törpeharcsa* (Hal. 13: 80). A népnyelvben Népr.Közl. 4,3: 42: ua. (Lónya) | Unger 70: ua. (tógazdaságokban). A *törpeharcsa* terminus névátvitel eredménye, mivel e hal a külső jegyeiben a harcsára emlékeztet. Teste azonban jóval kisebb, innen a faji jelző. Számos európai nyelvben megvan a faj megfelelő neve; vö. ném. *Zwergwels*, dán *dværgmalle*, norv. *dvergmal*, sv. *dvärgmal*, észt *harilik kass-säga*, ro. *somn pitic* (FB.), holl. *dwerhmeerval*, fi. *piikkimonni*, ro. *somn pitic* 'ua.' (EL.). A lengyelben *sumik karłowaty* (FB.), azaz 'csenevészharcsa' a neve. Tiszafüred környékén *törpincs* (Nyr. 1999: 211) néven is emlegetik.

Társneve a népnyelvi *kuszaharcsa* (MoH. 138; Dankó 475: ua.). A törpeharcsára sokszor dühös horgászok adhatták az *istenverte hal* (Halh. 48) terminust ennek a kicsi, de rendkívül mohón kapó halnak. Széles, lapos feje és a bikaszarvakhoz hasonló hajlított, felfelé álló bajuszpárra utal az ang. *bullhead* (EL.; 1888: *catfish bullhead* 'Ictalurus' [Am.F. 376], 1901: *common bullhead* [Ann.Rep. 480], 1904: ua. 'Amiurus nebulosus' [Am.Nat.Hist. 416]), azaz 'bikafej' elnevezés, valamint a szarvas [szarvval ellátott] jelzővel a ro. *biș cu coarne* (W.), *bici-cu-coarne* (FB.), ang. *horned pout*, *hornpout* (uo.; 1904: *horned pout* 'Amiurus nebulosus' [Am.Nat. Hist. 416]) társneve. A faj amerikai származása volt a névadás alapja földrajzi neves ro. *somn american*, or. *американский сомик*, ném. *amerikanischer Zwergwels*, or. *американский сомик*, cs. *sumcecek americký*, holl. *bruine amerikaanse dwerhmeerval* (FB.), szerb *амерички сомун* (W.) nevének. Háta sötétbarna, oldala felül sötétbarna, lefelé fokozatosan világosabbra válik, erre utalnak a barna színnévvel a törpeharcsa port. *peixe-gato-cabeçudo-castanho*, holl. *bruine dwerhmeerval* (uo.), ang. *brown bullhead*, *brown bullhead catfish*, *brown catfish*, *northern brown bullhead*, fr. *barbotte brune*, ném. *brauner Katzenwels*, észt *pruun kärpsäga*, sv. *brun dvärgmal*, dán *brun dværgmalle* (FB.) nevei.

Ma érvényes latin szaknyelvi neve az *Ameiurus nebulosus*, a néhány éve még gyakori latin szaknyelvi *Ictalurus* nemi név a gör. *ιχθύς* (ichthýsz) 'hal' és *αἰλουρος* (ailourosz) 'macska' szavakkal alkotott. A magyarban is használatos *macskaharcsa* (VN. 5840) társneve, de több nyelvben is 'macskahal, macskaharcsa' a neve; vö. port. *peixe-gato*, tör. *kedi yayın balığı* (W.), sp. *pez gato*, ol. *pesce gatto nebuloso* (HN.), ang. *catfish*, *mudcat* (FB.), fr. *poisson chat*, ném. *Katzenwels*, *Katzenfisch*, ol. *pesce gatto*, sp. *coto pardo* (EL.). A lat. *nebulosus* faji jelzőnek 'füstszerű' a jelentése. Idegen nyelvi neve még a szerb *терпан, манић, цвергл, кућин, мањов, бодоња, главоња, роган* (W.), szlk. *sumcek krpátý*, ro. *somnicaș*, sp. *barbú torito* (FB.), valamint a fi. *piikkimonni* (uo.), azaz 'tüskés harcsa'. Bőre pikkelytelen, csupasz. oldala szürke, márványozott foltokkal, erre utal a 'márványozott' jelzővel ang.

marbled bullhead (uo.) neve. Alsó és felső állkapcsán 4-4, összesen 8 bajuszszál van, erre utal ro. *opt mustârî* (W.), azaz 'nyolc bajuszszál' elnevezése.

KÉKHARCSA J. *Ictalurus furcatus* (W.). Észak-Amerika legnagyobb harcsája, 135 cm-es, tömege 20 kg is lehet. Teste hosszúka, a nagy fejétől a farokúszójáig vékonyodik.

Magyar neve a faj ang. *blue catfish* (FB.) nevének tükörfordítása. További megfelelője a ném. *blauer Katzenwels* (FB.; 1798: *blauer Wels* [Donndorf 595]), sp. *bagre azul*, or. *синяя зубатка*, fi. *sinipiikkimmonni*, dán *blå dværgmalle* (FB.), fr. *poisson-chat bleu*, ol. *pesce gatto azzurro*, *pesce gatto blu*, le. *sumik błękitny*, ukr. *ікталур блакитний* 'ua.' (W.). A testének szürkés-kék alapszínére utal a faji jelző. A latin szaknyelvi *Ictalurus furcatus* binóment Georg Cuvier és Achille Valenciennes tette közzé 1840-ben (Cuvier 15: 421). A lat. *furcatus* 'villa alakú' faji jelzőnek a hal villás farokúszója az alapja.

NÉGYBAJUSZSZÁLAS HARCSA J. *Silurus aristotelis* (VN. 10398). Görögországban honos, homokos vagy iszapos talajú vizek lakója. Teste átlagosan 100-150 cm, háta sötét.

Felső állkapcsán 2 hosszú bajuszszál, a fej alsó részén szintén 2, csak fele akkora bajuszszál van, ezekre utal nevében a faji jelző. A latin szaknyelvi *aristotelis* faji jelzőt az első tulajdonképpeni zoológusról, a görög Arisztotelészről, a *Historia animalium* szerzőjéről kapta ez a hal. 1857-ben tette érvényesen közzé a *Silurus aristotelis* binóment Louis Agassiz (Proc. Am. 3: 325), ennek alapján jött létre a faj *Arisztotelész harcsája* (VN. 10398), az or. *com Apucmomelja* (uo.), ang. *Aristotle's catfish*, ném. *Aristoteles-Wels*, ol. *siluro di Aristotele*, holl. *aristotelesmeerval*, ukr. *com Apicmomelja* (W.), észt *aristotelese säga*, le. *sum arystotelesa*, sv. *aristotelesmal* (FB.) elnevezése. Honossága alapján kapta másik faji jelzőjét; vö. port. *siluro-grego*, dán *græsk malle*, fi. *kreikanmonni* (uo.), azaz 'görög harcsa'. Tárneve az ang. *Acheloos catfish*, a görögben *γλανός*, *γλανίδι* (uo.) néven ismerik.

TOROKÁTUM HARCSA J. *Megalechis thoracata* (W.). Dél-Amerikában honos, legfeljebb 15,5 cm hosszú. Zömök testfelépítésű, uszonyai kicsik, szája alsó állású. Nálunk akváriumai díszhal.

A *torokátum*, *toro harcsa* (diszhal.info/Megalechis_thoracata.php) nevek a latin szaknyelvi *Megalechis thoracata* binómenben, illetve a *Hoplosternum thoracatum* szinonim névben szereplő latin faji jelzőből származnak. Akárcsak a faj ukr. *торакатум* (W.) és cs. *torokatum sumec* (<http://miskolczoo.hu/allat/torokatum-harcsa>) elnevezése. A hal az alapszínét környezetétől és hangulatától függően változtatja vörösesbarna, barna és fekete között, de egész testét folyamatosan megmaradó fekete foltok tarkítják. Köznyelvi neve emiatt a *foltos páncélos harcsa* (www.kislexikon.hu) vagy *tarka páncélos harcsa* (diszhal.info/Megalechis_thoracata.php). Az európai nyelvekben több neve is használatos a 'pettyes, foltos' jelző megfelelőivel; vö. ang. *spotted hoplo*, sp. *hoplo moteado*, le. *kirýsnyik czarnoplamy* (W.). Szintén több neve is utal a pikkelytelen, sötét bőrre; vö. ang. *black marble hoplo*, ném. *rehbraune Schwielenwels*, *gemalte Schwielenwels* (uo.).

Oldalait egymást átfedő lemezek fedik, amelyek vastag csontlemezekké állnak össze, és stabil védőpáncélt alkotnak. Erre utal a faj holl. *gevlekte pantsermeerval* (uo.) és fi. *pistehaarniskamonni* (FB.), azaz 'pettyes páncélosharcsa' elnevezése. További neve a sp. *hoplo porteño* (W.), élőhelyén brazíliai port. *atipa*, *camboatá*, *cambuí*, *cascudo*, *eloí*, *sete léguas*, *tamatá*, *tamboatá* (FB.) néven ismerik. A latin szaknyelvi binóment Georges Cuvier és Achille Valenciennes adta a fajnak 1840-ben (Cuvier 15: 430), a *Megalechis* nemi nevet a gör. *megasz*, *megalosz* 'nagy' és a gör. *echisz*, *-eosz* 'vipera' szóval alkották.

INDIAI ÜVEGHARCSA J. *Kryptopterus bicirrhys* (W.). Ázsiában honos, Thaiföldön, a Maláj félszigeten és Indonéziában. Igen népszerű akváriumi díszhal.

Magyar nevének szó szerinti megfelelője a ném. *indischer Glaswels*, dán *indisk glassmalle* (FB.), ol. *siluro di vetro indiano*, holl. *indische glasmeerval*, norv. *indisk glassmalle*, or. *индийский стеклянный сомик* 'Kryptopterus bicirrhys' (W.). Ugyancsak földrajzi neves, és honosságra utal ném. *asiatischer Glaswels* (FB.), azaz 'ázsiai üvegharcsa' elnevezése. Honossági területén khmer *trey kes prak*, indonéziai *lais limpok*, *lais tipis* és thai *pla kang pra ruang*, *pla kra jok*, *pla pee sard* (uo.) néven ismerik.

A *Kryptopterus bicirrhys* binóment Cuvier és Valenciennes adta 1840-ben. A latin szaknyelvi *Kryptopterus* nemi név a gör. *kryptosz* 'rejtett' és gör. *pteron* 'szárny, uszony' szavakkal jött létre. 2013-ban a svájci ichthyológus, Maurice Kottelat és szingapúri kollégája, Ng Heok Hee elkülönített egy eddig még senki által le nem írt, a 15 cm-es *Kryptopterus bicirrhys* fajnál kisebb, mindössze 5,5-6,5 cm-es fajt, és adták neki az azóta érvényes latin szaknyelvi *Kryptopterus vitreolus* binóment. A latin *vitreolus* faji jelző a latin *vitréus* 'üveg' kicsinyítő képzős alakja, ennek a fajnak a teste ugyanis üvegszerűen átlátszó. A díszhal-kereskedelemben erre a fajra vonatkoznak a nevek. Az észten *harilik vikersäga* (FB.), vagyis 'közönséges boszorkányharcsa', földrajzi neves faji jelző nélkül, csak 'üvegharcsa' a jelentése ang. *glass catfish*, fi. *lasimonni*, *sundanlasimonni*, sv. *glasmal*, le. *sumik szklisty* (uo.), sp. *pez gato de cristal*, *siluro de cristal* fr. *silure de verre*, ol. *oltretomba*, le. *sumiczek szklisty*, *sumek szklisty*, port. *peixe-gato de vidro*, ro. *peștele de cristal*, szerb *stakleni som*, sv. *glasmal*, tör. *cam kedibalgı* (W.) nevének. További neve az ukr. *сомик довгоцуб*, valamint az ang. *phantom fish*, ol. *pesce fantasma* (uo.), azaz 'szellemhal'.

CSATORNAHARCSA J. *Ictalurus punctatus* (W.). Észak-Amerika fontos tógazdasági haszonhala, ma már másutt is tenyésztik. Magyarországra 1975-ben került.

Magyar *csatornaharcsa* neve a faj ang. *channel catfish* (FB.; 1877: *channel cat* 'Ichthaelurus' [Bull. 1,10: 75], 1901: ua. [Ann.Rep. 480], 1919: *channel-catfish* 'Ictalurus punctatus' [Henshall 244]), or. *сом канальный*, ro. *somn de canal*, sp. *bagre de canal*, blg. *kanalen som*, észt *kanalisäga*, dán *kanalmalle* (FB.), le. *sumik kanalowy*, *sum kanalow*, holl. *kanaalmeerval* (W.) nevének a megfelelője. A hal többféle vízben megél, folyókban, vízgyűjtőkben, tavakban és kisebb mesterséges vizekben is, egyik élőhelyére utal fr. *barbue de rivière* (FB.) neve is a 'folyami' jelzővel.

Társneve a *pettyes harcsa* (W.), *pettyes törpeharcsa* (VN. 5841). A latin szaknyelvi binómenben a lat. *punctatus* faji jelzőnek is 'pettyes' a jelentése. A testen látható sötét foltokra utal, akárcsak or. *пятнистый сомик* (uo.), ol. *pesce gatto punteggiato*, dán *pletet dværgmalle*, ro. *somn patat*, cs. *sumecek teckovany*, sp. *barbú moteado*, fl. *pilkkupiikkimonni* (FB.) nevében a faji jelző. A ném. *getüpfelter Gabelwels*, sv. *prickig dvärgmal* (uo.) nevének pedig 'pettyes villásharcsa', illetve 'pettyes törpeharcsa' a jelentése. A litvánban *baltoji katžuvė* (W.) 'fehér csatornaharcsa', az Egyesült Államokban ang. *graceful catfish* (FB.), azaz 'kecsesharcsa' néven is ismert. Amerikai honosságára utal fr. *barbue d'Amérique* és port. *bagre americano* (uo.) elnevezése.

AFRIKAI HARCSA *J. Clarias gariepinus* (W.). Afrikában és Kis-Ázsiában őshonos. Hazánkban csak termálvizekben vagy az erőművek tavaiban lehet tenyészteni. Gyorsan nő.

Összetett nevében az *afrikai* faji jelző eredeti élőhelyére utal. A generikus nevet lásd a harcsa szócikkében. Számos idegen nyelvi nevét ugyancsak honossága, származása alapján kapta; vö. fr. *poisson-chat nord-africain*, ném. *afrikanischer Raubwels*, or. *сом клариевый африканский*, braziliai port. *bagre-africano*, dán *afrikansk ålemalle* (FB.), ol. *pesce gatto africano*, sp. *pez gato africano*, ang. *North African catfish* (EL.), *African walking catfish*, sv. *afrikansk vandrarmal*, cs. *zvaný též sumecek africký*, fr. *poisson-chat africain*, le. *sum afrikański*, holl. *afrikaanse meerval* (W.).

Ugyancsak földrajzi névvel keletkezett or. *нильский клариа*, ukr. *кларію нільський* (W.), ill. ang. *Philippine catfish*, *Thailand catfish* (EL.), azaz 'nílusi klarias', illetve 'Fülöp-szigeteki / thaiföldi harcsa' neve. Az ang. *sharptooth catfish*, *sharptoothed catfish* (FB) és a ném. *Scharfzahnwels* (W.) elnevezésének 'élesfogú harcsa' a jelentése. További neve a le. *tawada*, *stawada*, a vörös színénévvel alkotott cs. *keřičkovec červenolemy*, a márványos jelzővel a pikkelytelen, csupasz testére utaló or. *мраморный клариевый сом* (uo.) neve, a más, hasonló testalkatú halfaj nevével alkotott, és megnyúlt, hengeres testére utaló sv. *ålmal* 'angolnaharcsa' (EL.) és a ném. *Aalbüschelwels* 'angolna bojtosharcsa' (FB.) összetétel. A nagy jelző megfelelőjével alkották észt *suur andersäga* (uo.), azaz 'nagy haragharcsa' nevét. A finnben *konnamonni* (EL.), *jättikonnamonni* (FB.), vagyis '[óriás] gazemberharcsa' néven ismert. Nagy és végállású szája körül nyolc bajuszszál található, erre utal tör. *sekiz biyik* (uo.), azaz 'nyolcbajusz' elnevezése. 'Vándorharcsa' a jelentése dán *vandremalle*, sv. *asiatisk vandrarmal*, ném. *Wanderwels* (EL.) elnevezésének.

A latin szaknyelvi *Clarias* nemi név a gör. *chlarosz* 'élénk, eleven' szóval jött létre, és arra utal, hogy az afrikai harcsa hosszú ideig megél a vízen kívül is. A kopolyúüreg zacskószerű képződményeinek segítségével ugyanis a légköri oxigént is fel tudja venni. Ezért az oxigénben szűkös, időszakos vizekben is megél, emiatt kapta ang. *mudfish* 'sárhal, iszaphal' és tör. *karabalik* 'földhal' (FB.) nevét is. A latin genusnévből származik a hal le. *klarias*, gör. *κλαρίας* (uo.) neve. A zacskós képződményekre utal ném. *Kiemensackwels* 'kopolyúzacsakós harcsa' (uo.) és or. *сом клариевый* 'zacskósharcsa' (EL.) elnevezése is. A latin *gariepinus* faji jelző a faj egyik élőhelye, a Gariep folyó, a Dél-afrikai Orange river hottentotta nevéből származik.

HIVATKOZÁSOK

- Akv.Lex. = *Akvarista Lexikon*: <https://akvaristalexikon.hu>
- Aldrovandi = Ulyssis Aldrovandi ... *De piscibus libri V et De cetis lib. unus*. Bononiae, 1613.
- Allg.Pol.-Lex. = Philipp Andreas Nemnich: *Allgemeines Polyglotten-Lexicon der Natur-Geschichte*. Hamburg, 1793–1798.
- Am.F. = George Brown Goode: *American fishes*. New York, 1887-88. 2. ed. Boston, 1903.
- Am.Nat.Hist. = William T. Hornaday: *The American natural history*. London, 1904.
- Ann.Rep. = *Annual report of the Commissioners of Fisheries, Game and Forests of the ...* Albany, 1896–1901.
- Antipa = Grigore Antipa: *Fauna ichtiologică a româniei*. Bucuresti, 1909. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.64333>
- Aq.an. = Ippolito Salviani: *Aquatilium animalium historiae, liber primus: cum eorumdem formis, aere excusis*. Rom, 1553.
- Baldner = Leonhard Baldner: *Recht natürliche Beschreibung und Abmahlung der Wasser-Vögel, Fischen...* Strassburg, 1666.
- Bechstein = Johann M. Bechstein: *Kurzgefaßte gemeinnützige Thiergeschichte des In- und Auslandes*. Leipzig, 1792–. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.101829>
- Bonnet = Charles Bonnet: A' természet vizsgálása. Ford.: Tóth Pál. Pest, 1818.
- Bouvier = Hannah M. Bouvier: *The family save-all.: Supplying excellent dishes for breakfast, dinner ...* Philadelphia, 1867.
- BrehmL. = Brehm Alfréd: *Az állatok világa*. 14. A hazai viszonyokra alk. Leidenfrost Gyula. Budapest, 1930.
- Bujack = Johann Gottlieb Bujack: *Naturgeschichte der höheren Thiere mit besonderer ...* Königsberg, 1837.
- Bull. = Bulletin – United States National Museum. Washington, 1877–1971.
- Chyzer = Chyzer Kornél: *Zemplénmegye halai*. Igló, 1882.
- Com:Jan. = Johann Amos Comenii *Janua linguae latinae*. Leutschoviae, 1643. Kolozsvár, 1673.
- Cur.-Lex. = Johann Hübner: *Curieuses und Reales Natur-Kunft-Berg-Gewerck- und Handlungs-Lexicon*. Hamburg, 1731.
- Cuvier = Georges Cuvier – Achille Valenciennes: *Histoire naturelle des poissons*. Paris, 1828–1849.
- Dankó = Dankó Imre: Bodrogekői halászszótár. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évk. XI: 449–504. 1972.
- Donndorff = *Zoologische beyträge zur ...* von Johann August Donndorff. III. Leipzig, 1798.
- Dugonics = Dugonics András: *Etelka*. I–II. Posony, Pest, 1791.
- Ecsedi = Ecsedi István: *Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken*. Debrecen, 1933.
- EL. = *Encyclopedia of life*. (A legnagyobb biológiai adatbázis) <http://www.eol.org>
- Ethn. = *Ethnographia*. Budapest, 1890–.
- FB. = *Fishbase. A global species database of fish species*. www.fishbase.org/search.php (hozzáférés: 2017. júl.).
- Ferianc = Oskár Ferianc: *Slovenské názvoslovie ryb Československej republiky ...* Turčiansky Svätý Martin, 1948.
- Fisbûch = Gregor Mangolt: *Fisbûch von der Natur und Egenßchafft der Vifche*. Zürich, 1557.
- Fischb. = Conrad Gessner: *Fischbuch, das ist ein kurze, doch vollkommne ...* Zurich, 1575; Franckfurt am Meyn, 1598.

- Földr.Közl. = Földrajzi Közlemények. Budapest. 1873–1948. 1953 –.
- Gem.Nat. = G. H. Borowski: *Gemeinnützige Naturgeschichte des Thierreichs. 5. Bd., von den Fischen.* Berlin, 1784.
- Georg.Bay. = James C. Hamilton: *The Georgian Bay. An account of its position ...* Toronto, 1893.
- Ges.Med. = *Conradi Gesneri medici Tigurini Historiae animalium liber IV: qui est De piscium ...* Francofurti, 1604.
- Gesnerus red. = C. Gesner – C. Forer – G. Horst: *Gesnerus redivivus auctus & emendatus.* Vol. 4. Frankfurt a. M., 1670.
- Gyurkó = Gyurkó István: *Édesvízi halaink.* Bukarest, 1972.
- Hal. = *Halászat.* Budapest, 1932–.
- Halhat. = Pintér Károly: *Halhatározó.* Budapest, 1989.
- HalK. = Herman Ottó: *A magyar halászat könyve I–II.* Budapest, 1887.
- Hanák = Hanák János: *Az állattan története és irodalma Magyarországhban.* Pest, 1849.
- Hb.Nat. = Johann Friedrich Blumenbach: *Handbuch der Naturgeschichte.* Göttingen–Wien, 1779–1832.
- HbDT. = *Handbuch der deutschen Thiergeschichte für Schulen.* Gießen, 1790.
- Heckel–Kner = Jacob Heckel – Rudolf Kner: *Die Süßwasserfische der österreichischen Monarchie.* Leipzig, 1858.
- Henshall = James A. Henshall: *Bass, pike, perch and other game fishes of America.* Cincinnati, 1919. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.40113>
- Hist.An. = Conradi Gessneri ... *Historiae Animalium Liber IIII. qui est de Piscium [et] Aquatilium ...* Zürich, 1558.
- HN. = *Halak nevei öt nyelven.* Tarka bárka (<http://tarkabarka.cafeblog.hu/szotarak>)
- Hohberg = Wolf Helmhart von Hohberg: *Georgica Curiosa. Bd. 2.* Nürnberg, 1682.
- Hond. = *Honderü.* Pest, 1843–1848.
- Hunfalvy = Hunfalvy János: *A magyar birodalom. III.* Pest, 1865.
- Icht.Bor. = Johan. Christoph. Wulff: *Ichthyologia cum Amphibiis regni Borussici.* Regiomonti, 1765.
- Icht.Nom. = Stephanus Schonevelde: *Ichthyologia et Nomenclaturae animalium marinorum, fluviatilium ...* Hamburgi, 1624.
- Jäckel = Andreas J. Jäckel: *Die Fische Bayerns.* Abhand. des zool.-mineral. Vereines in Regensburg. 9. 1864.
- Kneifl = Reginald Kneifl: *Das Thierreich; Ein Handbuch für die Hörer der Philosophie.* Wien und Triest, 1811.
- Közt. = *Köztelek.* Az OMGE közlönye, köz- és mezőgazdasági lap. Budapest, 1891–1944.
- Kriesch = Kriesch János: *Halaink és haltenyésztésünk.* Pest, 1868.
- Leske = Nathanael G. Leske: *Anfangsgründe der Naturgeschichte. I. Allgemeine Natur- und Tiergeschichte.* Leipzig, 1779.
- Lizanec = P. M. Lizanec: *Vengerszkije zaitetbotbanija v ukrainszkih govorah zakarpatija.* Budapest, 1976.
- Micraelius = Johann Micraelius: *Sechstes vnd Letztes Buch Von deß Pommerlandes Gelegenheit...* Stettin, 1639.
- Miskolczi = Miskolczi Gáspár: *Egy jeles vadkert.* Lőcse, 1702.
- ML. = *Magyar Lexikon.* Budapest, 1878–1882.
- MoH. = Pintér Károly: *Magyarország halai.* Budapest, 1989.
- Müller = Philipp Ludwig S. Müller: *Des Ritters Carl von Linné vollständigen Naturfystemf...* Nürnberg, 1776.
- Népr.Közl. = Néprajzi Közlemények. Adatközlő néprajzi folyóirat. Budapest, 1956–.

- Norris = Thaddeus Norris: *The American angler's book*. Philadelphia, 1865.
- ÖF. = *Österreichs Fischerei*. Zeitschrift für die gesamte Fischerei. Mondsee, 1947–.
- Prem.gimn. = *Premontrei katolikus főgimnázium*. Iskolai értesítő. Keszthely, 1904.
- Proc.Am. = Proceedings of the American Academy of Arts and Science. 1–85. Boston, 1846–1958.
- Reichenbach = Anton Benedikt Reichenbach: *Die Fische: dargestellt in getreuen Abbildungen und mit ...* Leipzig, 1840.
- Reisinger = Joannes R. Reisinger: *Specimen ichthyologiae*. Buda, 1830.
- RF. = Irmgard Leder: *Russische Fischnamen*. Wiebaden, 1971.
- Richter = Johann Gottfried Richter: *Ichthyotheologie, oder: Vernunft- und Schriftmäßiger Versuch...* Leipzig, 1754.
- RK. = Márton–Péntek–Vöő: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977.
- Schrank = Franz von Paula Schrank: *Reise nach den südlichen Gebirgen von Bayern*. München, 1793.
- Schwenckfeld = Caspar Schwenckfeld: *Therio-Tropheum Silefiae: in quo animalium ... Lignicii* [Liegnitz], 1603.
- Siebold = Carl Theodor von Siebold: *Die Süßwasserfische von Mitteleuropa*. Leipzig, 1863.
- StSl. = *Studia slavica*. Budapest, 1955–. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.61814>
- Syst.Nat. = *Caroli Linnaei...Systema naturae per regna tria naturae: secundum classes, ordines ...* Holmiæ, 1758–1759.
- Szilády = Szilády Zoltán: *A magyar népnyelv állatnevei*. Temesvár, 1907.
- Szinnyei = Szinnyei József, ifj.: *Finn-magyar szótár*. Budapest, 1884.
- Term. = *A Természet*. Budapest, 1897–.
- Term.Hist. = Földi János: *Természeti história*. Pozson, 1801.
- Term.Tud.Közl. = *Természettudományi Közlöny*. Budapest, 1869–1944.
- TolnaiÚj. = Tolnai Új Világlexikona. 1–22. Budapest, 1926–1933.
- Top.Herz. = Johannes von Schröder: *Topographie der Herzogthums Holstein*. Oldenburg, 1841.
- Tud.Tár. = Luczenbacher János (szerk.): *Tudománytár* 1. köt. Pest, 1837.
- Ujság = *Ujság*. Budapest, 1904–1943.
- UngElRum. = Lajos Tamás: *Etymologisch–historisches Wörterbuch der ungarischen El..* Budapest, 1966.
- Unger = Unger Emil: *Magyar édesvízi halhatározó*. Budapest, 1919.
- Владыков = Вадим Владыков: *Обычные названия рыб ...* Просвие, 5: 205–232. Ужгород, 1927.
- VN. = Gozmány László: *Vocabularium nominum animalium Europae septem linguis red.* Budapest, 1979.
- W. = *Wikipedia*, the free encyclopedia (<http://...wikipedia.org>).

Kontra Miklós: Felelős nyelvészet. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019. 263 lap

Felelős nyelvészet, avagy a nyelvészet és nyelvészek felelőssége

Kontra Miklós legújabb kötete, a *Felelős nyelvészet* pontosan az, amit a címe előrevetít: a nyelvészet azon aspektusait tárgyaló munka, amely a nyelvészek és a nyelvészet társadalmi felelősségvállalását, a Szepe Györgytől származó, de Kontra által is használt „hasznos nyelvészet” kategóriát más és más megközelítésből járja körül. A kétnyelvű helyzettől egészen a hazai nyelvpolitikáig témérdek mozaik jelzi az olvasó felé, hogy a múltban (és a társadalomban) gyökerező nyelvi problémák a jelenben változatlanul velünk maradtak, annak ellenére, hogy nem kevés kísérlet történt a mérséklésükre, felszámolásukra. Ez azért is különösen aggasztó, mert az említett problémakörök – ahogy a szerző utal rájuk: nyelvi ügyek – mindenkit érintenek, még akkor is, ha ez elsőre nem feltétlen tűnik evidensnek.

A kötet korábbi, 2010 és 2019 között megjelent tanulmányok, konferencia-előadások, recenziók gyűjteménye és az ezekre való friss szemléletű reflektálás. Ez szerkezetileg, felépítésében a 2010-es *Hasznos nyelvészet* című kötetet juttathatja eszébe az olvasónak, akárcsak a kötetben megjelenő főbb témakörök. Ezek a mű tematikus egységei szerinti sorrendben a következők: oktatás, nyelvi diszkrimináció, nyelvpolitika, nyelvészeti adatok, valamint a kétnyelvűség. A felsoroltakat megelőzi egy bevezető rész, amely részben legitimálja, részben megalapozza, prognosztizálja a kötet további tartalmát. A bevezető szöveg e két funkcióját a legszemléletesebben a benne szereplő két súlyos tételmondat írja le: „A társadalmilag felelős nyelvészet nem dezinformál. Dezinformálni persze nemcsak aktívan lehet [...] hanem passzívan is, úgy, hogy egy nyelvtudományi szempontból igazol(hat)atlan nézet terjesztését szó nélkül hagyjuk” (Kontra 2019: 20).

A kötet első fejezetének címe (*Oktatás*) elsőre kissé megtévesztőnek tűnhet, hiszen ebben tematikus egységben csak részben esik szó általános oktatásnyelvészeti kérdésekről. Sokkal inkább a kisebbségi oktatás problémáira fókuszál a szerző, konkrét országok, települések és nemzetiségek példáján keresztül. Az első tanulmány, *Az oktatás mint emberiség elleni bűntett* című recenzió jó felütése a fejezetnek, ugyanis ez az ismertető (és az alapját szolgáltató könyv) a kisebbségi oktatáson, illetve annak elégtelen voltán vagy sok esetben hiányán keresztül szemlélteti azokat a károkat, amelyek miatt az oktatás valóban bűncselekményként, sőt egyenesen genocídiumként értelmezhető. A fejezetben megjelenő további tanulmányok ezt a vezérfonalat követve írják le a határon túli országok gyakorlatát a magyar kisebbség oktatásának a vonatkozásában. Kiemelt szerepet kap a szlovákiai, romániai és ukrainai magyarság nyelvi helyzete, diagnózisa, valamint egyéb magyar vonatkozású példák is. Az előbbiektől mellett a fejezetben egy tanulmány a magyarországi angoltanárképzéssel foglalkozik, kiemelten kezelve a nyelvpedagógia méltatlanul alulértékelt szerepét, illetve a záró írás a bölcsészettudományok, azon belül a nyelvészet fontosságát tárgyalja.

A második tematikus egység folytatva a nyelvi alapú károk és károkozás számbavételét a nyelvi diszkriminációról értekezik. Itt mindössze két tanulmány kapott helyett, ám e kettő mélysége és aktualitása miatt nem keletkezik hiányérzet az olvasóban. Az első munka a nyelvi alapú diszkrimináció számos aspektusát járja körül az oktatási vonatkozásoktól kezdve az Akadémia szerepén át az átlagpolgárok felelősségéig. Lényeges azonban, hogy nem pusztán a problémák felvázolása történik meg a téma kapcsán, hanem a lehetőségeké is. A másik fejezetben szereplő írás a nyelvi diszkrimináció egyik gyakorlati magvalósulását mutatja be a magyar cigányság és a KSH esetén keresztül, ami visszacsatol a korábban említett nyelvi genocídium fogalmához.

A harmadik fejezet nyelvpolitikai kérdésekkel foglalkozik, ám kissé talán meglepő módon elsődlegesen nem a határon túli környezetre, hanem a magyarországi állapotokra reflek-

tálva. Természetesen ennek nagyon is nyomós oka van: azok a nyelvpolitikai kérdések, amelyek a magyar kontextusban valóban relevánsak lennének, nem igazán számítanak a magyar döntéshozóknak, ellentétben azokkal a kérdésekkel, amelyek a fontosság látszatát fenntartják ugyan, de érdemben semmiféle hozadékkal nem járnak. Ebben a fejezetben Kontra rendkívül szemléletesen, gazdag példaanyaggal mutatja be azt az értelmetlen nyelvművelői-nyelvmentői harcot, amelyet a magyar állam és részben társadalom folytat mindenféle szakmai tudás és hozzáértés megléte nélkül. Ezzel a legfőbb probléma, hogy így a valódi nyelvpolitikai tevékenységek tere szűkül, a minél előbbi beavatkozást, megoldást igénylő helyzetek (pl. a nyelvvesztés vagy nyelvcsere kisebbségi környezetben) száma növekszik, míg a lehetőségek száma csökken. Pótcselekvés, felületi kezelés és dilettantizmus az, ami jellemzi a magyar kormány stratégiáját ezen a területen, ami persze megfelelő ideológiai háttérrel teljes mértékben legitimálásra kerül, ezzel a nyelvhasználók többségét is egy egynormájú, előíró szemlélet felé terelve. A fejezet utolsó tanulmánya mindezt összegezve kimondja, hogy nincs értelmes nyelvpolitikai koncepció (azaz a szerző szavaival élve: egy szisztematikus, racionális és elméletileg megalapozott társadalmi erőfeszítés, program a nyelvi környezet megváltoztatására, amely a jólét növelését célozza) Magyarországon, és leírja, hogy miért. Kontra ezen a ponton a teljesség igénye nélkül felsorolja és röviden elmagyarázza, hogy mik lehetnének egy valódi magyar nyelvpolitikai stratégia főbb területei, irányai, többek között: a iskolai és társadalmi lingvicizmus; közérthetőbb hivatali nyelvhasználat; az iskolai és egyetemi idegennyelv-tanítás, a nyelvvizsgák és a tanító- és tanárképzés; magyarországi nemzetiségi oktatás és nyelvhasználat; szinkronizálás és tolmácsolás; és nem utolsósorban a határon túli magyar kisebbségek helyzete.

A *Nyelvészet és adatok* című fejezetben a nyelvészeti adatok rögzítésének és tárolásának a nehézségeiről esik szó, több esetben valós események, személyes tapasztalatok leírásán keresztül. Olvasva a 80-as, 90-es évek technológiájáról (pl. a Sony BM-88-as magnójáról vagy a TÁRKI segítségével végzett országos reprezentatív vizsgálat elemzésének a hibájáról) szóló leírásokat egy jóval könnyedebb hangvétellel találkozunk, ám a szerző a végső összegzésekkel visszaránt a tudományos diskurzus talajára mindenkit: „[v]áltoztatlanul semmi jele egy magyar nyelvi hangtárnak, se az Akadémián, se az egyetemeken, se a közgyűjteményekben” – írja Kontra (2019: 198). Ezt kiegészítve a fejezet záró tanulmánya a SZTAKI és más szótárak működését és minőségét bírálja.

A kötet utolsó fejezete a kétnyelvűségről szól egyetlen, elgondolkodtató tanulmányon keresztül. A *Magyar kétnyelvűség – áldás vagy átok?* című írás objektívan mutatja be, hogy a kétnyelvűség – a laikus vélekedések és nyelvművelői babonák ellenére – többnyire pozitív többletet hordoz magában. Ennek ellenére a társadalmi hozzáállás, megítélés a kétnyelvűséget illetően kevésbé kedvező, gyakran diszkriminatív, kártékony.

Kontra Miklós *Felelős nyelvészet* című könyve a szerző utóbbi tíz évben megjelent, több esetben nehezebben felelhető folyóiratszámokban és konferenciakötetekben megjelent tanulmányait gyűjti össze. Ezekben olyan érdemi kérdésekről és problémafelvetésekről olvashatunk, amelyek a társadalmi felelősségvállalás és cselekvés igényét, lehetőségeit és megvalósulási formáit elemzik és kérik számon. Az írások, habár a korábbi évek, évtizedek állapotára reflektálnak, a végükön található úgynevezett kiegészítések aktualizálják a leírtakat, ezzel azt is láttatva, hogy milyen változások következtek be napjainkig az érintett területeken. Talán nem árulok el nagy titkot azzal, ha leírom: a helyzet változatlan, és ebben mindenki felelős.

Jánk István

egyetemi adjunktus

Eszterházy Károly Egyetem

Magyar Nyelvészeti Tanszék

<https://orcid.org/0000-1327-6412>

Kemény Gábor: Tanuljunk magyarul is! Válogatott nyelvművelő cikkek 2009–2019.

Tinta Könyvkiadó. Az ékesszólás kiskönyvtára 69. Budapest, 2020. 219 lap

Az ékesszólás kiskönyvtára, amely Kiss Gábor és Bárdosi Vilmos társszerkesztésében 2005 óta szolgálja a nyelvi ismeretterjesztést a legváltozatosabb tárgykörökben (szleng, mondókák, retorika, közmondások, tájszavak, idézetek, etimológia, növénynevek stb.), több ízben is teret adott a nyelvművelésnek. Ennek részeként jelent meg Molnár Csikós Lászlótól 2009-ben a *Divatszavak. 222 újszerű szó és szójelentés részletes magyarázata*; Grétsy Lászlótól 2011-ben a *A szavak ősvényein. Szavaink és szólásaink eredete, változásai, érdekességei*; 2014-ben az *Anyanyelvi séták. Szavaink, neveink és szólásaink születése, életútja, titkokkal teli világa*; 2016-ban az *Anyanyelvünk tájain*; Kerekes Barnabástól és Kovács Zsuzsannától 2018-ban a *Mondjuk helyesen!*; valamint H. Varga Mártától 2019-ben a *Változó anyanyelvünk. Írások a magyar nyelvről*.

E művek sorában látott napvilágot hetedikként 2020 márciusában Kemény Gábor *Tanuljunk magyarul is!* című kötete, amely a szerzőnek – néhány kivétellel – az *Édes Anyanyelvünk*ben korábban publikált nyelvművelő cikkeit szerkeszti egybe. A könyv tehát, amely a maga 219 oldalával a Tinta Kiadó testesebb kiskönyvei közé tartozik, szinte csak másodközléseket tartalmaz. Így a csaknem 120 írás nyilván nagyobb közönséghez fog eljutni, mint az eredeti lelőhelyén, némileg talán mérsékelve a nyelvművelők gyakorta hangoztatott aggályát, hogy a legtöbb intelmük pusztába kiáltott szó marad. De kényelmesebb is egy gyűjteményt kézbe venni, mint külön kikeresgélni Kemény Gábor közleményeit az *Édes Anyanyelvünk* 2009 és 2019 között megjelent 55 számából. E válogatás kiadása tehát egyúttal szép gesztus azok felé, akik rendszeresen figyelemmel kísérik a szerző munkásságát, ilyenek pedig sokan lehetnek, mert a szövegei igazán élvezetesekek. Minden egyes mondatán érződik – bizonyára másik, stíluskritikai énje miatt, „szakmai ártalomként” – az a szigorú nyelvi igényesség és széles körű műveltség, amelyet ő vár el a helytelenített alakváltozatok, ejtésmódok, jelentésárnyalatok, szerkezetek stb. használóitól.

A kötet címének forrása a Kölcsény *Parainesis*éből kölcsönzött mottó („de soha ne feledd, miképpen idegen nyelveket tudni szép, a hazait pedig lehetőségig művelni kötelesség”), de ugyanígy visszaköszön benne egy nyelvművelői körökben szintén népszerű Kodály-idézet („A magyart is tanulni kell, még a született magyarnak is”) vagy akár a nagy múltú *Tanuljunk nyelveket!* sorozat külföldieknek szóló, *Tanuljunk magyarul!* című része is. E látszólag merész képzetársítást az indokolja, hogy Kemény Gábor többek között az unokáinak ajánlja legújabb művét, akik egyszer majd – nemcsak angolul tanulnak meg olvasni és írni, hanem magyarul is. A címben foglalt *magyarul* egyébként jóval kevesebb ismeretet ígér, mint amennyit a törzsanyag felőlel, mert abban szó esik latin, francia, német, orosz stb. szavak és nevek hangalakjáról, helyesírásáról és nyelvtani sajátosságairól is.

Ez leginkább a *Hogyan (ne) mondjuk?* című első fejezetre (11–25. oldal) jellemző, amely főleg a külföldi személyek és városok magyar kiejtési nehézségeit szemlélteti például a *Dauney* [doné], az *Hugue* [üg], a *Saint-Saëns* [szenszansz], az *Auvergne* [overny], a *Reims* [rejmsz], az *Amiens* [amien], a *Rouen* [ruan] és az *ensemble* [anszaml] esetében. Ide kerültek továbbá az olyasmik, mint a *Salisbury* városnév -i képzős alakjának helyesírása (*salisbury* vagy *salisburyi*?), a felmenők és a lakóhely nyelvszokásának ütközése (*Trudeau* = [trudó] kontra [trüdó]), az *Aeneas* és az *Aeneis* összekeverése, a *Boëthius* [boétiusz] és a *lege artis* [lége artisz] nem angol-franciás, hanem eredeti latinos formája, a *pater familiarissza*, azaz ’családias apává’ lett *pater familias* ’családapa’, valamint az *opus* ’mű’ semlegesneműsége, amely miatt a ’hátrahagyott’ jelentésű latin melléknévnek a *postumum*, nem a *postumus* alakja illik hozzá.

Az *Új szavakat tanulok* a könyv második, egyben leghosszabb fejezeteként (29–109. oldal) kereken 50 részt vesz át az *Édes Anyanyelvünk* azonos című rovatából. Ám ahogy az egész

gyűjtemény sem csak a magyarra korlátozódik, úgy itt is több minden kerül terítékre, mint amit az *új szavak* megjelölés sejtet. Már a legelső cikk is (*Főnévből képzett igenevek?*) egy helyett négy lelettel szolgál (*kavicsfelvert szélvédő, fűregghajtott kismacska, szervátültetett betegek, emlélműtött nők*), és – ami sokkal fontosabb – egy új, hallatlanul érdekes nyelvtani jelenséget mutat be, az úgynevezett áligenevek létrejöttét, hiszen nincs **kavicsfelver*; **fűregghajt* stb., amelyből el lehetne vonni a zárójeles szóalakokat. Ezt egy örökzöld nyelvhelyességi téma, a szinonim, paronim és motiválatlanná vált elemekből adódó sokféle bizonytalanság követi, az *Összetéveszthető szavak* (*esküvő – lakodalom – kézfogó; gyepmester – pályamunkás; öregbít – öregít*), majd a „*Félreértett*” idegen szavak (*adoptál – adaptál; centenárius, bombasztikus, virulens*) példáin keresztül. A fejezet gerincét mégis – az alcímnek megfelelően – az új szavak alkotják, bő 40 tételben. Azazhogy ezúttal sem csak a szigorúan vett magyar neologizmusok (*banyatank, bebicskázik, belenget, besül, elbűtorozik, elhíresül, kielőz, rakásol, üvegplafon, visszaépít*), hanem az angol kölcsönszavak (*blog, coach, piáros, saga, sitcom, szexi, vlog*), az új jelentések (*alsó hangon, bölcsélet, epicentrum, kézműves, külügyér, leamortizál, matiné, nehéztaléta, torzó, voks*), ezen belül az angol eredetű jelentéskölcsönzések (*agonizál, kémia, priorál, tematikus, vizitál*), a visszaidegenítés (*asszisztancia, debüt, hipokrata*), az ejtés- és írásváltozatok (*fakk, gallyra megy, szuggesszió, terracég*), valamint a megújuló szavak (*hajaz, mundial, pacekban, újdonsz*) is.

A második fejezetet mind sorban, mind terjedelmében (48 írással) követő *Koccan a stílus, csikorog a nyelvtan* (111–184. oldal) ömlesztve foglalkozik szóhasználati, mondattani és jelentésbeli kérdésekkel, a szerző szerint ugyanis „ahol koccan a stílus, ott a nyelvtan is csikorog” (115). Ennek jegyében olvashatunk a kapkodó fogalmazás következményeiről (pl. *a miniszterelnököt és Göröcs János egykori válogatottról készült fotó*), a pontosságot nem szolgáló szóismétlésről, a félre nem érthető, de mosolyt fakasztó szórendről (*a felújított Gül Baba türbéje*), a téves vonatkoztatásról („A Budapesti Vonósok hangversenyét közvetítettük felvételtől, melyet 1999. január 5-én rendeztek”), a nyomatékos és nyomatéktales szórend keveredéséről (*Az új készülék számos jogi problémát felvet, vö. vet fel*), az alanyi és a tárgyias igeragozás szerepcseréjéről (*egy fekete tárcát odaadta; őt keresnek*), a vonatkozó névmások rendszerének átalakulásáról (*amely → ami; amely → amelyik*), a kétszeres fokozásról (*még inkább gyorsabban*), a régies igealakok (pl. a múlt idejű *tartánk*) ügyetlen (itt: ’fogunk tartani’ értelmű) használatáról, a hiperkorrekcióra visszavezethető ikesedésről (*másfél-két hónapja edzem már*), illetve a szerkezetvegyülésről (*államilag irányítottá doppingrendszer*) – a kínálat bőséges, pedig a harmadik fejezetnek még a felénél sem járunk. A folytatásból legyen elég ízelítőül a határozatlan névelő alkalmazása (*Kérjen egy ingyenes állapotfelmérést*), a szabad igei viselkedése, a *volt – néhai – egykori* jelentéskörének átfedései, a kisgyermekes köszönési szokásai, pontosabban a köszönésük elmaradása, a *polemizál* mint ’filozófál’, a *tolerál* mint ’honorál’, a *lakonikus* mint ’szkeptikus’, végül pedig a *Guardian páter*, amely nem egy ilyen családnévű szerzetest jelöl, hanem a házfőnök atyát, csak ezt a fordító elvétette.

A kötetnek sem a címe, sem az előszava nem utal erre, ezért elsőre meglepő lehet, bár a szerző pályafutásának ismeretében érthető, hogy az utolsó fejezetben (*Szép magyar versek*, 187–206. oldal) csupa olyan írás olvasható, amely Kemény Gábor már említett stilisztikai kutatásainak legújabb eredményeit közli. Az első cikkben tárgyalt szavak (*átver, belezúg, behavaz, oltári*) egyaránt részei a költői nyelvnek és a szlengnek, és ez óhatatlanul is sajátos hatást kölcsönöz az őket tartalmazó verseknek. A következőkben – a nyelvművelő részekhez hasonlóan – ismét változatos témák merülnek fel, így Illyés Gyulának egy antononómaziája (az Írországra utaló *ahol a hárfa a nemzeti címer kifejezés*), az *Elmegyek, elmegyek...* kezdetű népdal szóképeinek besorolása (metafora és/vagy metonímia?), valamint a szerző „nyilvános önkritikája”, amiért egy emlékkönyvben véletlenül *szinekdochét* írt *szinesztézia* helyett. A maradék öt tanulmány Illyés Gyula, Tandori Dezső, Utassy József, Kiss Benedek és Szakács Eszter egy-egy költeményét elemzi több síkon, metrikai, esztétikai, művelődéstörténeti stb. szempontból.

A könyvet egy hozzávetőleg 500 tételes név-, szó- és tárgymutató, valamint a szerző azon hét művének a jegyzéke zárja, amelyek a Tinta Könyvkiadó gondozásában jelentek meg. Mindkét járulékos rész nagyban elősegíti, hogy az érdeklődők felismerjék a különböző témák közvetlen és közvetett összefüggéseit.

Ezzel elérkeztünk a külső és a belső értékeléséhez. Ami az előbbi illeti, a kötetben egyetlen elütés sem éktelenkedik, a sorvégi elválasztás végig kifogástalan, az összes félkövér és dőlt betűs kiemelés, illetve kerek és szögletes zárójeles közbevetés következetes, akárcsak a nagyköjtőjelek alkalmazása, pedig azokat a művelt nyelvhasználók is többnyire ötletszerűen, a kisköjtőjellel változtatva szokták beszúrni. Önmagában kicsinyeskedés lenne felróni, de egy olyan szerző esetében, aki ennyire szívén viseli a szöveggondozást, és a legkisebb helyesírási vétséget is tollhegyre tűzi, meg kell említeni, hogy az 52. oldalon szereplő katalán *Fabregas* és a 88. oldalon olvasható spanyol *Sanchez* családi név szabályosan *Fàbregas* és *Sánchez*. Akkor is, ha (vagy – Kemény Gábor jellegzetes érvelésével – épp annak ellenére, hogy) csak egy-egy szó szerinti idézetben bukkannak fel, és az Ibériai-félszigeten beszélt újlatin nyelvek mellékjelei egyébként is sokszor elsikkadnak a magyar írásgyakorlatban.

A cikkek említett élvezetessége – a bőséges adatoláson és a szakszerű magyarázatokon kívül – a szerző humorából, nemegyszer öníroniájából fakad: „[A német eredetű *fach* szót] felváltom a tősgyökeres *rekesz* szóval. De vajon nem kell-e majd eleinte megmagyaráznom, hogy nem sörösrékeszre gondoltam?” (52). „A példák gyűjtését nem hagyom abba. Folytatása következik negyven év múlva. (Ide tessék egy ☺ jelet képzelni)” (120). „... olykor magam is érzek némi kísértést, hogy „nókoljak” [a *tudnók*, *érezzők* stb. alakokat használjam], de... nem szeretnék még életemben nyelvemlékké válni” (141).

Am az élcélődések elsődleges céltáblái azok, akiknek a megnyilatkozásai „elrettentő példaként” kerültek bele a gyűjteménybe: „...a lap... munkatársa... nem olvasta a *Bűn és bűnhődést*. Nemhogy orosz eredetiben nem, de magyar fordításban sem. Ez az ő igazi »bűne«, és ez a kis szösszenet legyen a »bűnhődése«” (24). „...helyesebbnek tartanám megőrizni a *kézfogó*, az *esküvő* és a *lakodalm* hagyományos hármasságát. Csak szépen egymás után, mindent a maga helyén. Még ha celebekről van is szó!” (33). „A műsorvezető, úgy látszik, *kirívóan rosszul* ismeri anyanyelvünk finomságait” (109).

Mindez azonban nem is annyira formai, mint amennyire tartalmi sajátosság, amely jó pár nyelvművelés-elméleti kérdést vet fel. A könyv ugyanis nemcsak az előbbiekhöz hasonló slusszpoénokban és mulatságos kiszólásokban bővelkedik, hanem olyasmikben is, mint a *hiba* (összesen 107-szer, ebből 8-szor a *durva* jelzővel súlyosbítva), a *helytelen* (14 előfordulás), a *pongyola(ság)* (12), a *pontatlan(ság)* (5), a *nem jó* (2), a *rossz kiejtés* (2). Ezekhez társul az *eltévedt jelzők*, *értelemzavaró különírás*, *idegen szavak olykori elvétése*, *képzavar*, *melléfogás*, *összekeveredett szó szerkezet*, *szórend ügyetlensége*, *rosszul használt szó*, *téves analógia* stb. Aki pedig ilyeneket „követ el”, az a szerző szerint „megérdemelne némi korholást”, hiszen egy „rossz szokás” rabja, de (a 126. és 130. oldalon említettektől eltérően) biztosan nem lehet „ép nyelvérzékű”, avagy „nyelvérzékletlenség” jellemzi. E bekezdésről bekezdésre ismételt és változtatott minősítések, akárcsak az olyan állítások, mint „...magyarul nem tudunk elég jól. Ez még nem fenyeget a nyelv agóniájával, de... újabban nem örövend a legjobb egészségnek” (105), hibaközpontú szemléletről árulkodnak. Külön-külön, az éppen vizsgált jelenségre vagy egyes típushibákra jórészt (bár nem mindig) érvényesnek is tekinthetők, de ilyen töménen adagolva igencsak lesújtó összképet vetítenek elénk a tévelygő, állandóan elbukó, műveletlen és lusta emberről, aki még a saját anyanyelvét is képtelen elsajátítani. Az első elvi probléma tehát az, hogy a Lőrincz Lajos által 1980-ban meghirdetett pozitív nyelvművelésnek 40 évvel később sem sikerült érvényesülnie. Mintha a kérdés – a hajdani tehetségkutató műsor címét kölcsönvéve – most sem a *Ki mit tud?*, hanem még mindig a *Ki mit nem tud?* lenne.

Másodszor, a szerző már a *Nyelvi mozaik* című gyűjteményében (Tinta Könyvkiadó, Bp.) is leszögezi (2007: 13), hogy ismeretterjesztő cikkei csak publicisztikai írások, amelyek a tudományon alapulnak, de annak határain túllépve embernevelésre is irányulnak. A *Tanuljunk magyarul is!* 148. oldalán ugyanez nyilvánul meg a nyelvészek által végzett nyelvművelés elsőségének hangsúlyozásával. Pedig tudomány ide, képzettség oda, a nyelvész véleménye is csupán egy a több millió beszélőé közül. Lehet, hogy neki „jobban esnek a család eredetére is utaló, Európában ismerősebben ható [ledecki], [voznyacki] és [riccsardó]” (16), a *debüt* szót „nem tartja nyereségnek” (41), „nem tud szívből örülni annak, hogy elmosódik a különbség a bizalmas *pont*, a választékos *éppen* és a még választékosabb (egyben kissé régies) *épp* között” (162), vagy idegenkedik a *komment* és a *kommentelő* szótól (merthogy a 36., a 72., a 148. és a 178. oldalon is idézőjelek között írja le), mások viszont mást utasítanak el. Tudományosan aligha védhető, hogy e sokféle ellenszenv sorában csak egy nyelvészé lehet megalapozott.

A hibaközpontúság és a véleménycikk-szerűség (amely utóbbi miatt a nyelvművelést – az alanyi költészet mintájára – *alanyi nyelvészetnek* is nevezhetnénk) sajnálatos folyománya az, hogy az emberekben csak még jobban megszilárdul a tökéletes és mozdulatlan nyelvbe, ezáltal pedig a nyelvromlásba vetett ősrégi hit. Kemény Gábor többször jelzi, hogy bizonyos hibák nyelv(tan)i változásra is utalhatnak (pl. 122, 126, 149), amint erről a szépirodalom is tanúskodik (134), és hogy egy új fejlemény nem eleve rossz (176–177), sőt azt is megjegyzi, hogy „a nyelvi szabályok és tanácsok legtöbbször csak rendszerint érvényes” (157). Ezeknek a megállapításoknak a hitelét azonban erősen csökkenti, hogy az ejtéskönnnyítő hasonulás „nem mentség” a *szuggesszió* alak kimondói és leírói számára (99), vagy az, hogy „a torzulás is változás. De nem kérünk belőle!” (145), valamint az, hogy az általa már javított mondatban további „gyarlóságokat” mutat ki, például: „A kipattanó labda Arsziához került, aki [még jobb lett volna: és ő] *tizenkét méterről mellőlőt*” (121, vö. még az idézetekhez fűzött megjegyzéseket a 24., 36., 68., 102. és 122. oldalon). Amikor pedig az ilyesmi humorral párosul, az megint a csetlő-botló embert teszi nevetségessé, nem a nyelv igazi természetét mutatja be. Mert nem zárható ki, hogy „kiröhögtetjük magunkat” a *Hauptbahnhof* szó [haubánhóf] ejtészváltoztatásával (19), az viszont biztos (és ez talán érdekelné az olvasót), hogy a pályaudvari bemondónó nem a *t-t* mellőzi, hanem a zöngésedés miatt a *d-t*, mégpedig azért, mert a magyarban a *-bdb-* csak elemhatáron fordul elő (pl. *dobd be*), egy nehézkes zárhangtorlódást pedig jobb egyszerűsíteni a két *b* közötti *d* mint „kakukktojás”, majd az egyik *b* kivetésével, mint rövid szünetet tartani a *-pt-* után. Ha mi világszerte örömmel fogadjuk [kodáli] és [puszkász] emlegetését, hátha egy hamburgi utas is hálás lesz a [haubánhóf] hallatán, és nem a magyartól teljesen idegen belső határjegy hiányát fogja megmosolyogni.

Mint az eddigiekből sejthető, ezt az ismertetést – Kemény professzor úr szavaival élve (47) – egy „ún. deskriptív nyelvész” írta egy „nyelvművelő hajlamú nyelvész” művéről, a két fél által már évekkel ezelőtt kölcsönösen tudomásul vett nézetkülönbségek ellenére őszinte elismeréssel. Mivel ő még 2015-ben, a szintén a Tinta által gondozott *(Ny)elvi kérdések* című könyvem méltatásában – fenntartásait félretéve – „tiszteltetbeli nyelvművelőnek” nyilvánított, hadd viszonzom a kedvességét azzal, hogy ha valóban nyelvművelő lennék, őt tekinteném az első számú példaképemnek.

Horváth Péter Iván
egyetemi adjunktus
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
<https://orcid.org/0000-0002-1339-0197>

Hírek

2019-ben az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottságában felmerült az újonnan felfedezett kémiai elemek magyar elnevezésének kérdésköre, ugyanis a 104–110-es rendszámú nevek közül némelyik ellentmondott a korábbi hagyományoknak, részint a megnevezés, részint az íráskép vonatkozásában. A bizottság jóváhagyásával felállt egy eseti bizottság a terminológia rendezésére. Az alábbiakban az eseti bizottság előterjesztését adjuk közre, amely tartalmazza a változtatási javaslatok tételes indoklását is azon túl, hogy a javaslatok immár megvalósult eredménynek is tekinthetők.

A megszülető javaslatot a bizottság megtárgyalta és elfogadta. A módosított, javított nevezéktan szakmai berkekben is elfogadásra talált.

A Magyar Tudományos Akadémia VII., Kémiai Tudományok Osztálya, XI., Fizikai Tudományok Osztálya, illetve Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottsága kiküldte a Nagy József (PhD), Sólyom Jenő (az MTA rendes tagja), illetve Mártonfi Attila (PhD) tagokból álló eseti bizottságot az újonnan felfedezett és elnevezett kémiai elemek magyar nevére irányuló javaslatok megtételére.

A 103-as rendszámú elemig Fodorné–Simándi 1995 tartalmazza az elemek nevét, a bizottság ezeket áttekintette, és teljes mértékben elfogadta.

Fodorné 2003 és Fodorné–Horányi–Kiss–Simándi 2008 már tartalmazza a 104–110-es rendszámú elemek magyar nevét. Ezek közül némelyik azonban ellentmondott a korábbi konvencióknak, így a 104–118-as rendszámú elemek magyar nevére teszünk javaslatot az alábbiakban.

Az elemek nevének írásában **két alapelv** érvényesült eddig is, és ezt célszerű követni a jövőben.

1. Az elemek neve a kiejtés szerinti írásmódot követi, két megszorítással. Egyfelől megőrizzük az idegen *ch* és *x* betűket is: *oxigén*, *technécium*, *xenon*. Másfelől bizonyos esetekben etimológiai okokból megtartunk olyan írásképet, amelyet a magyar hangtani szabályok módosítanak: *ittrium* [ítrium], *einsteinium* [ejnstejnium].

2. Az *-ium* végű nevek írása a középkori latinság hangsúlyviszonyait a magyarban hosszúsággal visszaadó ejtémódot követi. Ez jelen esetben azt jelenti, hogy amennyiben az ilyen végződést megelőző utolsó szótag nem mássalhangzóra végződik (azaz nyílt), a magánhangzó hosszú lesz, egyébként rövid (pl. *kálium* – *kalcium*). Továbbá *-ium* végű névben a töben eredetileg hosszú magánhangzó is megrövidül: *plutónium*, *nobélium*. Ezt az elvet a tárgyalt elemek körében is érvényesítjük.

Az egyes elemek nevének a következőket javasoljuk, tételes indoklással.

104 Rf korábban: *radzerfordium* – Javasoljuk a ***raderfordium*** írásmódot. Az angol *th* [ð] *dz*-vel való visszaadása mind fonetikai, mind fonológiai értelemben téves (noha kétségtelen, régebben voltak ilyen próbálkozások). A legjobb közelítés a *d*-s írásmód. – Felmerült még az angolos forma megtartása (*rutherfordium*) is, de ez sértené a kiejtés szerinti írásmódot.

105 Db ***dubnium*** – Nincs szükség semmiféle módosításra a korábban kodifikált alakon.

106 Sg ***sziborgium*** – Felmerülhetne az eredeti személynévnek inkább megfelelő hosszú *i*-s írásmód, de az ellentmondana a *plutónium* és a *nobélium* fenti példájának.

107 Bh korábban: *borium* – Mivel az elem neve így (különösen a szükséges hosszúságjelöléssel: *bórium*) nagyon könnyen összetéveszthető a *bór* elem nevével, kivételesen megőrizzük az eredeti név *h*-ját: ***bohrium***.

108 Hs **hasszium** – Minthogy az *ssz* ebben a névben azért hosszú, hogy a nyugat-európai helyesírások szerint ne sugalljanak [z]-s olvasatot, felmerülhet az *sz-es* írásmód (vö. angol [ˈhæsiəm]). Ez viszont magánhangzonyúlással járna. A *hászium* név kevésbé tűnik természetesnek, mint a *hasszium*, így egyértelműen kitartunk a korábbi névforma mellett.

109 Mt korábban: *meitnerium* – A fenti 2. alapelv alapján a helyes névalak: **meitnérium**. A kiejtés szerintitől való minimális eltérés összhangban van az *einsteinium* névalakkal.

110 Ds **darmstadtium** – A kiejtés szerintitől való minimális eltérés összhangban van az *ittrium* névalakkal.

111 Rg korábban: *röntgenium* – A 2. alapelv miatt: **röntgénium**. Noha a *röntgen* szó nagyon közismert, a hasonló *nobélium* esetében is érvényesül a hosszúságjelölés.

112 Cn **kopernícium** – A hátulról harmadik, nyílt szótag magánhangzója hosszú.

113 Nh **nihónium** – A hátulról harmadik, nyílt szótag magánhangzója hosszú.

114 Fl **fleróvium** – A hátulról harmadik, nyílt szótag magánhangzója hosszú.

115 Mc **moszkóvium** – A hátulról harmadik, nyílt szótag magánhangzója hosszú.

116 Lv **livermórium** – A hátulról harmadik, nyílt szótag magánhangzója hosszú.

117 Ts **tenesszium** – Ez a legproblematisusabb név. A IUPAC szabályai szerint ugyanis a halogénelemek nevének *-in-re* kellene végződnie. A magyarban azonban nemhogy a *fluor*; a *klór*; a *brom* és a *jód*, de az *asztácium* esetében sem követjük ezt az előírást. Két elvi lehetőség adódik tehát: 1. követni az *asztácium*-nál alkalmazott megoldást, és *-ium* végződéssel illetni ezt az elemet; 2. érvényesíteni a IUPAC ajánlását, de ebben az esetben visszamenőleg, az *asztatin* esetében is így kellene eljárni. Ekkor a 117-es elem *teneszin* lenne. Az előbbi megoldást javasoljuk. – A mássalhangzó-hosszúságok kapcsán az alábbiak érdemelnek megfontolást. Angolul a szó belseji mindkét mássalhangzót kettőzött betűvel írják, de röviden ejtik. A kiejtés szerinti írást követve tehát mind az *n*-nek, mind az *sz*-nek rövidnek kellene lennie. Ebben az esetben azonban a hátulról harmadik szótag magánhangzóra végződne, így megnyúlna: *tenészium*. Ez kevésbé tűnik természetesnek, és gyengébb asszociációs kapcsolatban van a *Tennessee* névvel, mint az ajánlott *tenesszium*.

118 Og **oganeszon** – Minthogy az örömeny származású orosz névadó orosz neve *Oganyeszjan*, s a kettőzött betű az angolos alakban csupán arra szolgál, hogy ne [z]-nek ejtsék a nevet, a rövid *sz-es* írást támogatjuk.

SZAKIRODALOM

- Fodorné Csányi Piroska–Simándi László 1995. *Szervetlen kémiai nevezéktan*. A Magyar Kémiai Elnevezés és Helyesírás Szabályai. Magyar Kémikusok Egyesülete, Budapest.
- Fodorné Csányi Piroska 2003. *Szervetlen kémiai nevezéktan II*. A Magyar Kémiai Elnevezés és Helyesírás Szabályai. A Kémia Újabb Eredményei 92. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fodorné Csányi Piroska–Horányi György–Kiss Tamás–Simándi László 2008. *Szervetlen kémiai nevezéktan. A IUPAC 2005. évi szabályai*. A Magyar Kémiai Elnevezés és Helyesírás Szabályai. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mártonfi Attila – Nagy József – Sólyom Jenő
MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottság